
SOUDOBÉ DĚJINY

XXVI / 1

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Kateřina Čapková, Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křesťan,
Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Gerolstein
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Matěj Bílý (1986)

pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, zabývá se dějinami Sovětského svazu a jeho zájmové sféry v Evropě po roce 1945, komunistického režimu v Československu, a zejména vývojem a organizací Varšavské smlouvy. Publikoval monografii *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku* (Praha 2016).

Kateřina Čapková (1973)

vědecká pracovnice a vedoucí Pracovní skupiny pro inkluzivní dějiny Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zároveň přednáší na Newyorské univerzitě v Praze. Zabývá se historií 19. a 20. století se zaměřením na židovské dějiny ve střední a východní Evropě, náboženské a národnostní menšiny a problematiku uprchlíků a migrací. Publikovala monografii *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (Praha a Litomyšl 2005), která v přepracované podobě vyšla anglicky pod názvem *Czechs, Germans, Jews? National identity and the Jews of Bohemia* (New York a Oxford 2012) a znovu česky (Praha a Litomyšl 2013). Spolu s Michalem Franklem je autorkou monografie *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Praha a Litomyšl 2008), která vyšla v německém překladu s titulem *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Kolín nad Rýnem a Vídeň 2012).

Karel Černý (1980)

sociolog, působí na Pracovišti historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na teorie sociální změny a konfliktu a zabývá se také problematikou současného islámu a Blízkého východu, kde podnikl několik terénních výzkumů. Je autorem monografií *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* (Praha 2012) a *Ježíde – komunita na útěku* (Praha 2017). Jeho poslední monografie *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* vyšla současně také anglicky (*Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015*, Praha 2017).

Miloš Havelka (1944)

sociolog a filozof, profesor filozofie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, přednáší také na Filozofické fakultě UK a pražském Institutu CEVRO. Byl dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu* i jeho anglické verze *Czech Sociological Review*. Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a historiografie

a na systematické problémy společenskovedního poznání. Je překladatelem a editorem děl Maxe Webera. Publikoval mimo jiné komentované antologie *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a *Spor o smysl českých dějin, sv. 2: 1938–1989. Posuny a akcenty české otázky* (Praha 2006) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Praha 2001). Soubor jeho studií vyšel pod názvem *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno 2010).

Petr Chalupecký (1975)

odborný asistent Katedry hospodářských dějin Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze. Zabývá se hospodářskými dějinami poválečného Československa a dějinami československého ekonomického myšlení. Je mimo jiné spoluautorem kolektivní monografie *Mezinárodní hospodářské vztahy států střední Evropy v první polovině 20. století* (Praha 2015).

Lucie Marková (1991)

jako absolventka oboru orální historie – soudobé dějiny působí v Centru orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze, kde se podílí na grantu věnovaném zahraničním pracovním cestám československých občanů v letech 1945 až 1989. Současně studuje obecnou antropologii na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a zabývá se alternativní hudební scénou v osmdesátých letech minulého století v Československu.

Martin Nekola (1982)

působí jako nezávislý badatel ve Spojených státech a České republice. Věnuje se především protikomunistickému exilu z Československa a dalších zemí střední a východní Evropy po vypuknutí studené války, českým krajanům ve světě a historii nedemokratických režimů. Je autorem tří publikací o nacistické třetí říši a jedné o diktaturách Latinské Ameriky: *Hitlerovi satrapové* (Praha 2008), *Mocní Třetí říše* (Praha 2010), *Vyslanci hákového kříže* (Praha 2011) a *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Praha 2012). Naposledy vydal biografii *Petr Zenkl: Člověk a politik* (Praha 2014).

Dagmar Petišková (1959)

pracuje v bibliografickém oddělení Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského v Praze a zabývá se česko-ukrajinskými literárními vztahy. Je editorkou sborníků věnovaných ukrajinské emigraci v Československé republice: *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu* (Praha 2005), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny* (Praha 2006) a *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uměnověda* (Praha 2009).

Daniel Povolný (1972)

pracovník Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Policie ČR v Praze, zabývá se dějinami československých ozbrojených sil v období 1945 až 1989, zvláště problematikou Československé lidové armády a Sboru národní bezpečnosti v letech 1968–1969, ale také regionálními dějinami. Je autorem a spoluautorem řady knih

a dalších publikací. Samostatně vydal například práce *Operativní technika v rukou StB* (Praha 2001), *Týnec nad Sázavou: K historickým kořenům města* (Příbram 2016 a 2018), *Vojenské řešení pražského jara* (ve dvou dílech, Praha 2008 a 2010), *Organizační vývoj vojenské kontrarozvědky v letech 1945–1990* (Praha 2009) nebo naposled *Operace DUNA.J: Krvavá odpověď Varšavské smlouvy na pražské jaro 1968* (Praha 2018). Je jedním z pěti spoluautorů *Biografického slovníku náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989* (Praha 2017).

Petr Šafařík (1973)

filolog a germanista, vyučuje na Katedře německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V letech 2011 až 2018 byl členem Rady Českého rozhlasu, krátce byl i jejím předsedou. Zabývá se soudobými kulturními dějinami, česko-německými vztahy a masmédií.

Jakub Šlouf (1982)

vědecký pracovník oddělení výzkumu období 1945 až 1989 v Ústavu pro studium totalitních režimů a archivář oddělení fondů nestátní provenience a archivních sbírek Národního archivu v Praze. Zabývá se poválečným vývojem Komunistické strany Československa, veřejnými protesty obyvatelstva v režimu státního socialismu, proměnami vztahu průmyslového dělnictva k diktatuře komunistické strany a dějinami západočeského regionu. Publikoval monografie *Spříznění měnou: Genealogie plzeňské revolvy 1. června 1953* (Praha 2016) a *Podvedená strana: Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace 1945–1948* (Plzeň 2016).

Obsah

Studie a eseje

- Kateřina Čapková Asimilace: kritika jednoho pojmu
*Výklady dějin Židů v českých zemích a v Polsku
po druhé světové válce* 9
- Matěj Bílý „Je třeba se poučit“
*Vývoj politických struktur organizace Varšavské smlouvy
v letech 1985–1989* 32
- Karel Černý Civilizační dimenze revolučních procesů
v díle Jaroslava Krejčího 75

Diskuse

- Miloš Havelka O kuchaře a pudingu
Odpověď Pavlu Kolářovi 115

Recenze

- Petr Chalupecký Neodbytné pouto socialismu 122
- Dagmar Petišková Devět let po bolševické revoluci 130
- Petr Šafařík Polská syntéza stoletých dějin sudetských Němců 137
- Martin Nekola Budoucnost Evropy v úvahách polských federalistů
v exilu 142
- Daniel Povolný Varšavská smlouva jako nástroj politiky
Sovětského svazu 146

Lucie Marková	Subkulturní násilí jako protest vůči „buržoaznímu“ způsobu života	151
Jakub Šlouf	Politické ozvěny Buchenwaldu	155
<i>Anotace</i>		156
<i>Abstracts</i>		663

Pavel Mücke
Lenka Krátká (editoři)

TURISTICKÁ ODYSEA

Krajinou soudobých dějin
cestování a cestovního ruchu
v Československu v letech
1945 až 1989

ORÁLNÍ HISTORIE A SOUDOBÉ DĚJINY

KAROLINUM

Pavel Mücke a Lenka Krátká: *Turistická odysea: Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945 až 1989.* (Edice Orální historie a soudobé dějiny.) Praha, Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2018, 669 stran, ISBN 978-80-246-4055-6.

Kolektivní monografie *Turistická odysea* přináší zásadní posun v bádání o různých formách a podobách cestovního ruchu v předlistopadovém Československu. Vedle základních tendencí celostátní i regionální politiky na tomto poli představuje v jednotlivých studiích nejrůznější aspekty dobových fenoménů, jako byly odborové či podnikové rekreace, turistická hnutí, lázeňská léčebná péče nebo chatařství a chalupářství i cizinecký cestovní ruch (včetně zájezdů z opačné strany železné opony).

Asimilace: kritika jednoho pojmu

*Výklady dějin Židů v českých zemích a v Polsku po druhé světové válce*¹

Kateřina Čapková

Již od období emancipace se historici tážou po výhodách a nevýhodách procesu začlenění židovské minority do majoritních evropských společností. Nejčastěji uváděným příkladem úspěšného procesu asimilace Židů je Německo. V německém případě však tento model zpochybnil už David Sorkin na konci osmdesátých let dvacátého století svým konceptem subkultury. Narativ asimilace kritizují i další vědci. Některé zásadní texty od Tobiase Brinkmanna, Anne-Christin Sašové a dalších autorů či autorek také poukazují na vliv východoevropských židovských imigrantů na německou společnost před holokaustem, a zpochybňují tak model lineární asimilace. Podobný výzkum dynamiky a složitých procesů ve společnosti existuje i v dalších evropských a neevropských státech. Co se týká Polska a českých zemí, několik historiček a historiků zpochybnilo asimilační model v textech o 19. a první

1 Článek původně vyšel v anglické verzi pod názvem „Beyond the Assimilationist Narrative: Historiography on the Jews of the Bohemian Lands and Poland after the Second World War“ v polském časopise *Studia Judaica*, roč. 19, č. 1 (37) (2016), s. 129–155. Redakci časopisu *Studia Judaica* děkujeme za poskytnutí copyrightu pro otištění české verze. Ráda bych poděkovala překladatelce Halce Varhaníkové, dále Kamilu Kijekovi, Stephanu Stachovi, Marcinovi Wodzińskému a dvěma anonymním recenzentům za podnětné připomínky a návrhy k dřívějším verzím článku. Studie byla zpracována s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. 16-01775Y „Začlenění židovského obyvatelstva do poválečné československé a polské společnosti“.

polovině minulého století.² Texty o židovské historii po druhé světové válce ve středovýchodní Evropě (včetně Polska a českých zemí) se však stále nemohou vymanit z vlivu asimilační interpretace.

Výzkum poválečné židovské historie za komunistického režimu

Pokud se soustředíme na historiografii o polských a československých Židech v poválečném období, není možné si nevšimnout výrazné disproporce. Oproti stovkám článků a desítkám knih o Židech v poválečném Polsku se výzkum poválečné historie Židů v českých zemích může pochlubit jen malým počtem akademických textů a málem odborníků na toto období. Tato disproporce je zřejmá především v posledních čtyřiceti letech. Zatímco v Polsku byly už v osmdesátých, a především v devadesátých letech napsány desítky článků a publikací o poválečné zkušenosti Židů v Polsku, v tehdejší Československu bylo psaní o moderních židovských dějinách (kromě několika prací o Terezíně) až do politické změny v roce 1989 nepřijatelné. Ani od té doby však o téma neprojevil zájem mnoho badatelů (znovu s výjimkou šoa, které se stalo výzkumným tématem Institutu Tereziánské iniciativy, založeného v roce 1993). Kořeny tohoto jevu nejspíš leží v předchozím období prvních poválečných let a v rozdílech mezi právním postavením Židů v obou zemích.

V Polsku byli Židé v prvních poválečných letech oficiálně uznáni za národnostní menšinu. Navíc po roce 1950 měli Židé v Polsku (na rozdíl od Československa) sekulární, státem financovanou prokomunistickou židovskou organizaci, do které mohli vstoupit – Společensko-kulturní sdružení Židů v Polsku (*Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce* – TSKŻ). Ačkoliv tato organizace neměla výslovně

2 Pro české země viz NIEDHAMMER, Martina: *Nur eine „Geldemanzipation“? Loyalitäten und Lebenswelten des Prager jüdischen Großbürgertums 1800–1867*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013 (české vydání: *Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016); COHEN, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press 2006 (2., revidované vydání); KIEVAL, Hillel J.: *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia, 1870–1918*. Oxford, Oxford University Press 1988; KOELTZSCH, Ines: *Geteilte Kulturen: Eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918–1938)*. München, Oldenbourg 2012 (české vydání: *Praha rozdělená i sdílená: Česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2015); ČAPKOVÁ, Kateřina: *Czechs, Germans, Jews? National Identity and the Jews in Bohemia*. New York – Oxford, Berghahn 2012 (2. české vydání: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách. 1918–1938*. Praha – Litomyšl, Paseka 2014). Pro Polsko viz WODZIŃSKI, Marcin: *Good Maskilim and Bad Assimilationists, or Toward a New Historiography of the Haskalah in Poland*. In: *Jewish Social Studies*, roč. 10, č. 3 (2004), s. 87–122; JAGODZIŃSKA, Agnieszka: *Pomiedzy: Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski 2008; STEFFEN, Katrin: *Jüdische Polonität: Ethnizität und Nation im Spiegel der polnischsprachigen jüdischen Presse 1918–1939*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004; KIJEK, Kamil: *Was It Possible to Avoid ‘Hebrew Assimilation’? Hebraism, Polonization, and Tarbut Schools in the Last Decade of Interwar Poland*. In: *Jewish Social Studies*, roč. 21, č. 2 (2016), s. 105–141.

židovský národnostní program, její zaměření na židovskou kulturu a sekulární židovskou identitu nepřímou vyjadřovalo, že židovství nesouvisí jen s náboženstvím. V poválečném Československu (na rozdíl od meziválečného období) nebyli Židé oficiálně uznanou národnostní menšinou. Stali se jen další náboženskou skupinou v zemi a po roce 1950 tu pro ně nebyla jiná organizace než židovská obec.

To mělo vliv i na institucionální rámec studia Židů v těchto dvou zemích. V roce 1947 byla Ústřední židovská historická komise (*Centralna Żydowska Komisja Historyczna*) v Polsku transformována na Židovský historický ústav (*Żydowski Instytut Historyczny – ŻIH*).³ Ten poskytoval institucionální základnu pro výzkum moderních židovských dějin se zvláštním důrazem na šoa a zůstal jedním z center studia polsko-židovských dějin v moderní době. Kromě mnoha knih publikovaných tímto ústavem je důležitým zdrojem informací pro polskou a zahraniční veřejnost jeho časopis *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Odborníci na židovskou historii v Polsku i dalších zemích mohli těžit i z prací publikovaných v jidiš v *Bleter far geshikhte*, dalším časopise Židovského historického ústavu, který byl nicméně kvůli jazykové bariéře pro většinu polské veřejnosti nedostupný.

Nejenže v Československu podobná instituce neexistovala, na českých a slovenských univerzitách dokonce nebylo možné psát o židovských dějinách 19. a 20. století.⁴ V roce 1965 začalo Židovské muzeum v Praze vydávat časopis *Judaica Bohemiae*, jediný akademický časopis v Československu, kde se mohly objevit články na židovská témata. Tento časopis byl však zaměřen na čtenáře mimo republiku jako součást nové prezentační strategie ředitele Židovského muzea Viléma Bendy, která měla za cíl vyvést muzeum z izolace padesátých a počátku šedesátých let a představit aktivity muzea v evropských zemích na druhé straně železné opony.⁵ Z toho důvodu neměla *Judaica Bohemiae* distribuční síť v Československu ani později v České republice, což platí dodnes. Cílení na čtenáře za českými (československými) hranicemi se projevuje i jazyky, ve kterých je periodikum publikováno. V počátečních letech byly články ve francouzštině nebo v němčině, později také v ruštině. V posledních desetiletích převládá angličtina. Čeština chybí.

V Československu byl rozdílný nejen institucionální rámec výzkumu Židů, ale v některých ohledech i jeho obsah. Dokonce i v *Judaica Bohemiae*, odborném

3 K Ústřední židovské historické komisi viz ALEKSIUN, Natalia: The Central Jewish Historical Commission in Poland, 1944–1947. In: *Polin*, sv. 20. Liverpool, Liverpool University Press 2007, s. 74–97. K Židovskému historickému ústavu viz ŻBIKOWSKI, Andrzej – BIERNACKA, Ewa (ed.): *Żydowski Instytut Historyczny: 50 lat działalności. Materiały z konferencji jubileuszowej*. Warszawa, Wydawnictwo DiG 1996; STACH, Stephan: *Geschichtsschreibung und politische Vereinnahmungen: Das Jüdische Historische Institut in Warschau 1947–1968*. In: *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts / Simon Dubnow Institute Yearbook*, č. 7. Leipzig, Simon-Dubnow-Institut 2008, s. 401–431.

4 S výjimkou diplomové práce Vlastimily Hlaváčkové o českožidovském hnutí před první světovou válkou, kterou obhájila na Karlově univerzitě v roce 1974.

5 Srv. VESELSKÁ, Magda: *Archa paměti: Cesta pražského židovského muzea pohnutým 20. stoletím*. Praha, Academia – Židovské muzeum v Praze 2012, s. 194 n. Veselská píše, že kontakt s lidmi ze zahraničí nemohl být přímý, takže se jim výtisky *Judaica Bohemiae* distribuovaly prostřednictvím pražského magistrátu.

časopisu určeném pro zahraniční akademickou sféru, se jen několik článků zabývalo holokaustem; a pokud se přece jen objevily, tak téměř všechny pojednávaly o Terezíně a česky mluvících Židech, kteří tam byli internováni. Většina článků se týkala středověkých nebo raně moderních témat, která umožňovala autorům zcela se vyhnout ožehavým soudobým problémům, jako byl sionismus nebo Stát Izrael. Témata z druhé poloviny 19. nebo ze začátku 20. století byla obsahem pouze tří článků v časopise. Ale především, o poválečném období zde nevyšlo téměř nic.⁶ Výzkum moderních židovských dějin v českých zemích, včetně poválečného období, se tudíž rozvíjel v posledních dvaceti šesti letech velice pomalu a stále platí, že o této době vychází víc článků ve Spojených státech, Německu a Izraeli než v zemi, na kterou se tyto články soustředí.

Dalo by se argumentovat, že v tomto ohledu se situace v Polsku od Československa až tak neliší. V Polsku byl výzkum poválečných židovských dějin let také omezený, částečně proto, že tato doba nebyla ještě považována za historii. Přesto je zde rozdíl. Oproti stavu v českých zemích se polské časopisy *Biuletyn Żydowskiemu Instytutu Historycznego* a *Bleter far geshikhte* soustředily nejen na historii holokaustu, ale přinášely i články o komunistickém, respektive socialistickém hnutí mezi Židy a o pozitivním přístupu předválečné Komunistické strany Polska k Židům a jejich požadavkům. Vyšlo zde i několik článků o poválečných letech v Polsku.⁷ *Biuletyn* i *Bleter* musely samozřejmě přijmout stejný politizovaný přístup k historické analýze jako všechny ostatní polské akademické publikace z té doby. Přesto oba časopisy i samotný Židovský historický ústav veřejnosti představovaly alespoň nějaké informace o holokaustu a židovské přítomnosti v zemi.⁸

Judaica Bohemiae nepublikovala ani žádný článek o Komunistické straně Československa a Židech. Bylo to proto, že takový článek by byl v rozporu s politikou této strany, která – na rozdíl od Polska – nikdy neuvažovala o specifickém poselství komunistického hnutí pro Židy nebo o vytvoření své židovské sekce. Komunistická strana Československa oficiálně nerozlišovala mezi lidmi různého náboženského původu ani se nezaměřovala na židovské komunisty a neformulovala zvláštní přístup

6 Kromě jednoho článku o poválečné slovenské židovské komunitě v Košicích, vydaného v roce 2005, a článku Moniky Vrzgulové o obtížném návratu židovských přeživších na Slovensko z roku 2018. To je opět v ostrém kontrastu k polskému *Biuletynu*, který jen v 90. letech vydal desítky článků o poválečném období.

7 Přehled článků vydaných v *Bleter far geshikhte* až do roku 1970, s rozdělením článků podle období (včetně poválečného období), viz Inhalt fun „Bleter far geshikhte“, band 1–18 (1948–1970). In: *Bleter far geshikhte*, sv. 20. Warszawa, Żydowski Instytut Historyczny 1981, s. 339–359.

8 Aktivity předchůdce tohoto ústavu – Ústřední židovské historické komise – byly průkopnické pro *khurban forskning* (jidiš výraz pro výzkum holokaustu) po druhé světové válce, jak dokládá již Laura Jockuschová (viz JOCKUSCH, Laura: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford, Oxford University Press 2012, s. 18–45; dále viz STACH, Stephan: *Walka klas w getcie? Badania nad Zagładą prowadzone w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie w okresie stalinowskim*. In: PILARCZYK, Krzysztof (ed.): *Żydzi i Judaizm we współczesnych badaniach polskich*, sv. 5. Kraków, Polska Akademia Umiejętności 2010, s. 273–287).

k Židům, protože by to bylo interpretováno jako sionismus nebo antisemitismus, proti nimž se její ideologie oficiálně vymezovala. Výzkum komunismu ve vztahu k Židům by pak mohl být chápán jako kritika KSČ nebo jako vyjádření sionistických názorů, případně obojí.

Publikace o poválečné židovské historii v Polsku se soustředily především na židovské osídlení v Dolním Slezsku v prvních letech po válce, kdy zde Židé (především příchozí ze Sovětského svazu) zakládali síť továren, zemědělských družstev a prokomunistických škol s vyučováním v jidiš.⁹ Tehdy byl tento projekt, financovaný z větší části Americkým židovským spojeným distribučním výborem (*American Jewish Joint Distribution Committee* – JDC), považován za důkaz, že prosovětské Polsko úspěšně integruje své Židy do socialistické společnosti. I po roce 1950, kdy většina židovských předáků na důležitých místech v Dolním Slezsku Polsko zklamaně opustila, používala polská vláda zbylé židovské instituce v regionu ke státní propagandě.¹⁰ Dá se předpokládat, že to byla právě tato skutečnost, která v prvních poválečných letech a pak znovu v šedesátých letech domácím vědcům umožnila psát o prokomunistických Židech, zejména o Židech v Dolním Slezsku. Tyto jejich texty mohly navíc spadat do kategorie regionální historiografie, která nebyla tolik pod státním dohledem.

Přes tuto disproporci mají články o židovské historii ve dvacátém století vydávané v komunistickém Československu a Polsku několik společných rysů. Pokud chtěli historici (často sami z židovských rodin) psát o Židech ve své zemi, museli vycházet z (polského nebo českého, ale nikoliv židovského) socialistického modelu židovské historie.¹¹ Důraz byl kladen na to, že Židé byli obětmi nacismu hned vedle

9 Viz BAT, Samuel: *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku*. In: *Rocznik Wrocławski*, sv. 5. Wrocław, Towarzystwo Miłośników Wrocławia 1961, s. 141–163; GOLDSZTEJN, Arnold: *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*. (Disertace obhájená na Vratislavské univerzitě v roce 1969.) TÝŽ: *Problem żydowski w pierwszych latach Dolnego Śląska*. In: *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“*, série B, roč. 17, č. 2 (1962), s. 169–172; SZAROTA, Tomasz: *Osadnictwo miejskie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*. Wrocław, Polska Akademia Nauk 1969; BRONSZTEJN, Szyja: *Uwagi o ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w pierwszych latach po wyzwoleniu*. In: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, č. 75 (1970), s. 31–45; PUDŁO, Kazimierz: *Wybrane problemy z procesu przemian w środowisku żydowskim na Dolnym Śląsku (1945–1968)*. In: *Rocznik Dolnośląski*, sv. 11. Warszawa, Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne 1988, s. 103–115. Detailní bibliografie prací o Židech ve Slezsku včetně poválečného období viz WODZIŃSKI, Marcin: *Bibliography on the History of Silesian Jewry II / Bibliographie zur Geschichte der Juden in Schlesien II*. München, Saur 2004, s. 62–71.

10 Oficiální delegace z Kuby a Sovětského svazu i komunističtí novináři ze západních zemí jezdili až do roku 1968, kdy byla uzavřena střední škola vyučující v jidiš, z Varšavy do Vratislavi navštívit tento symbol úspěšné židovské integrace do komunistické společnosti (viz BRONSZTEJN, Szyja: *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski 1993, s. 36).

11 O síle nacionalismu v historiografii v komunistických režimech viz KOPEČEK, Michal: *Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970*. In: KOLÁŘ, Pavel – ŘEZNÍK, Miloš (ed.): *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*. Köln/R., SH-Verlag 2012, s. 121–136.

Čechů a Poláků. Tím tyto články zapadaly do českého a polského národního dominantního narativu, který měl pro místní komunisty zásadní důležitost.¹² Ve všech textech o moderní židovské historii vydaných od padesátých do osmdesátých let byli Židé zobrazováni jako loajální občané a patrioti s vlašným vztahem k náboženství, které autoři líčili jako něco zpátečnického, spojeného s negativním obrazem středověkého ghetta.

Socialistická, respektive komunistická vize „řešení židovské otázky“ v českých zemích silně připomínala asimilační model 19. století. V Polsku přesvědčení, že Židé jsou specifická etnická skupina, převládalo ještě minimálně do začátku padesátých let. Už od konce druhé světové války působil nicméně i v Polsku nacionalistický tlak na homogenizaci a uznání židovské národnosti se stávalo přítěží, jelikož byla zpochybňována národní loajalita a patriotismus Židů. Od padesátých, a především pak od sedmdesátých let se od Židů v obou zemích oficiálně vyžadovala národní asimilace. Ta znamenala plnou loajalitu vůči dominantnímu národu – v jazykovém, kulturním i politickém smyslu.

S pádem komunistických režimů na konci osmdesátých let zmizel politický tlak na to, aby se o Židech psalo v tomto politickém paradigmatu. V Polsku vyšlo za posledních patnáct let několik výjimečných prací, které se soustřeďují na kulturu v jidiš a na židovský nacionalismus v různých formách v poválečném období.¹³ Historiografie poslední doby má však překvapivě stále tendenci sahat k interpretacím, které jsou – ať vědomě, či nevědomě – v souladu se socialistickým modelem, který do sebe pro změnu včlenil nacionalistický narativ. Identifikovala jsem dvě provázaná témata, která bývají součástí interpretace a souvisejí s asimilačním narativem.

12 Pro diskuse o holocaustu v komunistickém Československu viz HALLAMA, Peter: *Nationale Helden und jüdische Opfer: Tschechische Repräsentationen des Holocaust*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2015; ohledně Polska viz HUENER, Jonathan: *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979*. Athens, Ohio University Press 2003; k diskusi v sovětském bloku viz FOX, Thomas C.: *The Holocaust under Communism*. In: STONE, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. New York, Palgrave Macmillan 2004, s. 420–439.

13 Viz NALEWAJKO-KULIKOV, Joanna: *Obywatel Jidyszlandu: Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*. Warszawa, Neriton 2009; RUTA, Magdalena: *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie*. Kraków, Austeria 2012; BERENDT, Grzegorz: *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956: Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*. Gdańsk, Uniwersytet Gdański 2006; PEZIŃSKI, Piotr: *Na rozdrożu: Młodzież żydowska w PRL 1956–1968*. Warszawa, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma 2014. Několik prací se soustředí na první poválečné roky, srv. např. ALEKSIM, Natalia: *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*. Warszawa, Trio 2002; BLATMAN, Daniel: *For Our Freedom and Yours: The Jewish Labour Bund in Poland 1939–1949*. London – Portland (Oregon), Vallentine Mitchell 2003; CICHÓPEK-GAJRAJ, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–1948*. Cambridge, Cambridge University Press 2014.

Centrum a periferie: Československo

Jedním znakem tohoto převažujícího modelu interpretace je marginalizace a často i neúcta k věřícím Židům. Co se týká českých zemí, o místních Židech pojednává jen málo textů, narozdíl od prací o poměru státu k Židům nebo o diplomatických vztazích mezi Československem a Izraelem.¹⁴ Jednou z výjimek je kniha *Ve stínu holokaustu a komunismu* Aleny Heitlingerové, která analyzovala přes dvě stě dotazníků vyplněných českými a slovenskými Židy narozenými mezi lety 1940 a 1960.¹⁵ Na její otázky odpovídali na začátku jednadvacátého století. Do jisté míry je možné srovnat tento projekt s projektem Ireny Hurwic-Nowakowské, polské socioložky, která kladla překvapivě podobné otázky jako Heitlingerová.¹⁶ Obě badatelky se zajímaly především o témata identity, a jejich dotazy se tudíž týkaly národnosti, náboženství, jazyka a zkušeností s antisemitismem. Hlavním rozdílem je, že Hurwic-Nowakovská svůj výzkum prováděla bezprostředně v prvních poválečných letech, zatímco Heitlingerová o půl století později mezi členy druhé generace, jejichž odpovědi z převážné části vycházejí ze vzpomínek z dětství.

Kniha Heitlingerové je důležitá pro kohokoliv, kdo studuje poválečnou historii Židů v Československu. Zároveň ale slouží jako dobrý příklad typické perspektivy ve výzkumu Židů v českých zemích v poválečném období. Z dotazovaných se 119 označilo za české Židy (zbytek za slovenské) a většina z nich byla součástí sítě založené v šedesátých letech, kdy vedení pražské židovské obce začalo organizovat

-
- 14 Viz DUFEK, Jiří – KAPLAN, Karel – ŠLOSAR, Vladimír: *Československo a Izrael v letech 1947–1953*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1993; KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992; MEYER, Peter: *Czechoslovakia*. In: TÝŽ (ed.): *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse (New York), Syracuse University Press 1953, s. 49–206; LABENDZ, Jacob: *Re-Negotiating Czechoslovakia: The State and the Jews in Communist Central Europe. The Czech Lands, 1945–1990*. (Dissertace obhájená na Washingtonově univerzitě v St. Louis v roce 2014.) BULÍNOVÁ, Marie (ed.): *Československo a Izrael v letech 1945–1956: Dokumenty*. Praha, ÚSD AV ČR 1993; BLUMENTHAL, Helaine Debra: *Fourteen Convicted, Three Million Condemned: The Slansky Affair and the Reconstitution of Jewish Identities after the Holocaust*. (Dissertace obhájená na Kalifornské univerzitě v Berkeley v roce 2012.) McDERMOTT, Kevin: *'Polyphony of Voices'? Czech Popular Opinion and the Slánský Affair*. In: *Slavic Review*, roč. 67, č. 4 (2008), s. 840–865; ŠMOK, Martin: *'Every Jew is a Zionist, and every Zionist is a Spy!' The Story of Jewish Social Assistance Networks in Communist Czechoslovakia*. In: *East European Jewish Affairs*, roč. 44, č. 1 (2014), s. 70–83; LÁNÍČEK, Jan: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48: Beyond Idealization and Condemnation*. New York, Palgrave Macmillan 2013; HANKOVÁ, Monika: *Die jüdische Religionsgemeinschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: SCHULZE WESSEL, Martin – ZÜCKERT, Martin (ed.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München, Oldenbourg 2009, s. 741–755.
- 15 HEITLINGER, Alena: *In the Shadows of the Holocaust and Communism: Czech and Slovak Jews since 1945*. New Brunswick (New Jersey), Transaction Publishers 2006 (české vydání: *Ve stínu holokaustu a komunismu: Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha, G plus G 2007).
- 16 HURWIC-NOWAKOWSKA, Irena: *Żydzi polscy (1947–1950): Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*. Warszawa, Instytut Filozofii i socjologii 1996, s. 108.

přednášky o židovské kultuře, náboženství a historii. Pro mnoho těchto mladých lidí to byla první příležitost setkat se s dalšími Židy a probrat své často teprve nedávno objevené židovství. Říkali si „děti Maislovky“ podle ulice, kde se nachází židovská radnice, v níž se scházeli. Ve své knize Heitlingerová, která sama patřila k této skupině, dospívá k závěru, že pováleční čeští Židé byli většinou sekulární, hluboce ukotvení v češtině a českých tradicích, často se o své židovské identitě dozvěděli jen proto, že je jiní lidé za Židy označili, a své židovství považovali v komunistické společnosti za stigma.¹⁷ Ačkoliv je tento obraz Židů v českých zemích dokonale kompatibilní s českým nacionalistickým narativem a zapadá do sebe prezentace české židovské komunity, je to obraz pokřivený.

Můžeme totiž dojít ke zcela jiným závěrům, pokud rozšíříme perspektivu za hranice Prahy až k pohraničním oblastem. Zhruba polovinu poválečných Židů v českých zemích tvořili imigranti, kteří před válkou žili na Podkarpatské Rusi nebo na východním Slovensku a přišli do českých zemí, protože Podkarpatskou Rus v roce 1945 zabral Sovětský svaz, a také proto, že jejich židovské komunity byly během války zničeny. Většina z nich se rozhodla usadit v pohraničních oblastech v severních a západních Čechách, odkud byla právě vysídlena německy mluvící populace a kde se objevily pracovní příležitosti a prázdné byty. Migrace podkarpatských Židů do poválečných Čech byla spontánní a československá vláda ji nepodporovala.¹⁸ Mnoho těchto Židů muselo roky čekat, než dostali československé občanství, někteří se rozhodli odjet do amerických táborů pro vysídlené osoby v Německu. Přesto se několik tisíc lidí rozhodlo zůstat v Československu a znovu založit židovské komunity v přhraničních oblastech.¹⁹ Kromě Prahy byla většina hlavních židovských komunit v Čechách (stejně jako v meziválečném období) situována v Sudetech. Po válce ale více než devadesát procent členů těchto komunit tvořili Židé z Podkarpatské Rusi, přičemž tyto nové židovské komunity se formovaly zaváděním tradic, které se lišily od tradic předválečných. Ve zprávě z poloviny roku 1946 píše Israel J. Jacobson, předseda Amerického židovského spojeného distribučního výboru v Československu:

17 HEITLINGEROVÁ, A.: *Ve stínu holokaustu a komunismu*, především s. 205–208.

18 Více informací viz ČAPKOVÁ, Kateřina: *Dilemmas of Minority Politics: Jewish Migrants in Post-War Czechoslovakia and Poland*. In: GERSTENFELD, Manfred – OUZAN, Françoise (ed.): *Displacement, Jewish Migration and Rebirth of Communities (1945–1967)*. Leiden – Boston, Brill 2014, s. 63–75.

19 Ze zpráv Spojeného distribučního výboru odhadujeme, že v roce 1948 bylo v českých zemích asi dvacet tisíc Židů, z nichž osm tisíc pocházelo z Podkarpatské Rusi. Na Slovensku žilo údajně třicet tisíc Židů. (Viz *AJJDC, Geneva Office Collection 1945–1954*, Country Directors Conference, část 1: 1948, Draft of Report of Julius Levine – Czechoslovakia, 6.4.1948, ID 2545061.) Počet Židů, kteří přišli z (východního) Slovenska a usadili se také většinou v pohraničí, je neznámý. Nebyl pro ně problém získat nebo znovu získat československé občanství, takže JDC neměl důvod rozlišovat je od místních českých Židů. Zprávy JDC z poloviny 60. let udávají, že v zemi žilo celkem šestnáct tisíc Židů (podkarpatské Židé se zde nerozlišují, protože pokud zůstali, brzy dostali československé občanství). (Viz *AJJDC, Archives New York 1965–1974*, Czechoslovakia: General, 1965–1975, strojopisný dokument bez názvu z 9.2.1965, ID 1006211.)

„Rada židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě a ve Slezsku se snaží zařídit, aby každá komunita s větším počtem Židů, především tam, kde dnes žijí Židé ze Slovenska a z Podkarpatské Rusi, měla svého šocheta [rituálního řezníka]... Komunity dostaly megilu [svitek knihy Ester] pro svátek Purim a hagadu a machzor [příběh o vyjití Židů z Egypta a příslušná modlitební knížka] na Pesach. Dodáno bylo i několik kusů talitů [modlitební šály či pláště], ale poptávka po talitech, tefilim [modlitební řemínky], mezuzot [malá schránka na rámu dveří s pergamenem, na kterém jsou dva úryvky z knihy Deutoronomium] a cicit [rituální střípce či třásně, které se nosí většinou pod talitem] nemohla být uspokojena, protože v Československu nejsou tyto předměty k dostání. Rada pomohla různým židovským obcím při instalaci mikve [rituálních lázní], kdy pokryla jak náklady kapitálové, tak provozní... Doufejme, že do konce tohoto roku budou mikve instalovány všude v českých zemích, kde dnes žijí Židé z východních zemí a chtějí dodržovat ‘taharat našim’ [rituální čistotu pro ženy].“²⁰ Jak ukazuje tato zpráva, Spojený distribuční výbor s podporou Rady židovských náboženských obcí pomáhal stavět poválečnou infrastrukturu pro praktikování židovského náboženství, která z českých zemí od druhé poloviny 19. století téměř vymizela.

Z rozhovorů se členy těchto komunit v pohraničí, z jejich osobních archivů a dokumentů z těchto komunit získáváme zcela jiný obrázek poválečné židovské zkušenosti v Čechách, než jaký nabízí Alena Heitlingerová. Většina těchto rodin dodržovala košer praxi, některé děti používaly doma jména v jidiš a mimo domov jména česká, existovala tu silná židovská sounáležitost a pocit příslušnosti k vzácné tradici a komunitě. V Ústí nad Labem vedl kantor ze Slovenska odpolední *cheder* (náboženské vyučování) pro chlapce z místní obce až do začátku šedesátých let.

Tento příběh lidí z okraje, kteří mluvili jidiš nebo maďarsky lépe než česky, byli věřící a často pracovali jako řemeslníci nebo dělníci, stále není přijímán coby integrální součást česko-židovských poválečných dějin.²¹ Těch několik málo studií o židovských komunitách v této pohraniční oblasti Čech končí většinou rokem 1945 nebo 1948.²² Článek amerického historika Davida Gerlacha o Židech v pohraničí

20 *AJJDC, New York Office Records, 1945–1954 Czechoslovakia*, R 45/54-200, Research Department Report, č. 32, založeno na analýze Israela J. Jacobsona pro období od prosince 1946 do března 1947, publikováno 7.7.1947.

21 Ani Monika Hanková se ve svém přehledovém článku o poválečných Židech v českých zemích nezmiňuje, jak moc přispěli podkarpatscí Židé k rozvoji židovského náboženství v oblasti. Totéž platí o doktorské disertaci Jakoba Labendze. (Viz HANKOVÁ, M.: *Die jüdische Religionsgemeinschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*; LABENDZ, J.: *Re-Negotiating Czechoslovakia* – viz pozn. 13.)

22 Viz KAISER, Vladimír (ed.): *Intolerance: Češi, Němci a Židé na Ústecku 1938–1948. Edice dokumentů z fondů Archivu města Ústí nad Labem*. Ústí n/L., Albis international 1998; KUKÁNOVÁ, Zlataše – MATUŠÍKOVÁ, Lenka: *Demografická struktura židovských náboženských obcí v severních Čechách v letech 1945–1949*. In: KÁRNÝ, Miroslav – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Terezínské studie a dokumenty 1997*. Praha, Institut Terezínské iniciativy – Academia 1997, s. 89–98; SZYMECZEK, Józef: *Die Schicksale der Teschener Juden nach 1945*. In: OTTE, Anton – KRÍŽEK, Petr (ed.): *Židé v Sudetech / Die Juden im Sudetenland*. Praha – München, Česká křesťanská akademie – Ackermann-Gemeinde 2000, s. 301–311; CHMELÍKOVÁ,

překvapivě nezmiňuje podkarpatské židovské imigranty.²³ Nedávno vyšlo několik důležitých publikací o osídlování českého pohraničí, v nichž je existence Židů ignorována nebo jen letmo zmíněna.²⁴ Je to zvláště, především když se podíváme na mapu deseti židovských komunit v dnešní České republice. Pět z nich (Teplíce, Děčín, Ústí nad Labem, Liberec a Karlovy Vary) leží v bývalých Sudetech a přežily jen díky Židům z Podkarpatské Rusi a z východního Slovenska.

Je zřejmé, že vytěsnění nábožensky založených, tradičních Židů a Židů mluvících jidiš ze sebepojetí Židů v českých zemích nemůžeme svádět jen na socialistický nezáměr o věřící. Psaní o vysoké míře inkluze českých Židů do místní společnosti má v historiografii o Židech v českých zemích dlouhou tradici a je v podstatě pochopitelné, pokud vezmeme v úvahu neobvykle vysoké počty „smíšených sňatků“ v období před druhou světovou válkou.²⁵ Poválečný příchod tisíců Židů z Podkarpatské Rusi a východního Slovenska do českého pohraničí²⁶ tudíž představuje problém nejen pro historiky, ale i pro mnoho Židů z českých zemí, pro něž není židovské náboženství (obzvláště chasidismus) kompatibilní s obrazem domněle moderních, progresivních českých Židů.

Jitka: *Osudy chebských Židů: Chebští Židé od 2. poloviny 19. století do současnosti*. Cheb, České muzeum 2000.

- 23 GERLACH, David: Juden in den Grenzgebieten: Minderheitenpolitik in den Böhmischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg. In: MILOTOVÁ, Jaroslava – HÁJKOVÁ, Anna (ed.): *Theresienstädter Studien und Dokumente 2008*. Prag, Theresienstädter Initiative – Sefer 2008, s. 12–47.
- 24 WIEDEMANN, Andreas: „Komm mit uns das Grenzland aufbauen!“ *Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*. Essen, Klartext 2007 (české vydání: „Pojd' s námi budovat pohraničí!“ *Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952*. Praha, Prostor 2016; SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011; GLASSHEIM, Eagle: *Etnické čistky, komunismus a devastace životního prostředí: Vytváření nové identity československého pohraničí (1945–1989)*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1–2 (2005), s. 432–464 (v anglickém znění: *Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia's Borderlands, 1945–1989*. In: *The Journal of Modern History*, roč. 78, č. 1 (2006), s. 65–92); ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, Akademické nakladatelství 2005; ARBURG, Adrian von: *Abschied und Neubeginn: Der Bevölkerungswechsel in den Sudetengebieten nach 1945*. In: BORODZIEJ, Włodzimierz (ed.): *Als die Deutschen weg waren: Was nach der Vertreibung geschah. Ostpreußen, Schlesien, Sudetenland*. Berlin, Rowohlt Taschenbuch 2005, s. 185–220.
- 25 U nových manželství uzavíraných v Československu v letech 1928–1933, kde alespoň jeden partner uvedl židovské náboženství, tvořily asi 19 procent sňatky s partnerem bez židovské víry. V Čechách byl tento poměr 43,8 procent, na Moravě 30 procent, ale na Slovensku pouze 9,2 procenta a na Podkarpatské Rusi dokonce zanedbatelné 1,3 procenta. (Viz MEYER, P.: *Czechoslovakia*, s. 54 n. – viz pozn. 14.)
- 26 Do českých zemí migrovali Židé z Podkarpatské Rusi a východního Slovenska i před druhou světovou válkou, ale nikdy neměli zásadní vliv na reformní charakter místní židovské komunity. Byli to ale nejčastější návštěvníci Staronové synagogy v Praze a někteří byli požádáni, aby vypomohli s náboženským vzděláváním dětí. Několik studentů z Podkarpatské Rusi v Praze této příležitosti využilo.

Centrum a periferie: Polsko

Díky hojnému akademickému výzkumu poválečné polsko-židovské historie je její obraz mnohem vyrovnanější, než je tomu u historie Židů v českých zemích ze stejné doby. Přesto celkový obraz poválečné polsko-židovské zkušenosti formují především práce o Židech ve Varšavě, o židovském vztahu ke komunismu a o antisemitismu.²⁷ Když se ale soustředíme na varšavské Židy, různé židovské identity se nám zúží na ty nejsekulárnější.

Jak jsme viděli, na rozdíl od Československa byla historie Židů na periférii Polska – v Dolním Slezsku – výzkumným tématem i v dobách komunismu, ačkoliv jsou v tehdejších textech věřící Židé ignorováni a s výjimkou popisného výzkumu Ewy Waszkiewiczové²⁸ se nové práce o Dolním Slezsku, publikované po roce 1990 nebo dříve v Izraeli, soustředí především na sekulární život.²⁹ Stejně jako u výzkumu prováděného v Československu je dalším důvodem pro opomíjení věřících Židů nedostatek záznamů ve státních archivech. Historici stále spoléhají více na oficiální archivní dokumenty než na soukromé dokumenty a rozhovory, které popisují aktivity a zkušenosti Židů utlačovaných režimem, a jež se tudíž v archivech vyskytují jen zřídka.

-
- 27 Viz AUERBACH, Karen: *The House at Ujazdowskie 16: Jewish Families in Warsaw after the Holocaust*. Bloomington, Indiana University Press 2013; BILEWICZ, Michał – PAWLISZ, Bogna (ed.): *Żydzi i komunizm*. Warszawa, Stowarzyszenie „Jidele“ 2000; GRABSKI, August: *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)*. Warszawa, Trio 2004; TÝŽ (ed.): *Żydzi a lewica: Zbiór studiów historycznych*. Warszawa, Żydowski Instytut Historyczny 2007; KERSTEN, Krystyna: *Polacy, Żydzi, komunizm: Anatomia półprawd 1939–1968*. Warszawa, Niezależna Oficyna Wydawnicza 1992; SCHATZ, Jaff: *The Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*. Berkeley, University of California Press 1991; SHORE, Marci: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*. New Haven, Yale University Press (Connecticut) 2006.
- 28 WASZKIEWICZ, Ewa: *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, 1945–1968*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1999. Pro Dolní Slezsko srv. JAWORSKI, Wojciech: *Jewish Religious Communities in Upper Silesia 1945–1970*. In: WODZIŃSKI, Marcin – SPYRA, Janusz (ed.): *Jews in Silesia*. Kraków, Księgarnia Akademicka 2001, s. 247–263. Náboženský život hraje důležitou roli i v práci Kathariny Friedlaové; příběh německy mluvících Židů, na který se soustředí, končí jen několik let po válce (viz FRIEDLA, Katharina: *Juden in Breslau/Wrocław 1933–1949: Überlebensstrategien, Selbstbehauptung und Verfolgungserfahrungen*. Köln/R., Böhlau 2015).
- 29 Viz SHLOMI, Hana: *Reshit ha-hityashvut ha-yehudit bi-Shlezye ha-tahtit (1945)*. In: *Gal-Ed*, sv. 7–8. Tel Aviv, The Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University 1985, s. 161–197; TÁŽ: *The Reception and Settlement of Jewish Repatriants from the Soviet Union in Lower Silesia, 1946*. In: *Tamtéž*, sv. 17 (2000), s. 85–104; SZAYNOK, Bożena: *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2000; GOLCZEWSKI, Frank: *Die Ansiedlung von Juden in den ehemaligen deutschen Ostgebieten Polens 1945–1951*. In: BRUMLIK, Micha – SAUERLAND, Karol (ed.): *Umdeuten, verschweigen, erinnern: Die späte Aufarbeitung des Holocaust in Osteuropa*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2010, s. 91–114; HIRSCH, Helga: *Gehen oder bleiben? Juden in Schlesien und Pommern 1945–1957*. Göttingen, Wallstein 2011.

Židovské komunity v českém pohraničí byly významné, ale žádná z nich nebyla větší než židovská komunita v Praze (i tady se ale usadilo asi tisíc Židů z Podkarpatské Rusi). V Polsku židovská komunita z Dolního Slezska počtem vysoce převyšovala komunitu ve Varšavě. Dolní Slezsko bylo anektováno Polskem až na konci války, místní Němci byli odsunuti a většina německy mluvících přeživších Židů region opustila.³⁰ Jako součást poválečných repatriací polských občanů ze Sovětského svazu byly vlaky s polskými Židy vypravovány především do Dolního Slezska v letech 1946–1947 a pak znovu v roce 1956. Na jaře roku 1947 bylo v Dolním Slezsku registrováno sedmačtyřicet procent všech Židů žijících v Polsku (pro srovnání – ve Varšavském vojvodství to byla jen 6,3 procenta).³¹ Velké počty židovských „repatriantů“ spolu s dalšími Židy z polského vnitrozemí, kteří se rozhodli v této oblasti po válce usadit, umožnily v Dolním Slezsku nejen hustou infrastrukturu sekulárních židovských institucí, ale přispěly i k tomu, že se Dolní Slezsko stalo regionem s nejsilnějšími židovskými náboženskými komunitami v zemi.³²

Specifické rysy židovského osídlení Dolního Slezska se objevují i v práci Ireny Hurwic-Nowakowské, která provedla sociologický průzkum podobně jako Alena Heitlingerová. V mnoha ohledech je ale výzkum polské historičky mnohem komplexnější. Plyne to už z jeho rozsahu: zatímco Heitlingerová měla něco přes dvě stovky respondentů, Hurwic-Nowakowská získala odpovědi od více než osmi set osob. Kromě toho svůj výzkum prováděla v letech 1947 až 1950, takže odpovědi se týkají tehdejších zkušeností dotazovaných, a ne jejich dětství. A zatřetí, Hurwic-Nowakowská si pro svůj výzkum vybrala tři města – Varšavu, Lodž a Dzierżoniuw v Dolním Slezsku – která jí umožnila ukázat velké vzájemné rozdíly. Přestože ji tyto rozdíly příliš nezajímaly a mluvila spíše o obecnějších tendencích mezi polskými Židy, její kniha poskytuje jasný důkaz, že se situace Židů ve Varšavě, a především v Dolním Slezsku dramaticky lišila. Zaprvé tu byl rozdíl jazykový: většina Židů ve Varšavě mluvila polsky; ti, kteří uměli jidiš, tvrdili, že ve Varšavě nemají příležitost tímto jazykem mluvit. V Lodži, a především v Dzierżoniuwě hovořili Židé jidiš na ulicích i doma. Co se týká vzdělání, čtyřicet procent všech respondentů z Varšavy absolvovalo univerzitu, zatímco v Dzierżoniuwě to byla jen čtyři procenta Židů a většina z nich pracovala v továrnách nebo jako řemeslníci. Poslední velký rozdíl souvisí s přístupem k náboženství. Na rozdíl od Varšavy byla v Dzierżoniuwě kromě prosocialistických Židů důležitá i komunita ortodoxních Židů (hranice mezi nimi nebyla ostrá).

30 Viz FRIEDLA, K.: *Juden in Breslau/Wrocław 1933–1949*; ČAPKOVÁ, Kateřina: Germans or Jews? German-Speaking Jews in Poland and Czechoslovakia after World War II. In: *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly*, č. 2 (246) (2013), s. 348–362; TÁŽ: Státně nespolehliví?! Německy hovořící Židé v Polsku a Československu bezprostředně po druhé světové válce. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 80–101.

31 Viz SZAYNOK, Bożena: Migrationen der polnischen Juden in den Jahren 1944–1959. In: SIENKIEWICZ, Witold – HRYCIUK, Grzegorz (ed.): *Zwangsumsiedlung, Flucht und Vertreibung 1939–1959: Atlas zur Geschichte Ostmitteleuropas*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2010, s. 147.

32 Srv. WASZKIEWICZ, E.: *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku...*

Hurwic-Nowakowská potvrzuje existenci věřících Židů v regionu, ale v souladu se socialistickou přezíravostí vůči náboženství marginalizuje a umenšuje jejich roli v židovském osídlení. Vzpomíná na setkání s ženami v parukách, které slavily šábes tradičním způsobem, což pro ni bylo zjevně něco nového. Ačkoliv cituje mnoho Židů z Dzierżoniowa a některé Židy z Lodže, kteří mluví o významu náboženství ve svém životě, Hurwic-Nowakowská, už v meziválečném období členka socialistického hnutí, se nevyhnula předsudkům ve své jinak velice pečlivé akademické práci, když tvrdí, že se u nábožensky založených Židů projevuje „mentalita ghetta“ (*postawa*), a je si jistá, že takoví Židé už brzy vymizí.³³ Aplikuje socialistický ideál na asimilaci polských Židů a marginalizuje význam věřících Židů v zemi. Zároveň bychom měli mít na paměti, že svou knihu napsala v období nástupu stalinismu v Polsku.

Tento přezíravý tón vůči ortodoxním Židům se překvapivě objevuje i v nedávné publikaci Židovského historického ústavu *Důsledky vyhlazení Židů: Polsko 1944–2010*, která vyšla v anglickém překladu v centru Jad Vašem v roce 2014.³⁴ August Grabski a Albert Stankowski ve svém příspěvku v této publikaci, která má více než tisíc stran a snaží se být zásadním dílem na toto téma, při psaní o náboženském životě Židů v poválečném Polsku citují právě sporné věty Hurwic-Nowakowské o údajném ghettoidním přístupu ortodoxních Židů a tvrdí, že tito Židé byli „posledními Mohykány“.³⁵

V článku vydaném před několika lety tvrdí Ewa Koźmińska-Frejłaková, že jak lingvistická, tak i náboženská asimilace poválečných Židů byla nevyhnutelná, protože se stali součástí procesu modernizace.³⁶ Svůj argument podložila výzkumem Anny Landau-Czajkové, která ve své knize o meziválečném období také označuje opouštění židovské víry za pokrok.³⁷

Obě historiografie – ta, která pojednává o Židech v českých zemích, i ta, která se zabývá Židy v poválečném Polsku – považují tedy židovské náboženství (především ortodoxní nebo v chasidské verzi) za protiklad k pokroku a modernitě. Zatímco historici zkoumající české země tyto Židy ze svého zorného pole vypouštějí, historici polských Židů mají tendenci věřící Židy přehlížet, s tím že se uzavírají do vlastních ghett. Tyto a podobné předsudky historiků vůči věřícím Židům jsou nepřijatelné nejen proto, že prozrazují nedostatek otevřenosti vůči jiným formám náboženské tradice, ale také proto, že nejnovější akademický výzkum analyzuje mnohé znaky

33 HURWIC-NOWAKOWSKA, I.: *Żydzi polscy (1947–1950)*, s. 108 (viz pozn. 16).

34 TYCH, Feliks – ADAMCZYK-GARBOWSKA, Monika (ed.): *Następstwa Zagłady Żydów: Polska 1944–2010*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2012; TÍŽ (ed.): *Jewish Presence in Absence: The Aftermath of the Holocaust in Poland 1944–2010*. Jerusalem, Yad Vashem 2014.

35 GRABSKI, August – STANKOWSKI, Albert: *Życie religijne społeczności żydowskiej*. In: TYCH, F. – ADAMCZYK-GARBOWSKA, M. (ed.): *Następstwa Zagłady Żydów*, s. 222 n.

36 KOŹMIŃSKA-FREJŁAK, Ewa: *Asymilacja do polskości jako strategia adaptacyjna ocalałych z Zagłady polskich Żydów*. In: *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly*, č. 2 (246) (2013), s. 240.

37 LANDAU-CZAJKA, Anna: *„Syn będzie Lech...“ Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*. Warszawa, Neriton – Instytut Historii PAN 2006, s. 438. Na rozdíl od Landau-Czajkové píše Katrin Steffenová ve své promyšlené práci o „židovském poláctví“, aby ukázala, že nešlo o jednorozměrný proces asimilace (STEFFEN, K.: *Jüdische Polonität – viz pozn. 2*).

chasisdského hnutí i dalších ultraortodoxních tradic, jež jsou typicky moderní. Již v 19. století používali všichni tito věřící Židé moderní média, jako tiskařský lis, a vydávali knihy, aby šířili své názory, úspěšně vstupovali do arény moderní politiky a také se jim dařilo zůstat ekonomicky nezávislími. Chasidismus i ultraortodoxní židovství zažívaly největší rozmach až v 19. a 20. století (před šoa), a je tudíž možné je považovat za nedávno vzniklá hnutí.³⁸

Asimilace

Historie Židů v poválečných českých zemích a v poválečném Polsku je také často popisována jako příběh neustálého úbytku Židů: jednak kvůli několika vlnám migrace a zároveň kvůli asimilaci těch, kteří zůstali. Obraz (především středověko-chodní) Evropy, kde není pro Židy po druhé světové válce místo, převažoval zejména v americké a izraelské historiografii a kryl se se sionistickým úhlem pohledu a perspektivou studené války.

Je pravda, že po válce se židovská populace v Evropě, již tak zdecimovaná během druhé světové války, ještě zmenšila vinou rozsáhlé migrace. V prvních poválečných letech opustila svou zemi asi polovina československých a polských Židů, a to z mnoha různých důvodů, z nichž jedním byl i vznik Státu Izrael. Další vlny migrace následovaly v padesátých a šedesátých letech, než se hranice znovu uzavřely. Po emigrační vlně v letech 1967 a 1968, která měla v Polsku a Československu dost rozdílné příčiny, radikálně poklesly počty Židů v obou zemích. To byl katastrofální demografický vývoj pro židovské populace v obou zemích, především však pro Polsko – i vzhledem k tomu, že před válkou žilo jen ve Varšavě tolik Židů jako v celém Československu (včetně Podkarpatské Rusi).³⁹ S ohledem na rozdíl v počtech Židů v předválečném Polsku a Československu je velmi překvapující, že okolo roku 1990 byly jejich populace zhruba vyrovnané a čítaly jen několik tisíc osob. Je proto ale

38 Viz WODZIŃSKI, Marcin: *Hassidism: Key Questions*. Oxford, Oxford University Press 2018; ROSMAN, Moshe: *Hasidism as a Modern Phenomenon: The Paradox of Modernization without Secularization*. In: *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts / Simon Dubnow Institute Yearbook*, sv. 6. Leipzig, Simon-Dubnow-Institut 2007, s. 215–224; SILBER, Michael K.: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition*. In: WERTHEIMER, Jack (ed.): *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. New York – Jerusalem, Jewish Theological Seminary of America 1992, s. 23–84.

39 V roce 1931 žily ve Varšavě 352 tisíce Židů a v roce 1939 375 tisíc (viz POLONSKY, Antony: *Warsaw*. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* [online]. New York, YIVO Institute for Jewish Research 2010. [Cit. 2019-03-15.] Dostupné z: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Warsaw>). Podle sčítání obyvatelstva z roku 1930 (posledního československého sčítání před druhou světovou válkou) žilo v Československu 356 830 osob židovského vyznání (viz BROD, Peter – ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal: *Czechoslovakia*. In: *Tamtéž* [online]. [Cit. 2019-03-15.] Dostupné z: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Czechoslovakia>).

možné mluvit o „mizející diaspoře“, jak situaci nazývá britsko-americký historik Bernard Wasserstein ve své vlivné knize?⁴⁰

Výzkum poválečné židovské historie v Polsku a českých zemích tento pohled většinou podporuje, protože tvrdí, že ti, kteří zůstali, se „asimilovali“. Ale je tu jeden zajímavý rozdíl. Asimilace Židů v českých zemích je obecně přijímána jako přirozený a úspěšný proces, o nějž usilovali i samotní Židé. V článku z roku 1993 mluví slovensko-izraelský historik Ješajahu A. Jelinek o antisemitismu a nacionalismu na Slovensku. Naopak o českých zemích říká: „Rasismus, ať už v jeho protižidovské, nebo protiasijské formě, tu nějaký čas ještě zůstane, ovlivní ale pravděpodobně jen některé části české společnosti. S ohledem na intenzivní asimilaci Židů v Čechách a na Moravě a na neexistenci věřících Židů tu velké problémy nejsou pravděpodobné.“⁴¹

Petr Brod v článku o českožidovské emigraci v letech 1948 a 1968 zdůrazňuje dlouhodobý proces asimilace od poloviny 19. století: „Po roce 1848 dochází v českých zemích k silnému procesu asimilace. To znamená, že židovské obyvatelstvo se jazykově, způsobem života, vzděláním atd. přizpůsobuje okolí a částečně s ním splývá. Je to do určité míry samovolný proces, částečně uvědomělá snaha.“⁴²

V polské historiografii se interpretace asimilace liší. Někteří historici a historičky popisují poválečnou asimilaci jako proces, který je důsledkem genocidy Židů a také tlaku prosovětských vlád, ale zároveň tvrdí, že to byl neúspěšný proces kvůli polskému antisemitismu. Příkladem této interpretace je článek Ewy Koźmińskiej-Frejlikové s názvem „Asimilace do poláctví jako strategie adaptace polských přeživších holokaust“.⁴³ Jako základ pro svou analýzu si vybrala koncept „kulturního traumatu“. Tento koncept pochází od polského sociologa Piotra Sztompky, který ho používá pro popis situace, v níž jedinec nebo skupina lidí zažívá zničení předchozího způsobu života a pohledu na svět. To evidentně odpovídá situaci polských přeživších šoa po válce. Další argumentační krok Koźmińskiej-Frejlikové ale překvapí, protože spojuje Sztompkův koncept s výzkumem Hurwic-Nowakowské, která tvrdila, že v židovské společnosti po válce nefungovaly tradiční vazby, které by Židům umožnily vytvořit si osobitou identitu.⁴⁴ Koźmińska-Frejliková pak uzavírá, že v situaci

40 WASSERSTEIN, Bernard: *Vanishing Diaspora: The Jews in Europe since 1945*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1996.

41 JELINEK, Yeshayahu A.: Historical and actual minority problems in Czecho-Slovakia. In: *Patterns of Prejudice*, roč. 27, č. 1 (1993), s. 96. Jasným sdělením jeho výroku je, že věřící Židé by mohli způsobovat problémy.

42 BROD, Petr: Dvě emigrační vlny židů z Československa [online]. [Cit. 2017-01-03.] Původně dostupné z: <http://www.zahranicnicesi.com/docs/brod-exil.pdf>. Šlo o příspěvek na konferenci „Krajané a exil: 1948 a 1968“, uspořádané Univerzitou Karlovou v Praze ve dnech 16. a 17. září 2008. Webová stránka z konference už není přístupná.

43 KOŹMIŃSKA-FREJLIK, E.: Asymilacja do polskości jako strategia adaptacyjna ocalałych z Zagłady polskich Żydów.

44 Tamtéž, s. 240. Tuto domněnku lze jen sotva brát vážně. Mnoho židovských komunit a předválečných židovských institucí bylo genocidou zlikvidováno, ale některé se znovu ustavily a nové instituce – zejména Ústřední výbor Židů v Polsku (*Centralny Komitet Żydów w Polsce*) a později pobočky Společensko-kulturního sdružení Židů v Polsku – byly založeny jako židovské instituce.

kulturního traumatu a za neexistence tradičních vazeb na židovskou komunitu byli Židé jazykově a nábožensky asimilováni.⁴⁵ Přiznává, že existovali lidé se „stabilní židovskou identitou“, z nichž někteří doufali, že budou moci rozvíjet svou židovskou kulturu a tradici v Polsku (především v Dolním Slezsku) tak jako před válkou. Většina z nich ale byla zklamaná a ze země se odstěhovali: „Jen několik z nich zůstalo a brzy byli kulturně asimilováni.“⁴⁶

Koźmińska-Frejłaková se dále soustředí na křest u Židů, přijetí antisemitismu mezi asimilovanými polskými Židy a na smíšená manželství. Jak ale tvrdí, kompletní integrace je možná pouze tehdy, pokud je většina ochotna skupinu absorbovat. To se v případě polské společnosti jako celku nestalo. Následkem toho se jako Poláci cítilo a chovalo jen málo Židů, a proto také jen málokterí chtěli zůstat Poláky.⁴⁷

Ačkoliv je práce této autorky sama o sobě cenná, představuje další důkaz, do jaké míry zůstává historiografie Židů v poválečném Polsku a Československu ovlivněná nacionalistickým paradigmatem. Pro tento typ textů je také charakteristické dělení Židů na skupiny podle jejich ochoty se asimilovat. Petr Brod rozlišuje tři skupiny v poválečném Československu: sionisty, asimilanty (včetně, jak tvrdí, ortodoxních Židů) a aktivisty, což znamená komunisty.⁴⁸ Jaff Schatz obdobně rozlišuje v Polsku dva konce spektra: „židovské Židy“ neboli „perzistentní Židy“ na jednom konci a „asimilanty“ na druhém.⁴⁹ Často se také předpokládá, že většina sionistů, věřících Židů nebo „židovských Židů“ odjela do Izraele či jinam, a proto v židovské společnosti v poválečném Československu a Polsku převažují zastánci asimilace.

Jen několik málo historiček či historiků zpochybnilo pohled na asimilaci jako lineární proces. Ve svém popisu poválečné polské židovské společnosti používá francouzská historička Audrey Kichelewska raději dělení na organizované Židy a *marranos*,⁵⁰ a vychází tak z terminologie používané ve zprávách JDC. Tvrdí, že hranice mezi organizovanými a „skrytými“ (*cachés*)⁵¹ Židy byla propustná a že lidé se mohli snadno pohybovat oběma směry.⁵²

Totéž vyplývá i z materiálů Spojeného distribučního výboru. V roce 1961 vysvětloval jeho pracovník Akiva Kohane, že program letního tábora v Polsku bude širší než předchozí rok, protože se „mnoho rodičů, kteří předtím žili jako ‘marranos’, rozhodlo, že chtějí, aby jejich děti byly Židy a setkávaly se s dalšími židovskými

45 Tamtéž.

46 Tamtéž, s. 242.

47 Tamtéž, s. 247.

48 BROD, Petr: Židé v poválečném Československu. In: VEBER, Václav (ed.): *Židé v novodobých dějinách: Soubor přednášek na FF UK*. Praha, Karolinum 1997, s. 153 n.

49 SCHATZ, J.: *The Generation*, s. 236–241 (viz pozn. 27).

50 *Marranos* byli původně Židé žijící na Pyrenejském poloostrově, kteří konvertovali nebo byli přinuceni konvertovat ke křesťanství, poté co se poloostrov dostal pod křesťanskou nadvládu na konci 15. století.

51 KICHELEWSKI, Audrey: Juifs en Pologne communiste: Minorité, communauté, nationalité? Une tentative de (re)définition. In: LAITHIER, Stéphanie – VILMAIN, Vincent (ed.): *L'histoire des minorités est-elle une histoire marginale?* Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne 2008, s. 97–106.

52 Tamtéž, s. 106.

děťmi“.⁵³ Ve zprávě výboru z roku 1964 se píše: „Počet osob emigrujících z Polska je okolo tisíce ročně – zhruba polovina emigruje do Izraele a polovina do dalších zemí. Populační úbytek způsobený emigrací je kompenzován ‘vnitřní’ migrací – to znamená ze skupiny ‘marranos’ do skupiny, jejíž členové se identifikují jako Židé. To je důvod, proč zůstává stav židovské populace v Polsku v posledních pěti letech zhruba stejný.“⁵⁴

Podobný rostoucí zájem o judaismus sledujeme i mezi některými českými disidenty na konci sedmdesátých a v průběhu osmdesátých let. Příklad těchto „nových Židů“ znovu ukazuje na flexibilitu židovské identity, pro niž nemá lineární narativ asimilace žádné vysvětlení.⁵⁵ Narativu asimilace podobně protičecí obrození židovské kultury a náboženských komunit v osmdesátých, a především v devadesátých letech. Významná a vlivná kniha *Virtuální židovství* Ruth Ellen Gruberové⁵⁶ měla velký ohlas, nepodařilo se jí ale ukázat kontinuitu tohoto komplexního, mnohvrstevného procesu. Gruberová místo toho staví na předpokladu údajné asimilace Židů, či dokonce jejich nepřítomnosti v regionu a židovské náboženské obrození sleduje se směsicí uznání a kritiky. Její kniha je jistě jedinečným příspěvkem do diskuse o pokusech Židů a Nežidů navrátit židovskou kulturu a náboženství do veřejného prostoru a médií středovýchodní Evropy. Přesto se nedá přehlédnout její „kolonialistický“ přístup, kdy sama jako americká Židovka, jejíž židovství je tím pádem nepopíratelné, zpochybňuje autenticitu židovství lidí, které zkoumá, a jejich aktivit v evropské diaspoře, jež byla tolik zasažena nacismem a komunismem.⁵⁷

53 *AJJDC, Archives New York 1955–1964*, European Headquarters, Staff Meetings, 1961, záznam ze zasedání vedoucích pracovníků JDC z 8.6.1961, referenční kód NY AR195564/1/1/1/1209. Podobně Helena Datnerová si všímá, že počet židovských škol překvapivě rostl v obdobích emigrace Židů z Polska kolem let 1947–1948 a znovu v letech 1955–1956 (viz DATNER, Helena: *Dziecko żydowskie (1944–1968)*). In: TYCH, F. – ADAM-CZYK-GARBOWSKA, M. (ed.): *Następstwa Zagłady Żydów*, s. 262).

54 *AJJDC, Archives New York 1955–1964*, Poland: General, 1962–1964, Confidential Notes for Mr. Katzki on Poland, 24.9.1964, ref. kód NY AR195564/4/47/1/654. Děkuji Mishovi Misesovi z archivu AJJDC za pomoc s vyhledáním těchto dokumentů.

55 Historický výzkum se zatím jen málo věnoval těmto jedincům, kteří se stali praktikujícími Židy částečně na protest vůči komunistickému režimu v 70. letech. Pokud jde o Polsko, viz GEBERT, Konstanty: *Living in the Land of Ashes*. Kraków – Budapest, Austeria Publishing House 2008; NIEZABITOWSKA, Małgorzata: *Remnants: The Last Jews of Poland*. New York, Friendly Press 1986; STACH, Stephan: „Würden die Helden des Ghettos leben, sie würden sicher die Solidarność-Bewegung unterstützen...“ Über die Aneignung der Erinnerung an den Warschauer Ghettoaufstand in Polen. In: HEYDE, Jürgen – HOLSTE, Karsten – HÜCHTKER, Dietlind – KLEINMANN, Yvonne – STEFFEN, Katrin (ed.): *Dekonstruieren und doch erzählen: Polnische und andere Geschichten*. Göttingen, Wallstein 2015, s. 109–118. Co se týká zájmu o židovskou historii a kulturu v 70. a 80. letech, viz také WODZIŃSKI, Marcin: *Jewish Studies in Poland*. In: *Journal of Modern Jewish Studies*, roč. 10, č. 1 (2011), s. 103 n.

56 GRUBER, Ruth Ellen: *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley, University of California Press 2002.

57 Pro jiné přístupy k obnovení zájmu o židovský odkaz, kulturu a náboženství viz LEHRER, Erica: *Jewish Heritage, Pluralism, and Milieux de Mémoire: The Case of Kraków's Kazimierz*. In: LEHRER, Erica – MENG, Michael (ed.): *Jewish Space in Contemporary Poland*. Bloomington, Indiana University Press 2015, s. 170–192; MENG, Michael:

Dynamika židovské identity, která se může v osobnosti člověka projevovat různými způsoby podle místa a času, je tématem skvělé analýzy americké historičky Karen Auerbachové v knize *Dům v Ujazdowské 16*. Začíná popisem obyvatel budovy ve Varšavě, kde bylo nabídnuto ubytování zaměstnancům jednoho státního nakladatelství. Mnozí z těchto zaměstnanců byli Židé a Auerbachová umně analyzuje mnohovrstevnatou židovskou zkušenost v poválečném komunistickém Polsku, ale také sleduje jejich stopy k první generaci v předválečné době, kdy se většina z nich rozhodla vstoupit do komunistické strany. Autorka, která svůj výzkum založila částečně na archivních dokumentech, ale především na rozhovorech a soukromé korespondenci, ukazuje těžké i vzácné momenty ze života těchto lidí, kdy se pro ně židovská identita stává více či méně zásadní. Předkládá různé druhy židovského sebepojetí a uvažuje nad rozdíly mezi první a druhou generací a nad důsledky antisemitských kampaní z let 1956 a 1968. Její průlomový text jasně ukazuje limity narativu asimilace. Lidé z první generace se „neasimilovali“, nepřizpůsobili se majoritě. Auerbachová citlivě demonstuje, že svým rozhodnutím zapojit se do ilegálních komunistických aktivit v předválečném Polsku si tyto Židé volili způsob života, který byl v kontrastu jak s polským politickým a společenským establishmentem, tak s jejich židovským náboženským dědictvím. S využitím toho, co Auerbachová vypátrala, je však třeba říct, že tyto bojovníci za sociální spravedlnost a za sekulárnější Polsko byli v marginální pozici i po válce. Neměli téměř nikoho, s kým by mohli sdílet své naděje a zklamání, až na několik svých podobně smýšlejících nežidovských přátel s obdobnými životními příběhy. O to absurdnější se jeví, že Auerbachová přes to, co z její práce vyplývá, dále používá terminologii asimilace a model lineární asimilace formulovaný Miltonem Gordonem v knize *Asimilace v americkém životě*.⁵⁸

Alternativy

V oboru polsko-židovské historiografie vydala Agnieszka Jagodzińska velice přesvědčivý článek, který ukazuje mnohá omezení asimilačního modelu. Po přečtení jejích „sedmi hlavních hříchů“ asimilace není možné nesouhlasit se závěrem autorky, že kategorie asimilace už není užitečným nástrojem pro výzkumnou analýzu židovských (či jiných) dějin.⁵⁹

Na konci svého článku se ale snaží dát tomuto termínu ještě jednu šanci a odkazuje na heslo asimilace v *YIVO encyklopedii Židů ve východní Evropě*, které napsal

Shattered Spaces: Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2011.

58 AUERBACH, K.: *The House at Ujazdowskie 16*, s. 10 a 196 (viz pozn. 27). Srv. GORDON, Milton: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford, Oxford University Press 1964.

59 JAGODZIŃSKA, Agnieszka: *Asymilacja, czyli bezradność historyka: O krytyce terminu i pojęcia*. In: ZIELIŃSKI, Konrad: (ed.): *Wokół akulturacji i asymilacji Żydów na ziemiach polskich*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2010, s. 23.

význačný americký historik Todd M. Endelman. Autor tu poukazuje na zásadní rozdíl mezi použitím tohoto termínu v popisném a v normativním významu a rozlišuje čtyři „analytické zásadní změny v chování a statusu Židů“: „akulturaci (přijetí kulturních a sociálních zvyků dominantní nežidovské skupiny), integraci (vstup Židů do nežidovských sociálních kruhů a oblastí aktivit), emancipaci (získání práv a privilegií užívaných nežidovskými občany z podobné socioekonomické třídy) a sekularizaci (odmítnutí náboženské víry a povinností i praktikování, které z této víry vychází)“.⁶⁰

Endelman dále nabádá, aby se rozlišovalo mezi „asimilací jako souborem procesů a asimilací jako kulturním a politickým programem“. Ve svém textu se snaží „sledovat historii skupin, které hájí nebo propagují asimilaci“ v Rusku, Polsku, českých zemích a v Maďarsku. Při popisu, a především interpretaci různých ideologických a náboženských hnutí však překvapivě používá termín „asimilace“ bez rozlišení a vymezení. Jeho popis situace v českých zemích je obzvláště slabý, protože automaticky přejímá nacionalistickou interpretaci. „S kým se měli Židé identifikovat v etnicky rozdělené společnosti?“ ptá se Endelman při popisu zdejší situace Židů v druhé polovině 19. století. Jeho otázka prozrazuje nejen to, že stále věří v dominanci jasně oddělených národních skupin ve střední Evropě,⁶¹ ale také že nepochybuje o jednorozměrném asimilačním modelu. Navíc tvrdí, že sleduje historii skupin, které propagují asimilaci. Popisuje aktivity Or Tomid, spolku českých Židů, který požadoval, aby se při náboženských obřadech používala čeština místo němčiny. Ale představitelé spolku Or Tomid nikdy nepropagovali asimilaci. Znamenalo by užívání češtiny místo němčiny při kázání, že jsou více asimilovaní? Ačkoliv si Endelman kriticky všímá, že termín „asimilace“ „dál zatěžuje texty o židovské historii“, u dotyčného encyklopedického hesla se mu zjevně nedaří vysvětlit, proč je třeba se tomuto pojmu v akademických textech vyhýbat, respektive proč by se měl objevovat pouze při analýze jeho historického užití a jeho mnoha (často protichůdných) významů.

Asimilacionistický přístup k historii a společnosti úspěšně zpochybnily dvě teorie, o nichž se v posledních zhruba čtyřiceti letech mluví v různých akademických oborech historie, sociologie a politologie. Zaprvé se v souvislosti s rostoucím počtem imigrantů do zemí severní a západní Evropy a Spojených států od šedesátých let

60 ENDELMAN, Todd M.: Assimilation. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* [online]. Viz pozn. 39 [cit. 2019-03-16]. Dostupné z: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Assimilation>.

61 Co se českých zemí týká, tento nacionalistický přístup zpochybňují především následující práce: KING, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2005; LUFT, Robert: *Nationale Utraquisten in Böhmen: Zur Problematik „nationaler Zwischenstellungen“ am Ende des 19. Jahrhunderts*. In: GODÉ, Maurice – LE RIDER, Jacques – MAYER, François (ed.): *Allemands, Juifs et Tchèques à Prague, 1890–1924*. Montpellier, Université Paul-Valéry 1996, s. 37–51; IGGERS, Wilma: *The Flexible National Identities of Bohemian Jewry*. In: *East Central Europe*, roč. 7, č. 1 (1980), s. 39–48; KOELTZSCH, I.: *Praha rozdělená i sdílená* (viz pozn. 2); ČAPKOVÁ, K.: *Češi, Němci, Židé?* (viz pozn. 2).

minulého století řada politiků, akademiků a lidskoprávních aktivistů staví proti politice asimilace, která očekává, že se migranti zřeknou svých zvyků i víry a přijmou zvyky a víru majoritní společnosti. V odborné literatuře zjednodušující koncept asimilace, který předpokládá, že se menšiny mají přizpůsobit normativně dominantní populaci, kritizují američtí a francouzští sociologové i odborníci na sociální geografii.⁶² Rogers Brubaker si všímá „diferencialistického“ obratu v Americe a v severní a západní Evropě v osmdesátých a devadesátých letech. V důsledku tohoto obratu se normou stalo „pluralitní chápání přetrvávající diverzity“ a obrat k multikulturalismu.⁶³

Kritika konceptu multikulturalismu v posledních desetiletích roste, především v souvislosti s útoky radikálních islamistických teroristů po celém světě, na Západě i na Východě, především ve Spojených státech, Velké Británii, Francii, Belgii a Nizozemí. Multikulturalismus má mnoho různých významů⁶⁴ a jeho kritika je často jen zástěrkou pro xenofobii.⁶⁵ Ačkoliv je dnes multikulturalismus kritizován – a kritika vznesená odborníky, kteří by rádi viděli větší důraz na práva jednotlivce,⁶⁶ je opodstatněná – měli bychom se rozhodně vyvarovat návratu k normativnímu dominantnímu nacionalistickému narativu. Místo toho můžeme vybírat z nových přístupů založených na konceptu kosmopolitanismu a kosmopolitního federalismu,⁶⁷ které – jak přesvědčivě argumentuje izraelský historik Moshe Rosman – budou možná vhodnější pro konceptualizaci začlenění Židů do společnosti.⁶⁸

62 První významná kritika se objevila v 60. letech: GLAZER, Nathan – MOYNIHAN, Daniel: *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge, Massachusetts Institute of Technology 1963. Pro 80. léta viz BLAUT, James M.: *The National Question: Decolonizing the Theory of Nationalism*. London, Atlantic Highlands 1987; GIORDAN, Henri: *Démocratie culturelle et droit à la différence*. Paris, Documentation française 1982.

63 BRUBAKER, Rogers: The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and Its Sequels in France, Germany, and the United States. In: *Ethnic and Racial Studies*, roč. 24, č. 4 (2001), s. 531 n.

64 Viz VERTOVEC, Steven: Multi-multiculturalisms. In: MARTINIELLO, Marco (ed.): *Multicultural Policies and the State: A Comparison of Two European Societies*. Utrecht, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations, Utrecht University 1998, s. 25–38.

65 Viz ALLEN, Chris: Islamophobia and the Crises of Europe's Multiculturalism. In: TOĞUŞLU, Erkan – LEMAN, Johan – SEZGIN, Ismail Mesut (ed.): *New Multicultural Identities in Europe: Religion and Ethnicity in Secular Societies*. Leuven, Leuven University Press 2014, s. 213–228.

66 Viz BARRY, Brian M.: *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge (Massachusetts), Cambridge University Press 2001; JOPPKE, Christian: *Immigration and the Nation-State: The United States, Germany, and Great Britain*. Oxford, Oxford University Press 1999; KELLY, Paul Joseph: *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*. Cambridge – Malden, Polity 2002.

67 Viz BENHABIB, Seyla: *The Rights of Others: Aliens, Residents and Citizens*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2004; APPIAH, Kwame Anthony: *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York, Norton & Co. 2006; BECK, Ulrich: *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge – Malden, Polity 2006.

68 ROSMAN, Moshe: *How Jewish Is Jewish History?* Oxford – Portland (Oregon), The Littman Library of Jewish Civilization 2007, s. 130.

Zadruhé je chápání moderního nacionalismu jako politického konstruktů v historiografii dobře zavedené minimálně od devadesátých let minulého století⁶⁹ a mnoho vědců tuto dekonstrukci nacionalistické ideologie a politiky využilo v různých případových studiích. Neexistuje inherentní národnost, do níž bychom se rodili. Lidé se cítí spojeni s různými národními, náboženskými, sociálními, pracovními nebo rodinnými celky v závislosti na kontextu a období svého života, a dokonce i na každodenních situacích. Naše identita (včetně identity národní) se mění, je interaktivní, pluralitní a situační a je vyjádřením naší touhy někam patřit a být součástí širších sociálních sítí. Součástí tohoto každodenního procesu vyjednávání je sociální interakce s lidmi různých názorů a přesvědčení, kteří mají často pokroucené představy o lidech z jiných sítí, a člověk se s tímto pokrouceným obrazem musí také vyrovnávat.⁷⁰ Sociální sítě a kontexty v každodenním životě jsou zásadní pro pochopení komplexní situace národních identifikací v mnohem větší míře než jazyky nebo politické programy.⁷¹ Pokud přijmeme, že jsme všichni součástí překrývajících se sociálních sítí, můžeme lépe pochopit komplexnost životní zkušenosti každého člověka. Dokážeme pak porozumět velké části Židů v Polsku nebo v českých zemích, kteří dokázali ve své identitě spojit víru, prosionistické postoje a polský či český patriotismus s rodičovstvím, fanděním místnímu fotbalovému mužstvu a podobně. Abychom ale opravdu pochopili tuto komplexitu různých vazeb a vztahů jednotlivce, je třeba dalšího výzkumu na poli sociální historie a migrace a dalších mikrostudií.

Pokud přijmeme komplexnost naší existence i pluralitní charakter našich společností, bude nám jednostranný koncept asimilace, který předpokládá, že menšiny se musí přizpůsobit normativní dominantní populaci, a který se objevuje v mnoha nových historiografických textech na téma Židů ve střední a východní Evropě, připadat překonaný, a dokonce absurdní.

Americká historička Maud Mandelová navrhuje, abychom překročili koncept asimilace a soustředili se místo toho na kulturní výměnu. Přesvědčivě argumentuje tím, že „majoritní kultury, do nichž se Židé asimilují, se samy neustále proměňují, jsou to dynamické a heterogenní formy, které utvářejí parametry inkluze menšiny, a zároveň se následkem této inkluze samy mění“.⁷² Všimá si, že historici, kteří kladou

69 Viz ANDERSON, Benedict R.: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso 1991 (2. vydání); HOBBSAWM, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, Cambridge University Press 1990 (2. vydání); THIESSE, Anne-Marie: *La création des identités nationales: Europe XVIIIe-XXe siècle*. Paris, Seuil 1999; KING, Jeremy: *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond*. In: BUCUR, Maria – WINGFIELD, Nancy M. (ed.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press 2001, s. 112–152.

70 Inspiroval mě především britský sociolog Richard Jenkins: viz JENKINS, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London, Sage 2008 (2. vydání); TÝŽ: *Social Identity*. London – Abingdon (New York) – New York, Routledge 2008 (3. vydání).

71 Toto je hlavní teze mé knihy o národních identitách Židů v Čechách Češi, Němci, Židé? (viz pozn. 2).

72 MANDEL, Maud: *Assimilation and Cultural Exchange in Modern Jewish History*. In: COHEN, Jeremy – ROSMAN, Moshe (ed.): *Rethinking European Jewish History*.

větší důraz na aktivní a klíčovou roli Židů v utváření dějin, se častěji setkají s kritikou – jako se to stalo například u některých recenzí knihy *Židovské století* od Yuriho Slezkina.⁷³ Zdůrazňování aktivní role Židů v historii evropských společností by nás však ani nemělo zavést zpátky k „diskurzům prospěšnosti pro společnost“, které – jak přesvědčivě tvrdí Moshe Rosman – jsou „formou etnocentrického expresivního nepřátelství. Dokazováním, jak cenní byli členové minority – v tomto případě Židé – pro společnost i pro celou civilizaci, se tito apologové snažili přesvědčit své nežidovské partnery v dialogu o nenahraditelné roli Židů ve společnosti“.⁷⁴

Prizmatem pluralistického chápání společnosti bychom měli být s to jasně spatřit historii jako společný projekt, v němž Židé a Nežidé – mnohdy spolu, někdy nezávisle na sobě – utvářeli politickou, kulturní a ekonomickou realitu svých společností, často po zcela jiných trajektoriích, než je národnost a náboženství. Maud Mandelová uvádí jako příklad úspěšné analýzy sdílené historie knihu *Svatá pouta solidarity* americké autorky Lisy Moses Leffové.⁷⁵ Mohli bychom přidat mnoho dalších příkladů ze střední Evropy.⁷⁶ Všechny tyto příklady jsou ale z období před šoa. V kontextu poválečného Polska můžeme uvést jedině *Kaviár a popel* z roku 2006 od americké autorky Marci Shoreové na téma polské avantgardy.⁷⁷

Přijetím nových přístupů ke studiu nacionalismu se obraz stává komplexnějším, protože především dnes v jednadvacátém století často sotva rozlišíme mezi Židy a Nežidy, a to nejen z důvodu překrývajících se národních identit. Následkem šoa si totiž uvědomují židovství svých předků i mnozí lidé, kteří se již s judaismem neidentifikují. O to je potom paradoxnější, že zaměření narativu asimilace v historiografii poválečné židovské zkušenosti ve střední a východní Evropě marginalizuje ty Židy, pro něž byl judaismus zásadní součástí jejich osobní identity.

Závěrem

Ačkoliv od pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě uběhly už tři desítky let, historiografii poválečných židovských dějin – především z těchto konkrétních zemí – stále zatěžuje převažující nacionalistický narativ a nezpochybnované pozůstatky argumentů z komunistického období. V Polsku i v České republice (a bývalém Československu) nebyli věřící Židé pouze přehlíženi: pokud byli

Oxford – Portland (Oregon), The Littman Library of Jewish Civilization 2009, s. 85. Kurzívou zvýraznila M. M.

73 Tamtéž, s. 86 n.

74 ROSMAN, M.: *How Jewish Is Jewish History?*, s. 116 n.

75 LEFF, Lisa Moses: *Sacred Bonds of Solidarity: The Rise of Jewish Internationalism in Nineteenth-Century France*. Stanford (California), Stanford University Press 2006.

76 Viz HÖDL, Klaus: Zum Wandel des Selbstverständnisses zentraleuropäischer Juden durch Kulturtransfer. In: SCHMALE, Wolfgang – STEER, Martina (ed.): *Kulturtransfer in der jüdischen Geschichte*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2006, s. 57–82; NIEDHAMMER, M.: *Jen pro peníze?* (viz pozn. 2); KOELTZSCH, I.: *Praha rozdělená i sdílená* (viz pozn. 2).

77 SHORE, M.: *Caviar and Ashes* (viz pozn. 27).

vůbec zmíněni, často byli popisováni jako lidé spojení s minulostí a ghettem, jako odpůrci moderního života. Nacionalistický přístup nadále ignoruje velkou pluralitu židovské komunity po šoa; pluralitu, která přetrvávala i přesto, že velká většina Židů v tomto regionu byla vyvražděna.

Představa, že židovské komunity v obou zemích byly dominantně asimilační, opomíjí značnou část Židů v příhraničních oblastech, pro něž hrálo náboženství často důležitou roli a kteří měli komplexnější kulturní a jazykový repertoár v porovnání s Židy v Praze a Varšavě. Studiu historie Židů ve střední a východní Evropě po druhé světové válce by výrazně prospěl geografický přechod od centra k periférii.

Historikům by dále prospělo, kdyby si uvědomili důležitost migrace, interpretovali data bez předsudků vůči jakékoliv skupině lidí, kteří se s judaismem identifikovali, a vnímali společnost pluralisticky. Pluralismus je v Kanadě, Spojených státech a v severní a západní Evropě několik desítek let obecně zažitým (i když v poslední době ohroženým) názorem, ale ve střední a východní Evropě stále bojuje o přijetí.

Historiografie osvobozená od nacionalistických vzorců interpretace zajisté přinese různorodější obrazy židovských společností a židovských zkušeností ve střední a východní Evropě. Tyto obrazy bude také snazší zasadit do historie regionu, protože odhalí mnohé sdílené myšlenky a vztahy s různými obyvateli těchto oblastí.

Z angličtiny přeložila Halka Varhaníková

„Je třeba se poučit“

Vývoj politických struktur organizace Varšavské smlouvy v letech 1985–1989

Matěj Bílý

Varšavská smlouva v květnu 1985 završila prvních třicet let své existence. Vojensko-politická aliance států východního bloku během nich prošla značnými změnami. V éře prvního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Nikity Chruščova fungování organizace odráželo celkový styl jeho nepřliš koherentní zahraniční politiky, kterou v zásadě tvořil soubor nedostatečně skloubených, do hloubky nepromyšlených kampaní. Alianční jednání se tak konala velmi nepravidelně, zpravidla byla svolávána proto, aby vyjádřila podporu aktuálním sovětským iniciativám. Po Chruščovově pádu se nové sovětské vedení s čele s Leonidem Brežněvem pokusilo východní blok stabilizovat. Součástí těchto snah bylo i nastolení systematictější spolupráce v dosud nesouvisle fungující Varšavské smlouvě.¹ Sovětská dominance v alianci neměla být narušena, avšak ostatní členové měli získat pocit většího respektu ze strany Moskvy, který by posílil jejich loajalitu vůči organizaci. Změny realizované během Brežněvovy vlády tak z Varšavské smlouvy neučinily hybatele dění v sovětské zájmové sféře v Evropě. Alianční struktury nebyly v tomto směru příliš iniciativní, o agendě schůzek se nejčastěji rozhodovalo v Moskvě. Politická činnost Varšavské smlouvy neurčovala další vývoj ve východním bloku – naopak, odrážela obecnou situaci v tomto prostoru, měnící se strategii Kremlu a evoluci vztahu mezi Sovětským svazem a jeho evropskými satelity. Vrchol politické aktivity organizace příznačně časově korespondoval

1 Srv. BÍLÝ, Matěj: Počátky pokusu o reformu Varšavské smlouvy v 60. letech 20. století. In: *The Twentieth Century / Dvacáté století*, roč. 8, č. 1 (2011), s. 159–161.

s největší zahraničněpolitickou ofenzivou Brežněvova vedení – úsilím o *détente* od konce šedesátých do poloviny sedmdesátých let. S nástupem pozdější stagnace brežněvovského režimu pak upadala do jisté pasivity i Varšavská smlouva. Sovětský svaz v ní většinou v této době – byť s dílčími proměnami – nepřekvapivě vystupoval jako faktický hegemon. Skutečnost, že od sedmdesátých let jednal s ostatními členy s větším taktem a v jistých chvílích s alespoň iluzorním respektem, nestačila k tomu, aby se Varšavská smlouva zbavila svého obrazu jakožto nástroje sovětské politické a vojenské zvládnutí. Dílčí pokusy o modifikaci jejich mechanismů v krátkém období sovětských generálních tajemníků Jurije Andropova a Konstantina Černěnka pak odrážely zjištění, že stávající zahraniční politika Sovětského svazu není udržitelná a je třeba ji upravit. Přesto Varšavská smlouva zůstávala zcela svázaná se studenoválečnou realitou, vyznačující se především geopolitickým rozdělením na východní a západní blok.

Výzkum historie Varšavské smlouvy v posledních deseti letech výrazně pokročil. Začaly vznikat první monografie založené na archivních dokumentech, které mapují její vybrané etapy, a to nikoliv jen optikou jednotlivých členských států.² Období po roce 1985, tedy po nástupu Michaila Gorbačova do čela sovětských komunistů, je však zatím zpracováno jen základním způsobem.³ Hlubší analýza

-
- 2 Základní shrnutí historie Varšavské smlouvy na základě archivních pramenů přináší úvod v edicích dokumentů: MASTNÝ, Vojtěch – BYRNE, Malcolm (ed.): *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact*. New York, Central European University Press 2005, s. 1–74; LUŇÁK, Petr (ed.): *Plánování nemyslitelného*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2007, s. 1–81. Podrobnější analýzu vybraných období nabízí monografie: CRUMP, Laurien: *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955–69*. London – New York, Routledge 2015; BÍLÝ, Matěj: *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2016. Polskou, resp. rumunskou perspektivu ve vybraných obdobích poskytují monografie: JARZĄBEK, Wanda: *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*. Warszawa, Polska Akademia Nauk 2008; DUMITRU, Laurentiu Cristian: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1968: From Obedience to Defiance*. B. m., Italian Academic Publishing 2014. Dílčí studie pak obsahují především sborníky: HEISS, Marry Ann – PAPACOSMA, Victor S. (ed.): *NATO and the Warsaw Pact: Intrabloc Conflicts*. Kent, Kent State University 2008; DIEDRICH, Torsten – HEINEMANN, Winfried – OSTERMANN, Christian (ed.): *Der Warschauer Pakt: Von der Gründung bis zum Zusammenbruch 1955 bis 1991*. Berlin, Christoph Links 2009.
- 3 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 57–72; MASTNÝ, V.: *Learning from the Enemy: NATO as a Model for the Warsaw Pact*. Zürich, Forschungsstelle für Sicherheitspolitik und Konfliktanalysen der ETH 2001, s. 37–44; TÝŽ: *The Warsaw Pact: An Alliance in Search of a Purpose*. In: HEISS, M. A. – PAPACOSMA, S. V. (ed.): *NATO and the Warsaw Pact*, s. 154 n.; LUŇÁK, P. (ed.): *Plánování nemyslitelného*, s. 69–80; BAEV, Jordan: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991: Viewed from the Bulgarian Archives [2000]*. In: *Parallel History Project on Cooperative Security (PHP)* [online]. © 2000–2010 Center for Security Studies, Eidgenössische Technische Hochschule Zürich. [Cit. 2018-12-06.] Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/lor1.ethz.ch/collections/coll_bulgaria/introduction01f8.html?navinfo=15341; BÉKÉS, Csaba: *Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc [2003]*. In: *Tamtéž* [online, cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/lor1.ethz.ch/collections/coll_hun/intro07f3.html?navinfo=15711; LOCHER, Anna: *Shaping the Policies of the Alliance: The Committee*

tehdejšího fungování aliance a jejího reálného významu chybí. K zaplnění tohoto „bílého místa“ se snaží přispět následující studie. Na základě výzkumu v českých, německých a polských archívech i studia publikované dokumentace analyzuje podstatné změny v praktickém chodu politických struktur Varšavské smlouvy, k nimž došlo v letech 1985 až 1989, tedy mezi nástupem Michaila Gorbačova a pádem státněsocialistických diktatur ve východní Evropě. Pochopení těchto posunů může výrazně usnadnit další výzkum organizace v Gorbačovově období, především její agendy a role v mocenském systému sovětské zájmové sféry v Evropě ve finální fázi studené války. Rovněž může poskytnout výchozí rámec pro analýzu tehdejší dynamické proměny politiky jednotlivých členských zemí. Výklad je doveden do konce roku 1989. Tehdejší přelomové události totiž razantně ovlivnily i další fungování Varšavské smlouvy, jehož náležité zhodnocení si žádá nejen větší prostor, ale také další výzkum.

Studie se zaměřuje na politické orgány Varšavské smlouvy a nereflektuje vývoj v jejich vojenských strukturách. Takový přístup je podle mého soudu oprávněný především z toho důvodu, že politický a vojenský rámec Varšavské smlouvy fungovaly do značné míry odděleně. Přestože ozbrojené síly ve státech východního bloku byly vždy podřízené politické moci, v sedmdesátých letech získaly alianční vojenské orgány určitou autonomii. Vrcholní státní a straníční představitelé členských zemí byli o programu chystaných vojenských jednání informováni, avšak pouze vyslovovali formální souhlas s jejich konáním a do jejich průběhu výrazněji nezasahovali. Výjimky v tomto směru představovalo Rumunsko, a především Sovětský svaz. Sovětské politické vedení pravidelně kontrolovalo agendu nastolovanou spojeným velením ve vojenském rámci Varšavské smlouvy a v případě potřeby ji korigovalo.⁴ Tento stav přes jisté úpravy přetrvával i ve sledovaném období.⁵ O složitém fungování aliančních vojenských institucí po roce 1985 navíc máme jen základní představu. Teprve až bude zevrubněji analyzováno, lze se smysluplně zabývat vztahem vojenských orgánů Varšavské smlouvy vůči politickému vedení členských zemí, především Sovětského svazu. Zároveň je třeba mít na paměti, že navzdory zažitým představám Varšavská smlouva zdaleka neplnila jen vojenskou funkci, ale vždy si zachovávala výrazný politický rozměr. Její vrcholné schůzky se ostatně v první řadě zabývaly zahraniční politikou, vojenskou problematiku do hloubky neřešily. Jak bude z následujícího výkladu zřejmé, v Gorbačovově éře byl tento rys posílen a sovětské vedení k Varšavské smlouvě stále více přistupovalo

of Ministers of Foreign Affairs of the Warsaw Pact, 1976–1990 [2001]. In: Tamtéž [online, cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_cmfa/cmfa_intro7e2f.html?navinfo=15699.

4 GRIBKOV, Anatolij: *Sud'ba Varšavskogo dogovora: Vospominanija, dokumenty, fakty*. Moskva, Russkaja kniga 1998, s. 24 n.; ŠACHNAZAROV, Georgij: *Cena svobody: Reformacija Gorbačeva glazami jeho pomoščnika*. Moskva, Zevs 1993, s. 84.

5 Potvrzuje to například bývalý polský diplomat Jerzy Nowak, který se schůzek Varšavské smlouvy účastnil (NOWAK, Jerzy: *Od hegemonii do agonii: Upadek Układu Warszawskiego – polska perspektywa*. Warszawa, Bellona 2011, s. 55 a 146).

jako k politickému uskupení.⁶ Cílem tohoto textu je tak na základě primárních pramenů objasnit a zhodnotit nezanedbatelné posuny v chodu a podobě aliančních politických struktur po roce 1985, posoudit je v kontextu předchozího vývoje a nastínit, jaký měly význam pro osud Varšavské smlouvy po roce 1989.

Nové vize

První zahraniční cesta Michaila Gorbačova v pozici generálního tajemníka Ústředního výboru KSSS vedla do polské metropole,⁷ kde 26. dubna 1985 proběhlo setkání členských zemí Varšavské smlouvy na nejvyšší úrovni. Jeho účelem byl podpis protokolu prodlužujícího platnost aliance o dalších dvacet let, s možností následné prolongace o dalších deset let.⁸ Šlo o první přímý kontakt nového sovětského představitele s touto organizací jako takovou; Gorbačov se dříve žádného jejího zasedání nezúčastnil. Jednání, které mělo slavnostní charakter a částečně nahrazovalo absenci výraznějších oslav třicátého výročí založení Varšavské smlouvy,⁹ poskytlo novému vládcí Kremlu příležitost, aby spojencům nastínil svůj pohled na dosavadní fungování aliance i její další budoucnost. Gorbačov pochopitelně existenci Varšavské smlouvy ocenil. Krom standardních prohlášení, že upevnila pozice socialismu, svrchovanost členských zemí a jejich vzájemné přátelství, vyzdvihl též objektivní skutečnosti, například roli organizace při garanci evropských hranic či dosažení vojenské parity se Severoatlantickou aliancí. Zdůraznil, že během uplynulých tří dekád se zefektivnily politické i vojenské mechanismy aliance, a předeslal, že v tomto trendu hodlá pokračovat.¹⁰

Přítomným stranickým vůdcům zemí východního bloku – s ohledem na jejich bohaté zkušenosti s dosavadní praxí ve Varšavské smlouvě – mohla Gorbačovova slova evokovat otřepané fráze. Připomeňme, že apely k posilování alianční spolupráce zaznívaly v předchozích dvou dekádách velmi často. Během sedmdesátých let však ztrácely konkrétní obsah a bývaly pouze mechanicky opakovány.¹¹ Nový, energický

6 Srv. TAUBMAN, William: *Gorbachev: His Life and Times*. London, Simon & Schuster 2017, s. 467 a 499.

7 *Archivum Akt Nowych*, Varšava (dále AAN), fond (f.) Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny (PZPR KC), signatura (sign.) V/264, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 29.4.1985, Notatka informacyjna o Spotkaniu przywódców partii i państw-stron Układu Warszawskiego w Warszawie (26.4.1985).

8 K jednání o prodloužení platnosti Varšavské smlouvy srv. BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 406 n.

9 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*, Berlín (dále SAPMO-Barch), f. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Protokolle der Sitzungen des Politbüros (DY 30/J IV 2/2), DY 30/J IV 2/2/2107, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 16.4.1985, příloha č. 14b k záznamu č. 15.

10 *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Předsednictvo ÚV KSČ 1981–1986 (1261/0/8), svazek (sv.) P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

11 Viz BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 64.

generální tajemník sovětských komunistů ale na rozdíl od svých předchůdců vyložil vlastní představy v jasnějším světle. Částečně se hodlal držet letitých receptů: těžiště politické aktivity Varšavské smlouvy mělo zůstat v Evropě a aliance měla nadále postupovat koordinovaně, v zažitých intencích společné zahraničněpolitické linie. Sovětský představitel na druhou stranu dával najevo ochotu hledat i nové formy spolupráce. Předně konstatoval, že uvítá iniciativu každého členského státu, která pomůže přimět Západ k zaujetí „realističtějších“ postojů k panujícím napětí mezi studenovělečnými bloky. Zmínil také potřebu začít v rámci Varšavské smlouvy pořádat neformální porady vedoucích stranických činitelů, na nichž by se operativně posuzovaly aktuální problémy. Tyto schůzky, kterých se dle Gorbačovových prvotních úvah měli v případě potřeby účastnit i představitelé dalších socialistických zemí, však rozhodně neměly zastitňovat jednání Politického poradního výboru, jenž byl nejvyšším orgánem aliance.¹²

Reakce vedoucích představitelů aliančních zemí byla zpočátku veskrze nevýrazná. Gorbačov ostatně ve svých pamětech v souvislosti s varšavskou schůzkou vyjádřil dojem, že jeho partneři z ostatních členských států akt prodloužení platnosti Varšavské smlouvy nebrali příliš vážně.¹³ Generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Československa Gustáv Husák stejně jako první tajemník Ústředního výboru Bulharské komunistické strany Todor Živkov zmínku o zlepšení konzultačních mechanismů rituálně ocenili. První tajemník Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany generál Wojciech Jaruzelski vyjádřil naději, že otázku bude řešit nadcházející zasedání Politického poradního výboru, zatímco generální tajemník Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa Erich Honecker tradičně kladl důraz na koordinaci zahraniční politiky Varšavské smlouvy.¹⁴ Větší význam tak mělo jen vystoupení generálního tajemníka Ústředního výboru Rumunské komunistické strany Nicolae Ceaușeska.¹⁵ Avizovalo totiž odklon od silně obstrukčního přístupu, který Rumunsko uplatňovalo vůči spolupráci ve Varšavské smlouvě s dílčími výkyvy již od roku 1964. Rumunský vůdce nyní nečekaně připustil, že organizace v průběhu své existence prokázala užitečnost a sehrála velkou roli v posilování obranyschopnosti svých členských států i ve světovém dění. Přislíbil, že Bukurešť v budoucnu povede svou politiku v těsné součinnosti s aliančními partnery, a představil i vlastní vize, podle nichž se Varšavská smlouva namísto vojenských aspektů měla zaměřit především na politické otázky, diplomacii a předkládání mezinárodních iniciativ. Za tímto účelem podpořil brzké svolání Politického poradního výboru. Uvedené grémium se nově mělo zabývat také

12 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

13 GORBACHEV, Mikhail: *Memoirs*. New York, Doubleday 1996, s. 465.

14 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

15 *Tamtéž*, Vystoupení generálního tajemníka Rumunské komunistické strany a prezidenta Rumunské socialistické republiky soudruha Nicolae Ceaușeska, 26.4.1985.

sociálně-ekonomickým rozvojem členských států a scházet se dle potřeby, nejméně však jednou ročně. Ceaușescu se postavil i za vytváření aliančních expertních skupin a komisí k řešení širokého spektra aktuálních otázek.¹⁶ Připomeňme, že se zřizováním takových skupin (o jejichž činnosti bude řeč později) se ve Varšavské smlouvě počítalo již v první polovině sedmdesátých let. Takové opatření mělo posílit multilaterální spolupráci členských států, výrazněji se tento mechanismus ale aktivizoval až za krátké vlády Jurije Andropova, který se pokoušel stagnující alianci dodat nový impulz.¹⁷

Zdaleka ne všechny rumunské návrhy se od ostatních členů Varšavské smlouvy – takzvané šestky – dočkaly podpory.¹⁸ Přesto znamenaly velký posun. Československá delegace například správně postřehla, že zatímco před rokem 1985 Bukurešť důrazně odmítala zřízení stálého sekretariátu aliance, nyní iniciuje vytváření komisí s podobnou působností; že podporuje jednání o sociálním rozvoji v členských státech organizace, byť dříve striktně vystupovala proti jakýmkoliv zásahům Varšavské smlouvy do vnitřních záležitostí svých členů; a že hodlá na alianční bázi jednat i o mimoevropské problematice, přestože doposud se zasazovala o důsledné omezení agendy organizace na starý kontinent.¹⁹ Předběžná analýza pramenů potvrzuje, že ač se Rumunsko v Gorbačovově éře svého specifického přístupu k Varšavské smlouvě zcela nevzdalo, alespoň v jejích politických strukturách vystupovalo o poznání méně konfrontačně a více kompromisně. Rumunské obstrukce tak v druhé polovině osmdesátých let představovaly pro „šestku“ mnohem menší problém. Do jisté míry mizel jeden z hlavních aspektů, který komplikoval fungování Varšavské smlouvy za časů Leonida Brežněva a v krátkém intermezzu jeho dvou nástupců. Důvody, jejichž analýza by vydala přinejmenším na samostatnou studii, je třeba hledat ve stále svízelnější hospodářské situaci a politické izolaci, do nichž Ceaușeskův režim zabředal. Svou úlohu zřejmě sehrála i skutečnost, že Moskva byla pod Gorbačovovým vedením – jak ještě ukážeme – ochotna jednat s členy Varšavské smlouvy mnohem více partnersky a poskytovala jim větší prostor pro sledování vlastních zahraničněpolitických cílů.

Sovětský postup pramenil především z vývoje studené války. Východ se od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let dostával do stále větší diplomatické i vojenské defenzivy, čemuž Kreml po Brežněvově smrti hodlal čelit úpravou dosavadního kurzu. Většina sovětských představitelů nechtěla pokračovat v nekontrolované konfrontaci

16 Ceaușescu navrhl konzultační komisi, která by zasedala jednou týdně, případně každých deset dní, a pravidelně by jedнала se sovětskou delegací na odzbrojovacích jednáních v Ženevě. Podobný mechanismus fungoval v NATO. Dále měly vzniknout komise posuzující možnosti ukončení konfliktů na Blízkém východě (např. iránsko-irácké války) či ekonomické otázky typu zadlužení rozvojových zemí.

17 Viz BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 53 a 392.

18 Pro „šestku“ se na počátku 70. let vžilo označení „úzcce spolupracující členské státy“ Varšavské smlouvy.

19 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

Nicolae Ceaușescu a Michail Gorbačov v lednu 1985. Rumunský prezident a generální tajemník Rumunské komunistické strany v jedné osobě reagoval na reformní návrhy sovětského generálního tajemníka zpočátku až nečekaně vstřícně a přestal komplikovat užší spolupráci v rámci Varšavské smlouvy (zdroj Fototeca online a comunismului românesc)

již jeho někdejší mentor Andropov. Ten si uvědomoval, že v rámci širší revize sovětské zahraniční politiky je potřeba upravit spolupráci Moskvy se státy východního bloku, což zahrnovalo také posílení politické kooperace ve Varšavské smlouvě a poskytnutí většího prostoru pro samostatnější aktivitu členských zemí. Spolu s tím se měla zintenzivnit formální i neformální alianční jednání na všech úrovních.²¹ Je zřejmé, že sovětské vedení i za Gorbačova počítalo s dlouhodobou existencí Varšavské smlouvy. Těžiště jejich aktivit ale mělo přecházet z vojenské do politické roviny. Větší politizaci organizace ostatně podporovaly i další členské státy, které v ní spatřovaly způsob, jak posílit svůj vliv na sovětské rozhodování.²² Komuniké z varšavského setkání sice zopakovalo dlouhodobě známou nabídku současného rozpuštění NATO a Varšavské smlouvy, respektive jejich vojenských struktur v první fázi.²³ Jak ale na jednání správně připomněl první tajemník Ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany János Kádár, Severoatlantická aliance se touto

se Západem a věřila v možnost návratu k *détente*. Vedení ministerstva zahraničí, Výboru státní bezpečnosti (*Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB), generálního štábu i vojenskoprůmyslového komplexu začalo být navíc jasné, že sovětské chování ke krachu *détente* zřetelně přispělo. Již před smrtí Konstantina Černěnka se tak projevovaly tendence obnovit přerušené rozhovory se Spojenými státy a Severoatlantickou aliancí. Gorbačov je po svém nástupu znatelně prohluboval a hodlal rychle dosáhnout významných zahraničněpolitických úspěchů. Motivovaly ho k tomu širší důvody; zpětně zmínil především skutečnost, že bez příhodného mezinárodního prostředí nebylo možné uskutečnit zoufale potřebnou vnitřní reformu sovětského systému.²⁰

Dostupné prameny nicméně nenaznačují, že by Gorbačov po svém nástupu do čela Sovětského svazu měl pro budoucnost Varšavské smlouvy ucelenou koncepci. Nejméně do poloviny roku 1986 pravděpodobně jen prohluboval trendy, které v alianci nastolil

20 Srv. ZUBOK, Vladislav: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2007, s. 280

21 Srv. BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 390–393.

22 LUŇÁK, P. (ed.): *Plánování nemyslitelného*, s. 76 n.

23 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Komuniké o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy, 26.4.1985.

ideou dlouhodobě odmítala jakkoliv zabývat.²⁴ Úvodní analýza dokumentace zemí východního bloku pak ukazuje, že až do roku 1990 Varšavská smlouva navzdory některým svým veřejným deklaracím²⁵ a rychle se měnící mezinárodní situaci se souběžným zrušením obou aliancí nekalkulovala. I bezprostředně před koncem studené války Východ stále považoval Severoatlantickou alianci a Varšavskou smlouvu za dva základní pilíře případného nového evropského bezpečnostního systému.²⁶

Politický poradní výbor a schůzky na nejvyšší úrovni

Vrcholným orgánem Varšavské smlouvy v Gorbačovově éře zůstával Politický poradní výbor. Nadále se zabýval širokým okruhem mezinárodněpolitických i vojenských otázek, jeho schůzky však oproti brežněvovskému období postupně získávaly odlišnou podobu. První zasedání tohoto grémia za účasti nového sovětského generálního tajemníka se konalo ve dnech 22. a 23. října 1985 v Sofii. Již příprava schůzky naznačovala, že mladý sovětský politik hodlá formát jednání nejvyššího aliančního orgánu – který se nesešel téměř tři roky²⁷ – výrazně proměnit. Písemně ujišťoval své protějšky z členských států Varšavské smlouvy, že na setkání mohou vznést libovolné otázky. Deklaroval také, že chce znát jejich názor na aktuální mezinárodní problémy, protože podle sovětského vedení si složitá situace žádá skutečně kolektivní konzultace. Víceméně slavnostní varšavské setkání, svolané k prodloužení platnosti aliance, danou možnost nenabídlo.²⁸

Výraznou část agendy sofijského jednání Politického poradního výboru tvořilo zlepšení mechanismů fungování aliance. Gorbačov spojencům oficiálně přislíbil její „modernizaci“. Za tímto účelem měl ve Varšavské smlouvě vzniknout stálý politický orgán a Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci (její fungování bude analyzováno později). Těž bylo přijato usnesení, že Politický poradní výbor se

24 *Tamtéž*, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

25 *Tamtéž*, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1986–1989 (1261/0/9), sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.6.1986, bod 1a, Komuniké; *tamtéž*, sv. P115/89, záznam ze zasedání předsednictva ÚV KSČ 3.5.1989, bod 6, Informace o návrhu výzvy členských států Varšavské smlouvy členským státům NATO.

26 Viz LÉVESQUE, Jacques: Soviet Approaches to Eastern Europe at the Beginning of 1989. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 12–13. Washington, Woodrow Wilson Center 2001, s. 51.

27 Setkání se mělo konat již v lednu 1985, čemuž ale zabránil rapidně se zhoršující zdravotní stav Gorbačovova předchůdce Konstantina Černěnka (viz BAEV, J.: The End of the Warsaw Pact, 1985–1991 [online] – viz pozn. 3).

28 AAN, f. PZPR KC, sign. XIA/1406, dopisy generálního tajemníka ÚV KSSS Michaila Gorbačova prvnímú tajemníkovi ÚV PSDS Wojciechu Jaruzelskému z 28.8.1985 a 12.9.1985; *tamtéž*, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

bude scházet pravidelně.²⁹ Na rozdíl od dřívějších četných pokusů se poté skutečně dařilo grémium svolávat v přibližně ročních intervalech. V kontrastu s Brežněvovou dobou, kdy fráze o posilování politické alianční spolupráce na schůzkách Politického poradního výboru nabývaly nejasné až ritualizované podoby, Gorbačovovy pobídky působily konkrétně. Vedoucí představitelé ostatních členských zemí Varšavské smlouvy na tuto změnu reagovali pozitivně, avšak v zažitých intencích toho, co se od nich na aliančních jednáních dlouhá léta očekávalo. Podpora sovětských návrhů z úst Honeckera, Jaruzelského či Husáka tak odrážela nejen jejich souhlas, ale též loajalitu vůči Moskvě. Generální tajemník Ústředního výboru KSČ například v souladu s Gorbačovovým názorem rychle připustil, že koordinace zahraniční politiky v rámci organizace má určité mezery a je nutné ji zkvalitnit, byť československý „normalizační“ režim do té doby fungování Varšavské smlouvy vychvaloval. Ceausescu v Sofii navázal na své přelomové varšavské vystoupení, když zopakoval, že je potřeba posílit roli Politického poradního výboru, a kvitoval záměr svolávat ho konečně pravidelně.³⁰ Opětné otevření otázky jisté reformy politických struktur Varšavské smlouvy považovalo za důležité především polské vedení, které v alianci spatřovalo jeden z prostředků k překonání mezinárodní izolace, do níž se dostalo po tvrdém zásahu vůči domácí opozici v prosinci 1981. Politbyro Ústředního výboru PSDS ostatně bezprostředně pověřilo polské ministerstvo zahraničních věcí, aby v tomto směru rozpracovalo vlastní koncepci.³¹ Navázalo tím na politiku vedení Edwarda Gierka, které v sedmdesátých letech patřilo k nejagilnějším stoupcům úpravy mechanismů fungování Varšavské smlouvy.³²

Sofijská schůzka vnesla do fungování Politického poradního výboru nové prvky. Došlo ke specifikaci a úpravě role spojeného sekretariátu Varšavské smlouvy. Ten sice fungoval od roku 1977, avšak postrádal jakýkoliv politický vliv a omezoval se na organizační úkony. Jeho jádro tvořila skupina sovětských úředníků, ochranky a tlumočnicků, která vyjížděla na zasedání aliančních grémií. Pravomoci zástupců ostatních zemí v tomto orgánu se nyní dočkaly alespoň mírného rozšíření. Potvrzena byla i každoroční alternace na pozici jeho vedoucího představitele – generálního

29 Srv. BÉKÉŠ, C.: Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989 [online] (viz pozn. 3); BAEV, J.: The End of the Warsaw Pact, 1985–1991 [online].

30 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii; SAPMO-BArch, f. Tagungen des Politischen Beratenden Ausschusses der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages (DY 30/2352), Rede des Generalsekretärs des ZK der SED und Vorsitzenden des Staatsrates der DDR, Erich Honecker, auf der Tagung des Politischen Beratenden Ausschusses der Staaten des Warschauer Vertrages in Sofia, 23.10.1985.

31 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

32 Srv. JARZĄBEK, W.: PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980, s. 35–43 (viz pozn. 2); BÍLÝ, Matěj: Gierekovo vedení a prosazování polských zájmů v organizaci Varšavské smlouvy. In: *Historie a vojenství*, roč. 63, č. 3 (2014), s. 4–16.

tajemníka Varšavské smlouvy.³³ Zastávat ji měl vždy představitel té členské země, která podle systému abecední rotace hostila schůzku Politického poradního výboru. Uvedená praxe začala v lednu 1983 spolu s vážnou nemocí a následným úmrtím dlouholetého držitele této v zásadě úřednické funkce, sovětského diplomata Nikolaje Firjubina. Úloha aliančního generálního tajemníka nicméně zůstávala ryze administrativní.³⁴ Dokumenty vydávané Politickým poradním výborem měly nově uchovávat archivy Polské lidové republiky, v jejichž depozitářích se nacházela již ustavující listina Varšavské smlouvy z roku 1955. Vznikla též společná tisková skupina, která měla po skončení aliančních porad pomáhat hostitelskému státu s přípravou tiskové konference.³⁵ Bezpochyby šlo o nepříliš významné technické záležitosti, které ale odrážely tendence Kremlu spolupráci ve Varšavské smlouvě upravit a přizpůsobit aktuálním požadavkům.

Mnohem podstatnější byla Gorbačovova ochota sdílet se spojenci otevřeněji důležité informace, která se v druhé polovině osmdesátých let v politických strukturách Varšavské smlouvy postupně, ale konstantně prohlubovala.³⁶ Proklamovaným cílem sofijského jednání Politického poradního výboru bylo – ostatně jako tradičně – vytýčení společného postupu členských států na mezinárodním poli. Gorbačov na rozdíl od Brežněva bral tuto frázi vážně a představitele aliančních zemí podrobně zpravil například o vývoji nedávno obnovených ženevských odzbrojovacích jednání, o svém setkání s francouzským prezidentem Françoisem Mitterrandem, a především o chystané sovětsko-americké schůzce na nejvyšší úrovni, první od roku 1979. Ujistil přitom, že rozhovory s prezidentem Spojených států Ronaldem Reaganem povede jménem celého „socialistického společenství“. Naznačil také, že Varšavská smlouva

33 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

34 Z paměti prvního Firjubinova nástupce, československého diplomata Dušana Spáčila vyplývá, že po celý rok, kdy funkci zastával, především rozesílal dokumenty a písemné informace a vyřizoval administrativní záležitosti. Spáčil navíc vzpomíná, že mu v pozici generálního tajemníka Varšavské smlouvy s přípravou politických schůzek výrazně pomáhali sovětský pracovníci aliančního sekretariátu. Značně mu asistoval též sovětský diplomat Lev Mendělevič. (SPÁČIL, Dušan: *My z Černína: Paměti československého diplomata*. Praha, Periskop 1995, s. 246.)

35 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

36 Tento přístup měl zpočátku své zřetelné meze, jak ukázala havárie v jaderné elektrárně Černobyl v dubnu 1986, o níž Moskva informovala své spojence neúplně a se zpožděním. Na druhou stranu změnu politiky Moskvy odrážela skutečnost, že stranické a státní vedení SSSR svolalo dne 23. května všechny sovětské velvyslance, aby je o událostech v Černobylu zpravilo. Šlo o první takové setkání v dějinách sovětské diplomacie. Gorbačov zde zkritizoval „setrvačnost a staré myšlení“ převládající v sovětském diplomatickém sboru, které dle jeho názoru nedrželo krok s dynamickým rozvojem světa. (NA, f. 1261/0/9, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvých tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.)

by následně setkání mohla okomentovat společným prohlášením, a za „nejúčinnější zbraň“ socialistických zemí označil jednotu. Šlo o jistý návrat k praxi první poloviny sedmdesátých let, kdy organizace podobným způsobem úspěšně ovlivňovala rozhovory o uspořádání helsinské konference.³⁷ Tento přístup se odrážel i v charakteru deklarace Politického poradního výboru, která fakticky představovala alianční vyjádření k chystaným sovětsko-americkým jednáním.³⁸ Nepochybně reflektoval snahu Moskvy vyjednávat o zmírnění studenoválečné konfrontace mezi bloky v zastoupení dvou vůdčích supervelmocí. Daný koncept evropští spojenci Sovětů v této době přijímali bez námitek, velké podpory se mu dostalo z Prahy a Varšavy. Deklarace navíc poprvé v historii Varšavské smlouvy oznamovala, že členské země do budoucna hodlají koordinovat své snahy v oblasti sociálně-ekonomického rozvoje.³⁹ Tato oblast přitom spadala výhradně do kompetence Rady vzájemné hospodářské pomoci. Šlo o první náznak, že sovětské vedení hledá pro Varšavskou smlouvu nová pole působnosti.

Bezprostředně po sofijském zasedání Politického poradního výboru se poprvé uskutečnilo ještě neoficiální pracovní setkání vedoucích představitelů členských států aliance. To ukazuje, že nejvyšší orgán Varšavské smlouvy na počátku Gorbačovovy éry zatím neposkytoval dostatečnou komunikační platformu – oficiální protokol stále nesl některé formální rysy a změna se odehrála hlavně v přípravě závěrečných dokumentů, kde členské státy dostaly větší možnost projevit své připomínky. Gorbačov na uzavřeném jednání se svými protějšky zdůraznil nutnost pořádat konzultace stranických vůdců pravidelně. Hodlal jimi doplnit neoficiální schůzky stranických a státních představitelů zemí východního bloku, které se dlouhodobě konaly při jiných příležitostech, například při každoročních oslavách říjnové revoluce? v Moskvě či na stranických sjezdech. Opustil také své předchozí úvahy o možnosti zvát na ně představitele zemí stojících mimo organizaci. Nechával pouze otevřené, zda mají konzultace probíhat v přímé návaznosti na zasedání Politického poradního výboru, nebo nezávisle na oficiálních aliančních schůzkách, například počátkem každého roku. Neformální charakter měl dle Gorbačova umožnit, aby nejvyšší představitelé v klidu posoudili aktuální problémy a vyměnili si názory na strategii zemí východního bloku. Šlo o další signál spojencům, že nový generální tajemník sovětských komunistů má v úmyslu posilovat multilaterální spolupráci. Pořádání takových konzultací ostatně všechny země Varšavské smlouvy podpořily. Gorbačov přitom zdůraznil, že mu nejde o schůzky *pro forma*, ale o otevřenou diskusi, která se nebude vyhýbat palčivým otázkám týkajícím se jednotlivých zemí

37 *Tamtéž*, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

38 *Tamtéž*, Deklarace Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy za odstranění jaderné hrozby a za pozitivní obrat v situaci v Evropě a ve světě, 23.10.1985.

39 *Tamtéž*, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii, 29.10.1985; AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

i jejich vzájemných vztahů. Opatrně také přiznal, že jedním z klíčových problémů minulosti bylo nerespektování specifického vývoje jednotlivých socialistických zemí ze strany Moskvy, jinak řečeno její nátlak a vměšování do vnitřních záležitostí.⁴⁰

Je možné, že právě z tohoto důvodu zatím Gorbačov preferoval debaty o některých tématech mimo oficiální program grémii Varšavské smlouvy – nešlo vyloučit, že případné neshody v citlivých otázkách fungování východního bloku by mohly paralyzovat chod organizace, a ta by se pak nemohla pokoušet ovlivňovat vývoj vztahů mezi Východem a Západem. Tuto funkci Varšavské smlouvy, jejíž kořeny pocházely z Brežněvovy éry, přitom nové sovětské vedení hodlalo dále prohloubit. Odráží to i skutečnost, že závěrečné dokumenty Politického poradního výboru byly od roku 1986 mnohem intenzivněji propagovány na oficiální úrovni. Nově byly zaslány nejen Organizaci spojených národů a ženevské konferenci o odzbrojení, ale též generálnímu tajemníkovi Severoatlantické aliance, předsedovi rady ministrů Evropského hospodářského společenství, představitelům signatářských států deklarace z Nového Dillí,⁴¹ předsedovi Hnutí nezáčastněných zemí, Lize arabských států či Sdružení národů jihovýchodní Asie (ASEAN).⁴² Počet obesílaných organizací pak ve druhé polovině osmdesátých let neustále narůstal.⁴³ Distribuci materiálů měla na starosti vždy země, která v rámci rotace zrovna hostila zasedání Politického poradního výboru.⁴⁴

Vize nastíněné sovětským generálním tajemníkem v Sofii se dočkaly kladného přijetí u spojenců v čele s Rumunskem. „Je třeba se poučit,“ okomentoval Gorbačovovy teze Nicolae Ceaușescu, který se vyslovil nejen pro častější konání schůzí nejvyšších stranických představitelů, ale dokonce – v kontextu dosavadních rumunských postojů zcela nečekaně – navrhl jejich institucionalizaci. Podle jeho představ

40 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 2, Informace o pracovním setkání generálních a prvních tajemníků bratrských stran socialistických zemí v Sofii dne 23. října 1985, 28.10.1985.

41 Argentina, Indie, Mexiko, Řecko, Švédsko a Tanzanie vydaly v roce 1985 společnou deklaraci, v níž vyhlásily svůj nejaderný status a vyzvaly jaderné mocnosti k zastavení testů, výroby a dislokace atomových zbraní. Následovat měla jednání o podstatné redukci jejich stavu.

42 AAN, f. PZPR KC, sign. V/309, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 17.6.1986, Notatka informacyjna o naradzie Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Budapeszcie (10 i 11 czerwca br.).

43 V dubnu 1989 bylo prohlášení aliančního Výboru ministrů zahraničních věcí zasláno OSN, ženevské konferenci o odzbrojení a jejím účastnickým státům, generálnímu tajemníkovi OSN, zemím Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), generálnímu tajemníkovi NATO, Severoatlantickému shromáždění, Evropskému hospodářskému společenství, Evropskému parlamentu, předsednictvu Hnutí nezáčastněných, Organizaci amerických států, Organizaci africké jednoty, Lize arabských států, ASEAN, předsedovi Socialistické internacionály a vedení skupiny šesti zemí bez jaderných zbraní (SAPMO-BArch, f. DY 30/J IV 2/2/2324, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 18.4.1989, příloha č. 5 k záznamu č. 16).

44 *Tamtéž*, f. DY 30/J IV 2/2/2222, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 2.6.1987, příloha č. 2 k záznamu č. 22; NA, f. 1261/0/9, sv. P74/88, záznam ze 74. zasedání předsednictva ÚV KSČ 14.6.1988, bod 2, Vyslanie čs. delegácie na riadne zasadnutie Politického poradného výboru členských štátov Varšavskej zmluvy.

pouze neměly nutně navazovat na zasedání Politického poradního výboru, aby tak byly operativnější. Iniciativně vystupoval také Erich Honecker. Konstatoval, že je nutné jednat i mimo rámec Varšavské smlouvy, a to o běžných aktuálních otázkách. Doporučil proto pořádat pravidelná setkání velvyslanců „bratrských zemí“ v Moskvě, na nichž by vznikaly informační zprávy určené pro vedení jednotlivých členských států. Tento návrh vystihoval podstatu činnosti později zřízené Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci. János Kádár naopak vyzdvihl myšlenku, že neformální setkání stranických špiček umožní volnější debatu a prezentaci myšlenek bez nutnosti přijímat závěrečná usnesení a prohlášení.⁴⁵

První setkání Politického poradního výboru v Gorbačovově éře a následnou neformální poradu tedy účastníci hodnotili z pohledu „posílení jednoty a semknutosti“ jako mimořádné.⁴⁶ Tyto formulace sice evokovaly jazyk minulosti, ve skutečnosti ale odrážely mnohem konstruktivnější a méně svázaný charakter jednání a o poznání více partnerské vystupování sovětských činitelů. Tendenci koncipovat alianční politickou spolupráci na novém, efektivnějším základě, vhodném pro rychlé vzájemné poskytování informací – třeba i mimo oficiální rámec – brzy potvrdila krátká schůzka na vrcholné stranické úrovni, kterou Gorbačov svolal do Prahy na 21. listopad 1985. Spojencům zde bezprostředně poreferoval o průběhu svých ženevských rozhovorů s americkým prezidentem Ronaldem Reaganem.⁴⁷ Podobná setkání se následně uskutečnila například 1. prosince 1987 ve východním Berlíně⁴⁸ či 4. prosince 1989 v Moskvě⁴⁹ a stala se jednou z nových operativních forem politické spolupráce ve Varšavské smlouvě v Gorbačovově éře.

Příprava schůzek Politického poradního výboru byla po nástupu Gorbačova mnohem systematictější než v sedmdesátých letech.⁵⁰ Především byla zřejmá snaha,

45 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 2, Informace o pracovním setkání generálních a prvních tajemníků bratrských stran socialistických zemí v Sofii dne 23. října 1985, 28.10.1985.

46 *Tamtéž*, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

47 NA, f. 1261/0/9, sv. P10/86, záznam z 10. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.6.1986, Zpráva generálního tajemníka Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy, náměstka ministra zahraničních věcí MLR soudruha Mikloše (sic) Barity o splnění úkolů stanovených na sofijském zasedání Politického poradního výboru o politické spolupráci v rámci Varšavské smlouvy (návrh).

48 *Tamtéž*, sv. P53/87, záznam z 53. zasedání předsednictva ÚV KSČ 14.12.1987, bod 1, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ústředních výborů bratrských stran členských států Varšavské smlouvy v Berlíně dne 11. prosince 1987.

49 Viz DUDEK, Antoni (ed.): *Zmierzch dyktatury: Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów*, sv. 2. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2013, s. 478, dokument 172 – Informacja na temat spotkania przywódców państw stron Układu Warszawskiego w Moskwie, 4.12.1989.

50 Viz Letter from the KGB Representative in Sofia (V. Fedorov) to the Bulgarian Minister of the Interior (Dimitar Stoyanov), 29 October 1985. In: BAEV, Jordan – LOCHER, Anna (ed.): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact* [online]. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact (PHP), November 2000 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/15842/ipublicationdocument_single-document/1cd4bcd-6305-4534-b74c-d2015025b442/en/851029_letter_eng.pdf.

Michail Gorbačov s Erichem Honeckerem na 11. sjezdu Jednotné socialistické strany Německa v Berlíně dne 21. dubna 1986. Také předseda Státní rady NDR a generální tajemník východoněmeckých komunistů vítal sovětské iniciativy na „přestavbu“ Varšavské smlouvy, poskytující větší rovnoprávnost jednotlivým členským státům (foto Deutsches Bundesarchiv)

aby na rozdíl od minulosti během jednání nedocházelo k „překvapením“, která by nepříznivě ovlivňovala jejich efektivitu. Hostitelská strana, odpovědná za průběh schůzky, tak do partnerských zemí intenzivněji než dříve vysílala diplomaty se zvláštním pověřením, kteří měli řešit nejasné otázky.⁵¹ Počínaje budapeštským zasedáním Politického poradního výboru, které se konalo ve dnech 10. a 11. června 1986, také generální tajemník Varšavské smlouvy začal na maďarský návrh předkládat zprávu o plnění vytyčených úkolů. Ačkoliv Rumunsko se v rámci svého specifického přístupu k organizaci snažilo tuto praxi zablokovat, „šestka“ ji zavedla bez ohledu na stanovisko Bukureště.⁵² Generální tajemník tak v následujících letech předával jednotlivým delegacím soupis veškeré činnosti, která se v politických strukturách aliance odehrála od poslední schůzky.⁵³ Pokračovalo pořádání neformálních jednání stranických špiček po skončení oficiálního zasedání Politického poradního výboru

51 *Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Praha (dále AMZV), f. Dokumentace teritoriálních odborů (DTO) 1953–1989, inventární číslo (inv. č.) 23, evidenční číslo (ev. č.) 1, Záznam o setkání maďarského diplomata P. Benya s československým diplomatem V. Poláčkem dne 7. května 1986, 8.5.1986.*

52 Rumunsko formálně argumentovalo neexistujícím právním rámcem (*tamtéž*, Záznam o setkání československých a maďarských diplomatů dne 21. května 1986).

53 NA, f. 1261/0/9, sv. P37/87, záznam z 37. zasedání předsednictva ÚV KSČ 1.6.1987, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

a od roku 1986 je doplnila i obdobná setkání ministrů zahraničních věcí.⁵⁴ Ti tvořili spolu s ministry obrany, vybranými vysokými stranickými činiteli a množstvím mezinárodněpolitických expertů⁵⁵ součást početných delegací, jež členské státy vysílaly na schůzky nejvyššího aliančního grémia. V rámci snahy zlepšit fungování mechanismů Varšavské smlouvy byl také od roku 1986 schvalován podrobnější časový harmonogram jednání jejích politických orgánů.⁵⁶

Bývalý polský diplomat Jerzy Nowak, který se mnoha aliančních schůzek zúčastnil, za výrazný faktor proměny atmosféry v politických grémiích Varšavské smlouvy zpětně označil optimismus šířený novým sovětským vedením, obzvláště samotným generálním tajemníkem Ústředního výboru KSSS.⁵⁷ Gorbačov na vzpomenuť zasedání Politického poradního výboru v Budapešti v červnu 1986 v tomto duchu konstatoval, že politická kooperace ve Varšavské smlouvě se dostává na zcela jinou úroveň, a zdůraznil, že změny nejsou u konce. Poprvé přitom učinil jisté paralely mezi vývojem v této organizaci a svým domácím reformním programem, zvaným *perestrojka*. Ocenil také nedávnou samostatnější aktivitu některých členských zemí na mezinárodním poli, například v otázce vytvoření zón bez jaderných a chemických zbraní či svolání vědeckotechnického fóra.⁵⁸ Na neoficiálním jednání se svými stranickými partnery si pak nové formy spolupráce i průběh celého setkání pochvaloval. Považoval za účelné zopakovat, že ne všechny iniciativy musejí pocházet z Moskvy, a spojence nabádal, aby přicházeli s vlastními podněty; konkrétní postup měl být následně pouze společně koordinován.⁵⁹ Toto poselství fakticky navazovalo na vystoupení nejvyššího sovětského představitele na sedmadvacátém sjezdu KSSS v únoru 1986, v němž Gorbačov sice hovořil o jednotě Varšavské smlouvy, zdůraznil ale, že jednota neznamena konformitu. Členským státům tím přiznal právo podílet se na formování budoucnosti aliance.⁶⁰ Skutečnost, že deklarace Varšavské smlouvy začaly tou dobou operovat s pojmem *spojenecké státy*, tak měla své opodstatnění.⁶¹

54 *Tamtéž*, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1a, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Budapešti.

55 NDR jich v roce 1985 vyslala s delegací hned devět (*SAPMO-BArch*, f. DY 30/J IV 2/2/2107, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 16.4.1985, příloha č. 14b k záznamu č. 15).

56 Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Bukurešti ve dnech 14. a 15. října 1986, 18.10.1986. In: Parallel History Project on Cooperative Security (PHP) [online]. Viz pozn. 3 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/20516/ipublicationdocument_singleddocument/ce4eea02-39a9-4ec8-ac8d-51d4d4830fa4/cs/141086_InformationReport.pdf.

57 NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 106 (viz pozn. 5).

58 NA, f. 1261/0/9, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1a, Projev generálního tajemníka ÚV KSSS M. S. Gorbačova, 10.6.1986.

59 *Tamtéž*, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.

60 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 60 (viz pozn. 2).

61 NA, f. 1261/0/9, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1a, Výzva členských států Varšavské smlouvy členským státům NATO a všem evropským zemím, 11.6.1986.

Velmi podstatný posun přinášely již zmíněné tendence hledat pro Varšavskou smlouvu nová pole působnosti. Již na budapeštské schůzce Politického poradního výboru v červnu 1986 se obecně akcentovala spíše ekonomická než vojenská spolupráce v rámci aliance. Příznačný byl v tomto směru Ceaușeskův názor, že především nezávazná setkání stranických vůdců by se měla zabývat hospodářskou kooperací a „cestou ke komunismu“.⁶² Gorbačov během neformálního jednání pozval své protějšky do Moskvy, kde měli v druhé polovině roku 1986 přednést vlastní názory na budoucí integraci ekonomické a vědeckotechnické spolupráce aliančních zemí a možnou reformu Rady vzájemné hospodářské pomoci. Je podstatné, že generální tajemník Ústředního výboru KSSS preferoval, aby se tyto záležitosti řešily jen se spojenci z Varšavské smlouvy – byť ne nezbytně v návaznosti na zasedání Politického poradního výboru – a nikoliv v širším kruhu zemí RVHP. Motivaci a záměry Moskvy a jejích spojenců v dané otázce je nutné v budoucnu prozkoumat podrobněji. V druhé polovině osmdesátých let však byly bezpochyby patrné snahy přenášet na jednání Varšavské smlouvy část hospodářské agendy, která ze své podstaty spadala do gesce RVHP. Gorbačov ostatně v Budapešti spojence informoval mimo jiné o přípravě a cílech nadcházejícího pléna ústředního výboru sovětských komunistů k příštímu pětiletému plánu, na němž hodlal vystoupit s klíčovým projevem o perestrojce.⁶³ Skutečnost, že sovětský generální tajemník na schůzce Varšavské smlouvy hovořil o chystaných vnitřních opatřeních ve své zemi, byla v historii organizace bezprecedentní.

V polovině roku 1986 Gorbačovův postoj ke spolupráci ve Varšavské smlouvě začínal nabírat konkrétní obrysy, které se do roku 1989 v praxi už příliš nezměnily. Sovětský státník nepochybně přikládal vztahům Moskvy s dalšími socialistickými zeměmi velkou váhu a ve světle výzev sedmadvacátého sjezdu KSSS považoval za nutné definovat jejich parametry podrobněji. Učinil tak prostřednictvím memoranda, které předložil politbyru ústředního výboru sovětských komunistů v červnu 1986, krátce po budapeštském zasedání Politického poradního výboru. Schůzka v maďarské metropoli jej utvrdila v názoru, že mezi členy aliance je nezbytné podnítit širokou diskusi. Gorbačov v memorandu ocenil, že socialistické země v minulosti vytvořily organizace jako RVHP a Varšavská smlouva, jelikož tím posílily své mezinárodní pozice. Zároveň však poukázal na to, že ačkoliv stále rychlejší vědeckotechnický pokrok by měl stimulovat rozvoj socialismu, vývoj v členských zemích se naopak zpomalil. Sovětský generální tajemník se v důsledku toho obával, že vliv socialismu na globální scéně výrazně poklesne. Příčinu spatřoval v rozporu mezi reálnými potřebami doby a charakterem vztahů mezi socialistickými státy, které se formovaly od konce druhé světové války. Domníval se, že po roce 1945 byla rozsáhlá materiální pomoc zemím vznikajícího východního bloku ze strany Sovětského svazu opodstatněná, jelikož Moskva měla největší zkušenosti s budováním

62 *Tamtéž*, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Budapešti.

63 *Tamtéž*, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.

socialismu. Jak jednotlivé státy získávaly na síle, takový přístup – „vodění za ručičku“ – podle Gorbačova ztrácel smysl. Sovětský představitel konstatoval, že jak všichni jeho kolegové ze stranického politbyra musejí dobře vědět, v předchozích letech se vzájemné vztahy mezi socialistickými zeměmi nebudovaly na upřímném, otevřeném a důvěryhodném principu, přičemž mnoho multilaterálních schůzek mělo pouze demonstrativní a formální charakter. Za stávající mezinárodní situace nastala dle Gorbačova potřeba nastolit zcela jiné formy spolupráce, i s ohledem na probíhající personální obměnu vedení v některých socialistických zemích. Sovětský generální tajemník kritizoval fakt, že Moskva je chápána jako konzervativní, dominantní a protireformní síla, v důsledku čehož se její spojenci bojí vnášet změny do zavedeného fungování socialistického systému. Odstraňovat veškeré překážky brzdící spolupráci socialistických zemí přitom považoval za mimořádně důležité, protože právě ve zlepšení jejich vzájemné kooperace spatřoval příležitost pro posílení socialismu v celosvětovém měřítku. Sovětský představitel v memorandu připomněl, že autorem veškerých iniciativ na mezinárodním poli, které socialistické státy dosud prezentovaly pod kolektivní hlavičkou, byla v zásadě Moskva; spojenci jí pouze poskytovali podporu. To nakonec podle Gorbačova vedlo některé státy východního bloku k separátním akcím, které měly naplnit jejich národní ambice. Potenciál pro realizaci koordinované zahraniční politiky spojeneckých zemí tak zůstával nevyužit. Generální tajemník sovětských komunistů v té souvislosti organizaci Varšavské smlouvy explicitně nezmínil, z kontextu je však zřejmé, že z velké části mířil na její fungování. Alianční jednání podle jeho představ měla získat mnohem konkrétnější obsah. Celkové přehodnocení vztahů mezi socialistickými zeměmi Gorbačov v memorandu označil za prioritu sovětské zahraniční politiky a odkázal přitom na dosavadní velmi pozitivní reakci spojenců na první kroky tímto směrem.⁶⁴

Gorbačov politbyro ujišťoval, že sovětská komunistická strana se tím pochopitelně nezříká odpovědnosti za osud socialismu ve světě. Sovětský svaz měl z objektivních důvodů nadále zastávat vůdčí roli v socialistickém hnutí i pozici bezpečnostního garanta spojeneckých zemí. Nově však měl namísto direktiv jednat prostřednictvím pobídek a vytvářet podmínky pro skutečnou kooperaci. Prvním cílem perestrojky ve vztahu k socialistickým zemím měla být konsolidace jejich jednoty. Odstředivým tendencím měla zamezit efektivnější hospodářská a vědeckotechnická spolupráce. To pochopitelně předpokládalo rozsáhlé změny i ve fungování Rady vzájemné hospodářské pomoci, která se měla v praxi vydat podobným směrem jako Evropské hospodářské společenství. Sovětský svaz se nicméně v rámci tohoto procesu měl sám učit ze zkušeností svých spojenců. Tato *kolektivní zkušenost*, jak Gorbačov větší respekt k socialistickým zemím nazval, měla v důsledku zvýšit autoritu Moskvy. Sovětská stimulace zahraničněpolitické spolupráce zemí Varšavské smlouvy měla

64 Memorandum from Mikhail Gorbachev to the CC CPSU Politburo on Topical Questions regarding Collaboration with Socialist Countries, June 26, 1986. In: National Security Archive [online]. [Cit. 2017-12-06.] Dostupné z: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB504/docs/1986.06.26%20Memorandum%20from%20Mikhail%20Gorbachev%20to%20the%20CC%20CPSU%20Politburo%20on%20Topical%20Questions%20regarding%20Collaboration%20with%20Socialist%20Countries.pdf>.

probíhat při striktním dodržování zásady rovnosti a dobrovolnosti. Kreml měl nově brát v potaz názory a zájmy svých partnerů a dát jim větší, nejen formální prostor pro vlastní zahraničněpolitickou aktivitu. Gorbačov přitom dbal na to, aby principy memoranda, které v zásadě shrnulo a dále rozvádělo jeho dosavadní přístup k organizaci Varšavské smlouvy, nezůstaly jen na papíře. Sovětské politbyro tak mělo na základě apelu generálního tajemníka pověřit příslušná oddělení Ústředního výboru KSSS, ministerstva zahraničních věcí a Výboru státní bezpečnosti vypracováním konkrétních podkladů pro realizaci perestrojky ve vztazích se socialistickými zeměmi.⁶⁵

Sovětský svaz si navzdory uvedeným tendencím uchovával v politických strukturách Varšavské smlouvy klíčové postavení. Vyplývalo z jeho statutu supervelmoci, který skutečně rovnocenné partnerství ve všech aspektech činil stěží myslitelným. Z východoněmecké dokumentace například vyplývá, že Moskva nadále rozhodovala o přesném termínu zasedání Politického poradního výboru.⁶⁶ S ohledem na časovou vytiženost sovětského generálního tajemníka šlo o pochopitelný postup, který na rozdíl od předchozí éry sovětská strana nezneužívala k utlumování alianční spolupráce. Ačkoliv Gorbačov i po roce 1986 prosazoval, aby schůzky nejvyššího orgánu Varšavské smlouvy měly co nejméně svázanou, předem definovanou agendu, program jednání nadále schvaloval Kreml a vedení hostitelské země jeho návrhy pouze potvrzovalo.⁶⁷ Zasedání Politického poradního výboru za Gorbačova přesto plnilo praktičtější, méně ceremoniální úlohu než před rokem 1985. Měnilo se také celkové vnímání východoevropských zemí ze strany Moskvy – stěží o nich lze v druhé polovině osmdesátých let hovořit jako o pouhých jejích satelitech. Vzájemný vztah nabýval mnohem více partnerské podoby, což se projevovalo i v reálném fungování Varšavské smlouvy. Ačkoliv se určité tendence v tomto směru objevily již po Brežněvově smrti, lze souhlasit s tvrzením historika Vojtěcha Mastného, že tento sovětský přístup se plně rozvinul až během Gorbačovovy vlády.⁶⁸

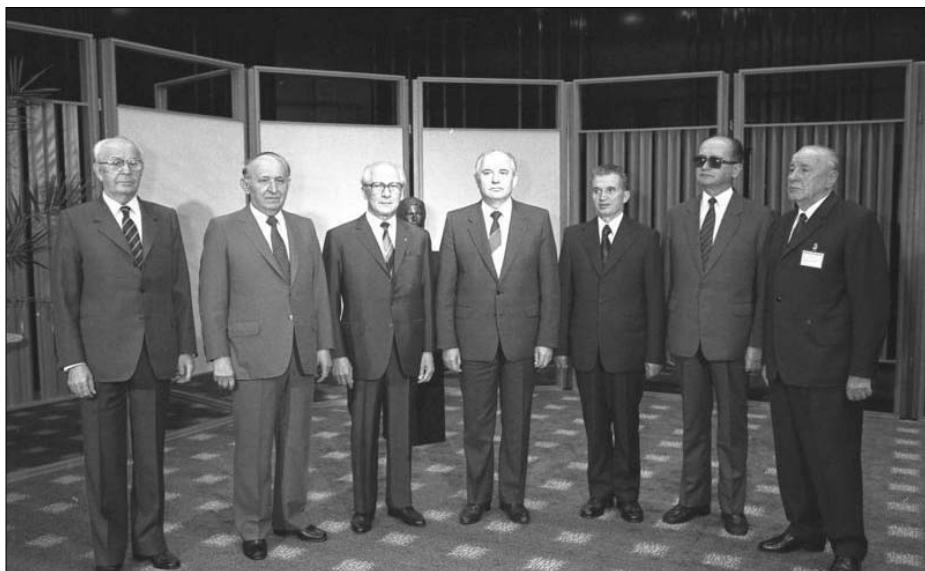
Na varšavském zasedání Politického poradního výboru ve dnech 15. a 16. července 1988 Gorbačov deklaroval, že jednání nejvyššího aliančního orgánu se již vyznačuje „skutečnou soudružskou otevřeností“, nastala při něm demokratická výměna

65 Tamtéž.

66 *SAPMO-BArch*, f. Informationen des Sekretärs für internationale Verbindungen des ZK der SED, Hermann Axen, an Erich Honecker, 1986–1989 (DY 30/2346), zpráva člena politbyra ÚV SED Hermann Axena pro prvního tajemníka ÚV SED Ericha Honeckera o chystaném setkání vedoucích představitelů zemí Varšavské smlouvy v Moskvě z 27.10.1986.

67 Tamtéž, f. DY 30/J IV 2/2/2212, záznam z 13. zasedání politbyra ÚV SED 31.3.1987; Memorandum of Meeting between the First Secretary of the BCP (Todor Zhivkov) and the General Secretary of the CPSU (Mikhail Gorbachev), 11. May 1987. In: BAEV, J. – LOCHER, A. (ed.): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact* [online]. Viz pozn. 50 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/15867/ipublicationdocument_singledocument/7c5ea017-261e-47a4-b35d-2c28da4f66c5/en/870511_memo_zhiv_gorb_eng.pdf.

68 MASTNÝ, V.: *The Warsaw Pact*, s. 154 (viz pozn. 3).

Zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v květnu 1987 ve východním Berlíně. Zleva Gustáv Husák, Todor Živkov, Erich Honecker, Michail Gorbačov, Nicolae Ceaușescu, Wojciech Jaruzelski a János Kádár (foto Deutsches Bundesarchiv)

názorů a po všech stránkách se zlepšila koordinace.⁶⁹ Kremelský vládce měl sice do značné míry pravdu, avšak tempo posunů ve fungování politických struktur Varšavské smlouvy začalo zaostávat za enormně dynamickým mezinárodním vývojem v konečné fázi studené války. Sovětské vedení si problém uvědomovalo. Závěry devatenácté programové konference KSSS z června 1988 ostatně počítaly s hlubokou transformací spojeneckých vazeb mezi Sovětským svazem a dalšími socialistickými státy. Politický poradní výbor se měl v budoucnu stát čistě konzultačním orgánem a oddělit se od zreformovaných vojenských struktur Varšavské smlouvy.⁷⁰ Tyto vize Gorbačov spojencům oficiálně nastínil na zasedání nejvyššího aliančního orgánu v Bukurešti ve dnech 7. a 8. července 1989. Tlumočil názor sovětského politbyra, že ve světle mezinárodních změn by Varšavská smlouva měla projít celkovou reformou a dokončit svou proměnu z vojensko-politické aliance v organizaci politicko-vojenskou. Sovětský generální tajemník vychvaloval dosavadní přínos Varšavské smlouvy a vyjadřoval přesvědčení, že bude členským zemím dobře sloužit i v nových

69 NA, f. 1261/0/9, sv. 79/88, záznam ze 79. zasedání předsednictva ÚV KSČ 20.7.1988, bod 1, Informace o setkání vedoucích delegací členských států Varšavské smlouvy dne 16. července 1988.

70 Viz SKRZYPEK, Andrzej: *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*. Warszawa, Pułtusk 2010, s. 391.

mezinárodních podmínkách.⁷¹ Její zásadní politická transformace ovšem narážela na mnoho problémů. Hlavním z nich byla začínající fragmentace „šestky“, která v důsledku mezinárodněpolitických i vnitřních změn v zemích východního bloku a rozvolněného dozoru Moskvy ztrácela svou někdejší jednotu. Nejen Rumunsko, ale od roku 1988 také stále zřetelněji reformně orientované Polsko a Maďarsko sledovaly v rámci aliance především vlastní cíle.

Výbor ministrů zahraničních věcí

Velmi důležitou úlohu v politických strukturách Varšavské smlouvy hrál i po roce 1985 Výbor ministrů zahraničních věcí. Lišila se však od pozdních let Brežněvovy vlády, kdy v důsledku toho, že se nescházel Politický poradní výbor, představoval tento orgán jediné skutečně fungující politické grémium aliance na vysoké úrovni zastoupení. V Gorbačovově éře zasedal Výbor ministrů zahraničních věcí pravidelně dvakrát ročně, na jaře a na podzim; v rámci postupujících snah o větší politizaci Varšavské smlouvy na úkor jejího vojenského rozměru pak v roce 1989 začal jednat společně s Výborem ministrů obrany vpředvečer zasedání Politického poradního výboru.⁷²

První schůzka tohoto grémia v Gorbačovově éře se nicméně uskutečnila až po zásadní změně v čele sovětské diplomacie. Dlouholetého ministra zahraničních věcí Andreje Gromyka 28. července 1985 na Gorbačovův návrh nahradil Eduard Ševardnadze. Šlo o překvapivý krok. Nový ministr byl povahově přesným opakem svého předchůdce. Navíc postrádal jakékoliv zkušenosti s mezinárodní politikou, celou dosavadní kariéru prožil v Gruzii. Záměrům generálního tajemníka se však nikdo v sovětském vedení neodvážil oponovat, jak bylo touto dobou typické. Gorbačov svým rozhodnutím naznačil, že hodlá provést zásadní změny v sovětské zahraniční politice a chopit se jejích otěží. Ševardnadzeho si vybral především díky silné důvěře, kterou k němu choval od sedmdesátých let. S ohledem na nezkušenost nového ministra Gromyko jistou dobu nadále udával v sovětské diplomacii důležitý tón. To skončilo na počátku roku 1986, kdy tandem Gorbačov–Ševardnadze za pomoci loajálních spolupracovníků získal monopol na formulování sovětské zahraniční linie.⁷³

Tento vývoj se projevil i v organizaci Varšavské smlouvy. První schůzka Výboru ministrů zahraničních věcí, které se Ševardnadze účastnil, se konala ve dnech 19. a 20. března 1986 ve Varšavě. Její atmosféra se oproti dřívějšímu

71 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 644–654, dokument 146 – Records of the Political Consultative Committee Meeting in Bucharest, 7.–8. 7. 1989.

72 NA, f. 1261/0/9, sv. P124/89, záznam ze zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.7.1989, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy.

73 Srv. VOLKOGONOV, Dmitrij: *The Rise and Fall of the Soviet Empire*. London, HarperCollins Publishers 1999, s. 491; ZUBOK, V.: *A Failed Empire*, s. 280 (viz pozn. 20); McGIFFERT EKEDAHL, Carolyn – GOODMAN, Melvin: *The Wars of Eduard Shevardnadze*. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press 1997, s. 36 n.

radikálně proměnila. Důkazem bylo i zařazení dříve tabuizovaného tématu sovětského postupu v Afghánistánu na program jednání. Ševardnadze zde vystoupil s kritikou dosavadní práce Výboru ministrů zahraničních věcí, ztotožňoval se však s Gorbačovem v názoru, že během uplynulého roku se podařilo politickou spoluprací členských států aliance posunout na výrazně flexibilnější a lepší úroveň. Od příštích schůzek pak očekával méně formalismu a více „přímých soudružských kontaktů“.

Sovětský ministr předpokládal, že vzestup politické role Varšavské smlouvy, k němuž docházelo od nástupu Jurije Andropova, v nadcházejících letech ještě zesílí. Podle jeho představ měla aliance nadále generovat velké mírové iniciativy, zároveň se ale měla stát i důležitou platformou pro výměnu informací na mnoha úrovních. Ačkoliv Sovětský svaz z pochopitelných důvodů nesdílel se spojenci veškeré podrobnosti, Ševardnadze (podobně jako Gorbačov) začal spojence obšírně informovat o hlavních cílech a problémech sovětské zahraniční a bezpečnostní politiky. Neměla se opakovat „překvapení“, jako byla pro členy Varšavské smlouvy například instalace sovětských raket na Kubě či vojenská intervence v Afghánistánu. Ševardnadze také podněcoval otevřenější debatu a skutečnou výměnu názorů na dané otázky. Za tímto účelem se také začali v rámci výboru scházet k uzavřeným rozhovorům samotní ministři zahraničí. Mezi roky 1986 a 1989 se jejich konzultace zpravidla konaly před i po hlavním jednání širších delegací.⁷⁴

Úpravy fungování Výboru ministrů zahraničních věcí, které se dočkaly podpory od sovětských spojenců, souvisely se zamýšleným posunem politické funkce Varšavské smlouvy ze strany Kremlu. Organizace před rokem 1985 sloužila především k formulování společné zahraniční politiky zemí východního bloku a k vydávání kolektivních prohlášení k mezinárodnímu vývoji, které navzdory dílčím úlitbám menším zemím reprezentovaly převážně postoje Moskvy. Nyní se měl v obou případech více odrážet pohled sovětských spojenců. Takový koncept nutně vyžadoval lepší sdílení informací potřebných k tomu, aby bylo možné důsledně zvažovat další postup. Ševardnadze v těchto intencích podal na zmíněném jednání ve Varšavě spojencům zprávu i o tak interní záležitosti, jakou byla chystaná reorganizace sovětského ministerstva zahraničních věcí (kde měla mimo jiné vzniknout správa pro vojenskopolitické otázky, důležitá i z pohledu Varšavské smlouvy). Jednotlivé země Ševardnadze vyzval, aby samy konkretizovaly, jaký typ informací je primárně zajímavá, aby je mohly dostávat od Sovětů z první ruky, například prostřednictvím zastupitelských orgánů v Moskvě. Ostatně velvyslanci měli hrát v lepší politické spolupráci členů aliance do budoucna velkou roli.⁷⁵

Neznamená to, že Moskva po roce 1986 využívala Výbor ministrů zahraničních věcí pouze ke sdílení informací se spojenci. Nadále šlo také o platformu, jejímž prostřednictvím členské státy Varšavské smlouvy vyjadřovaly podporu sovětské linii v rozhovorech dvou supervelmocí. Nebylo náhodné, že v listopadu 1987 se

74 Sr. LOCHER, A.: *Shaping the Policies of the Alliance* [online] (viz pozn. 3).

75 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam z 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

grémium sešlo bezprostředně před cestou Eduarda Ševardnadzeho k důležitým odzbrojovacím jednáním ve Washingtonu.⁷⁶ Východoněmecké vedení přiznávalo, že vyjádření kolektivní podpory sovětskému ministrovi představovalo těžiště této schůzky.⁷⁷

Varšavské zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v březnu 1986 přineslo také důležitou diskusi o tom, jak by v budoucnu měly vypadat dokumenty vydávané jménem aliance. V zásadě panovala shoda, že nemusí být příliš rozsáhlé. Měly se zaměřovat na aktuální a nové mezinárodněpolitické fenomény, nikoliv pouze stále dokola opakovat obecné či známé postoje Východu. Proti záměru vystoupilo pouze Rumunsko. Jeho přístup ale nebyl čistě obstrukční – spíše jej motivovala snaha, aby nadále rezonovaly dosud nevyslyšené rumunské iniciativy.⁷⁸ Přístup „šestky“, který spolu s Moskvou naopak propagovala například Budapešť, nakonec do budoucna převládl.⁷⁹ S ohledem na pravidelnou a výrazně větší frekvenci aliančních schůzek v Gorbačovově éře ostatně neustálé opakování již řečeného ztrácelo smysl. Proměnu v jednání Výboru ministrů zahraničních věcí ukazuje i skutečnost, že závěrečná deklarace z varšavského zasedání byla upravena do finální podoby až po vystoupení všech delegací, které byly nezvykle iniciativní. Moskva tento přístup ústy Ševardnadzeho ocenila a pochvalovala si také zlepšující se koordinaci zahraničněpolitických aktivit členských zemí Varšavské smlouvy po linii diplomatických resortů, která se projevila například při prezentaci československo-východoněmecké iniciativy vůči Spolkové republice Německo navrhuující vznik zóny bez chemických zbraní.⁸⁰ Mezi členskými státy panovala shoda, že těžiště rozšiřování konzultací

76 *Tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987.

77 *SAPMO-BArch*, f. DY 30/J IV 2/2/2246, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 3.11.1987, příloha č. 3 k záznamu č. 44.

78 *NA*, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam z 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

79 *Tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987; *tamtéž*, sv. P91/88, záznam z 91. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.11.1988, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Budapešti ve dnech 28. a 29. října 1988.

80 Iniciativa původně vzešla z rozhovorů mezi východoněmeckou SED a západoněmeckou sociální demokracií (SPD). Výrazně se v ní projevil i pobídka švédského premiéra Olofa Palmeho. Po konzultacích se sovětskou stranou nakonec návrh prezentovaly společně vlády NDR a ČSSR, Varšavská smlouva ovšem jejich krok formálně podpořila. (*SAPMO-BArch*, f. DY 30/J IV 2/2/2124, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 6.8.1985, příloha č. 3 k záznamu č. 31; *NA*, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.)

nesmí ležet pouze v pravidelných periodických schůzkách Výboru ministrů zahraničních věcí, ale že je musí doplnit neformální a operativní rozhovory *ad hoc*.⁸¹

Skutečnost, že stejně jako v případě Politického poradního výboru Moskva přikládala takovou důležitost tomu, aby se schůzky Výboru ministrů zahraničních věcí zbavily formálnosti a sešňorovanosti, vypovídá mnoho o dosavadním charakteru politické spolupráce ve Varšavské smlouvě. Pouhé posilování multilaterálních prvků prostřednictvím kolektivnějšího sestavování dokumentů či zřizování nejrůznějších komisí a pracovních skupin nestačilo. Gorbačovovo vedení muselo přistoupit ke změně samotného rázu a účelu aliančních jednání. Eduard Ševardnadze tak ve Varšavě vystoupil proti dosavadní praxi upozadování některých problémů, případně jejich záměrnému zamlčování. Skutečnost, že politické mechanismy Varšavské smlouvy dosud fungovaly nejen nepravidelně, ale do velké míry též formálně, přiznal v neoficiální části jednání v polské metropoli i československý ministr zahraničí Bohuslav Chňoupek.⁸² Podle svědectví již zmíněného diplomata Jerzyho Nowaka změnu atmosféry v politických strukturách aliance podnítily i Ševardnadzeho instrukce sovětským diplomatům, aby vůči zástupcům ostatních členských zemí uplatňovali partnerský přístup.⁸³

Proměny fungování Výboru ministrů zahraničních věcí v Gorbačovově éře se projeví v jeho operativnosti. V říjnu 1986 se například orgán sešel v Bukurešti o dva dny dříve, než se původně plánovalo, jelikož sovětské vedení chtělo spojení co nejrychleji informovat o rozhovorech mezi Ronaldem Reaganem a Michaiilem Gorbačovem v Reykjavíku.⁸⁴ Ševardnadze o nich příznačně své protějšky zpravil na setkání v úzkém kruhu ministrů, nikoliv na plenárním zasedání delegací.⁸⁵ Změny v tomto grémium podněcoval přímo i sovětský generální tajemník. Ten například během přijetí účastníků moskevské schůzky Výboru ministrů zahraničních věcí v březnu 1987 bezprecedentně vyzval přítomné ministry, aby mu jeden po druhém sdělili své názory na činnost tohoto aliančního orgánu. Ti vesměs oceňovali novou demokratičtější atmosféru, otevřenost při nastolování otázek a hledání cest k jejich řešení.

81 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam z 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

82 *Tamtéž*.

83 Viz NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 63 (viz pozn. 5).

84 Gorbačov nejprve hodlal o jednání s Reaganem informovat stranické představitele zemí východního bloku na listopadovém setkání k ekonomickým otázkám v Moskvě. Nakonec však sovětské vedení rozhodlo, že své spojení zpraví již na jednání Výboru ministrů zahraničních věcí a straničtí vůdci otázku projednají s časovým odstupem hlouběji. Bylo to výrazem ochoty Kremlu debatovat se spojenci o stejných otázkách častěji a na různých úrovních.

85 Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Bukurešti ve dnech 14. a 15. října 1986, 18.10.1986. In: Parallel History Project on Cooperative Security (PHP) [online]. Viz pozn. 3 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/20516/ipublicationdocument_singledocument/ce4eea02-39a9-4ec8-ac8d-51d4d4830fa4/cs/141086_InformationReport.pdf.

Některé dlouhodobě zažité reflexy přesto mizely jen pozvolna. Je třeba si uvědomit, že politických schůzek Varšavské smlouvy se i nadále účastnili aktéři, jejichž postoje se formovaly během brežněvovské éry. Podstata změn tandemu Gorbačov–Ševardnadze jim do značné míry unikala. Během oficiálních programů zasedání výboru tak hlavně ministři zahraničí Bulharska, Československa a Polska cítili potřebu vracet se ve svých referátech k nedávným plénům Ústředního výboru KSSS a pateticky adorovat jejich vliv na zahraniční politiku, případně ujišťovat o podpoře svých zemí.⁸⁶ Charakteristická jsou v tomto směru slova Bohuslava Chňoupka: „Perestrojka a glasnost se zařadila do světového lexikonu vedle pojmů mír, razrjadka (détente) či sputnik.“⁸⁷ Dodejme, že v zásadě demonstrativním souhlasem a opakováním tezí, které zazněly již předtím v oficiální části zasedání, se v prvních letech Gorbačovovy vlády vyznačovala i některá vystoupení jeho protějšků na neformálních jednáních Politického poradního výboru.⁸⁸ V polovině roku 1987 přesto sovětský generální tajemník mohl oprávněně hovořit o nezanedbatelném zlepšení činnosti Výboru ministrů zahraničních věcí.⁸⁹

Obdobně jako nejvyšší straničtí představitelé se i ministři zahraničních věcí zemí Varšavské smlouvy začali scházet také mimořádně. Šlo o přímý důsledek Gorbačovovy snahy, aby byli sovětszí spojenci podrobně a otevřeně informováni o rozhovorech představitelů supervelmocí. První z takových setkání se uskutečnilo 23. února 1988 v Praze. Rychlost, s jakou bylo svoláno, dokumentovala výrazné zvýšení akceschopnosti politických struktur Varšavské smlouvy, které se v druhé polovině osmdesátých let stávaly skutečně důležitým informačním fórem. Členské státy se v tomto směru inspirovaly mechanismy fungování Severoatlantické aliance. Hlavním bodem pražského jednání byl referát Eduarda Ševardnadzeho o únorové návštěvě amerického ministra zahraničí George Schultze v Moskvě. Sovětský ministr svým protějškům zevrubně tlumočil názory americké strany na mezinárodní situaci. Ve stejném termínu se sešla také Rada Severoatlantické aliance, kde Schultz informoval americké spojence o sovětských postojích.⁹⁰ Daný formát se ve Varšavské smlouvě jednoznačně osvědčil. Ukazuje to skutečnost, že Sověti o pouhé dva měsíce později svolali obdobné setkání do východního Berlína. Agendu tentokrát tvořil nejen bezprostřední rozbor dalšího jednání Ševardnadzeho se Schultzem v Ženevě; Michail Gorbačov považoval za důležité, aby konzultace ve Varšavské

86 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

87 *Tamtéž*, Vystoupení ministra zahraničních věcí ČSSR s. B. Chňoupka, 24.3.1987.

88 *Tamtéž*, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.

89 *Tamtéž*, sv. P37/87, záznam z 37. zasedání předsednictva ÚV KSČ 1.6.1987, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

90 *Tamtéž*, sv. P61/88, záznam z 61. zasedání předsednictva ÚV KSČ 25.2.1988, bod 7, Informace o setkání ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze 23. února 1988.

smlouvě proběhly i před jeho rozhovory s Ronaldem Reaganem v Moskvě. Charakteristickým rysem schůzky pak byla otevřenost, s níž šéf sovětské diplomacie odpovídal na dotazy svých partnerů.⁹¹

Uvedený přístup korespondoval s vizí, kterou pro další spolupráci vedoucích diplomatických resortů v rámci Varšavské smlouvy nastínil Ševardnadze v březnu 1988 na pravidelném zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v Sofii. Tou dobou se dle sovětského názoru již podařilo z výboru vymýt zbytky často zmiňovaného formalismu a transformovat jej v efektivní nástroj pro formulování skutečně společné alianční politiky.⁹² Obdobné přesvědčení panovalo i mezi sovětskými spojenci; hlasitě ho prezentoval například východoněmecký ministr zahraničních věcí Oskar Fischer.⁹³ Sovětské vedení se proto rozhodlo agendu tohoto orgánu modifikovat: v budoucnu neměl jednat o běžných otázkách, které mohly řešit četné expertní skupiny fungující tou dobou ve Varšavské smlouvě, ale spíš diskutovat o skutečně důležitých věcech, především o průběhu perestrojky a jejích variant v jednotlivých členských zemích. Šlo o další pokus, jak změnit působnost Varšavské smlouvy – v Brežněvově éře, především po roce 1968, Moskva nechtěla o vnitřních záležitostech členských zemí na oficiálních aliančních grémiích vůbec jednat. Ševardnadze si uvědomoval, že mezi diplomaty zemí východního bloku se o naléhavých vnitřních problémech při oficiálních příležitostech běžně nehovoří. Proto opět apeloval na posílení neformálních kontaktů ministrů zahraničních věcí, které by usnadnily projednávání společensko-ekonomických reforem v jednotlivých členských státech.⁹⁴

Moskva tedy měla zájem se zeměmi východního bloku volně diskutovat o perestrojce na multilaterální bázi a hodlala k tomu využít pozměněných mechanismů Varšavské smlouvy, které v druhé polovině osmdesátých let umožňovaly i méně svázaná setkání. V daných intencích Ševardnadze také na schůzce Výboru ministrů zahraničních věcí v říjnu 1988 v Budapešti pozval své protějšky do Sovětského svazu, kde měli na přelomu jara a léta následujícího roku několik dní v neformální atmosféře debatovat o perspektivách mezinárodního vývoje i spolupráce ve Varšavské smlouvě.⁹⁵

91 *Tamtéž*, P71/88, záznam ze 71. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.5.1988, bod 3, Informace o setkání ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

92 *Tamtéž*, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

93 *SAPMO-BArch*, f. Tagungen der Außenminister der Teilnehmerstaaten der Warschauer Vertrages in Berlin, Sofia 1988–1989 (DY 30/2356), Rede des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten der DDR, Genossen Oskar Fischer, auf der Tagung des Komitees der Außenminister der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages am 29. und 30. März 1988 in Sofia, nedatováno.

94 *NA*, f. 1261/0/9, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

95 *Tamtéž*, sv. P91/88, záznam z 91. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.11.1988, bod 6, Vystoupení ministra zahraničních věcí Svazu sovětských socialistických republik E. A. Ševardnadzeho na zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Budapešti 28.–29. října 1988.

Ministři zahraničí Spojených států George Schultz (vlevo) a Sovětského svazu Eduard Ševardnadze při jednání o omezení zbrojení v dubnu 1987 v Moskvě. Sovětský státník v rámci Výboru ministrů zahraničních věcí nebývale otevřeně informoval své partnery z Varšavské smlouvy o sovětsko-amerických vztazích a postupu odzbrojovací agendy (foto RIA Novosti, autor Sergej Gunějev)

Ševardnadze čerpal inspiraci na Západě, konkrétně ve schůzkách ministrů zahraničních věcí Evropského hospodářského společenství. Na bukurešťském zasedání Politického poradního výboru v červenci 1989 svým partnerům připomněl, že jejich protějšky v EHS se setkávají téměř každý týden, přičemž neřeší jen politické či vojenské otázky, ale i ekonomické záležitosti. Varšavská smlouva z toho měla vyvodit odpovídající závěr. Sovětské plány však vpředvečer zhroucení komunistické moci ve východní Evropě již narážely na výše zmíněnou fragmentaci názorů členských zemí aliance, která odrážela především odlišné postoje k reformě státněsocialistického zřízení i sledovaným mezinárodním cílům. Snahy Moskvy jednat v rámci Varšavské smlouvy o ekonomických otázkách tak podpořil například rumunský ministr zahraničních věcí Ioan Totu, který argumentoval, že podobnou problematikou se zabývají i ministři zahraničních věcí zemí NATO. Proti tomu ale vystoupil jeho maďarský kolega Gyula Horn. Reformně orientované maďarské vedení, které tehdy začalo své vazby na Varšavskou smlouvu zřetelně oslabovat, požadovalo, aby Výbor ministrů zahraničních věcí řešil pouze ekonomické záležitosti bezprostředně související se zahraniční politikou a nevměšoval se do kompetence Rady vzájemné hospodářské pomoci. Změnu postoje Budapeště dobře dokumentoval požadavek, aby na schůzkách Varšavské smlouvy napříště nebyla přijímána společná komuniké – členské státy naopak měly získat možnost vyjadřovat svá, od alianční linie

odlišná stanoviska.⁹⁶ Nastala tak dříve nemyslitelná situace: Maďarsko jako jeden z dlouhodobě nejloajálnějších členů aliance vystupovalo proti sovětským plánům, zatímco dlouhá léta rebelující Rumunsko je nyní podporovalo.

Moskva se svých záměrů vzdát nechtěla, neprosazovala je však asertivně jako před rokem 1985. Ševardnadze se tak rozhodl jít na varšavském jednání Výboru ministrů zahraničních věcí v listopadu 1989 příkladem a obšírně zde referoval, jak v Sovětském svazu probíhá perestrojka.⁹⁷ Jasnou snahu Sovětského svazu a některých dalších zemí, například Československa a Rumunska, jednat ve Varšavské smlouvě o vzájemné hospodářské spolupráci ilustroval fakt, že poprvé v historii aliance byli na jednání přizváni také ministři zahraničního obchodu.⁹⁸

Výbor ministrů zahraničních věcí se v Gorbačovově éře stal také jedním z klíčových fór pro debaty o možné hlubší institucionální reformě politických struktur Varšavské smlouvy. Odvíjely se zpravidla v úzkém neformálním kruhu ministrů, nikoliv na jednání celých delegací.⁹⁹ Zlepšení mechanismů spolupráce ve Varšavské smlouvě zůstávalo kontinuálním tématem porad uvedeného orgánu fakticky až do rozpadu aliance. Lze souhlasit s historičkou Annou Locherovou, že jeden z důvodů, proč se tato debata příliš neposouvala, spočíval v tom, že vedení členských zemí v tomto ohledu – přinejmenším do dubna 1989 – nevydávala konstruktivní instrukce.¹⁰⁰

Schůzky náměstků ministrů zahraničí a expertní skupiny

Politická spolupráce ve Varšavské smlouvě se i po roce 1985 odehrávala také na nižší úrovni zastoupení. Právě zde se často dojednávaly důležité kompromisy a připravovaly podklady pro vrcholné alianční schůzky.¹⁰¹ Již na sofijském zasedání Politického poradního výboru v říjnu 1985 byl potvrzen záměr nadále pořádat jednání

96 *Tamtéž*, sv. P124/89, záznam ze 124. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.7.1989, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy.

97 *Tamtéž*, sv. P137/89, záznam ze 137. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.11.1989, bod 6, Informace o průběhu a výsledcích zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě.

98 *Tamtéž*, sv. P135/89, záznam ze 135. zasedání předsednictva ÚV KSČ 19.10.1989, bod 15, Obeslání zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy.

99 *Tamtéž*, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987; *tamtéž*, sv. P108/89, záznam ze 108. zasedání předsednictva ÚV KSČ 16.3.1989, bod 13, Obeslání zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy.

100 LOCHER, A.: Shaping the Policies of the Alliance [online] (viz pozn. 3).

101 Návrhy aliančních výzev zpravidla – ale již nikoliv výhradně – vypracovávala sovětská strana a poté je předávala dalším členským státům k posouzení. Následovalo jejich kolektivní projednání v expertních skupinách či na schůzkách náměstků ministrů zahraničních věcí. Typicky se tato procedura uplatňovala u prohlášení Varšavské smlouvy adresovaných Radě NATO. (NA, f. 1261/0/9, sv. P115/89, záznam ze 115. zasedání předsednictva ÚV KSČ 3.5.1989, bod 6, Informace o návrhu výzvy členských států Varšavské smlouvy členským státům NATO.)

náměstků ministrů zahraničních věcí i expertních skupin.¹⁰² Připomeňme, že rozhovory náměstků hrály v mechanismu organizace významnou úlohu, v sedmdesátých letech dokonce do jisté míry nahrazovaly neexistující stálý sekretariát.¹⁰³ Přesný počet schůzek náměstků v Gorbačovově éře je obtížné určit. Na rozdíl od zasedání vyšších grémií, Politického poradního výboru a Výboru ministrů zahraničních věcí, nebyly automaticky medializovány. Zároveň není jisté, zda se dochovaly záznamy o všech takových konzultacích. Podle historika Csáby Békése však právě v roce 1986 dosáhla frekvence jednání náměstků ministrů zahraničí vrcholu – uskutečnilo se jich hned osm.¹⁰⁴ Eventuální zveřejnění informací o schůzkách v tisku se zřejmě odvíjelo od jejich agendy, respektive možného propagandistického využití.¹⁰⁵ Setkání nadále probíhala *ad hoc*, apely k jejich svolávání v přesně daných termínech přes údajně vysoký přínos zůstávaly nevyslyšeny, obdobně jako v minulosti.¹⁰⁶ Schůzky neiniciovala výhradně Moskva, s návrhy na jejich pořádání přicházely i ostatní země. Konaly se zpravidla v metropoli státu, který jednání svolal.¹⁰⁷

Tematicky úzce zaměřené konzultace náměstků ministrů zahraničních věcí probíhaly jako jistá paralela k jednání stále častěji vytvářených expertních skupin.¹⁰⁸ Eduard Ševardnadze v říjnu 1986 vyzdvihl nutnost těsněji spolupracovat po obou zmíněných liniích a rozšiřovat agendu takových jednání. Náměstci ministrů zahraničí tak v následujícím roce měli diskutovat například o vídeňské schůzce Konference o bezpečnosti a spolupráci, Blízkém východu, ženevské konferenci o odzbrojení, politice vůči Hnutí nezúčastněných zemí, lidských právech a humanitárních otázkách,

102 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

103 BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 42 (viz pozn. 2).

104 BÉKÉS, Csaba – LOCHER, Anna – NEUNLIST, Christian (ed.): *Records of the Meetings of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers* [online]. Washington, D.C. – Zürich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, September 2005. [Cit. 2018-12-06.] Dostupné z: https://www.files.ethz.ch/isn/108639/11_WP_Dep_Foreign_Ministers.pdf.

105 SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2147, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 17.12.1985, příloha č. 6 k záznamu č. 52.

106 AMZV, f. Porady kolegia (PK 1953–1989), kolegium ministra č. 258, Porada náměstků ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy o problematice Hnutí nezúčastněných zemí a o dalších otázkách týkajících se problémů Asie, Afriky, Latinské Ameriky a Oceánie, 10.2.1986.

107 V roce 1986 například NDR iniciovala jednání o aktuálním přístupu Varšavské smlouvy k Hnutí nezúčastněných zemí a mimoevropským otázkám, PLR navrhla konzultace před začátkem vídeňské schůzky KBSE, zatímco SSSR svolal rozhovory k pokračování ženevské konference o odzbrojení v roce 1987 (*tamtéž*; SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2159, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 25.3.1986, příloha č. 8 k záznamu č. 12; *tamtéž*, DY 30 J IV 2/2/2189, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 21.10.1986, příloha č. 2 k záznamu č. 27).

108 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam ze 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

vídeňských odzbrojovacích jednáních či vývoji v Tichomoří.¹⁰⁹ Následně se náměstci sešli ještě k posouzení postupu při úsilí o snížení stavu ozbrojených sil a konvenční výzbroje v Evropě, při vytváření nového kolektivního systému mezinárodní bezpečnosti a při formulování politiky Varšavské smlouvy vůči skandinávským zemím.¹¹⁰ V souvislosti s rozšiřováním agendy organizace panovala mezi jejími členy shoda, že na úrovni náměstků ministrů zahraničních věcí je třeba koordinovat také přístup k nezávislým a rozvojovým státům.¹¹¹ Na rozdíl od pozdní Brežněvovy éry se však Kreml nesnažil jednat pod záštitou Varšavské smlouvy o mimoevropských otázkách za přítomnosti zástupců neevropských sovětských spojenců, situaci s nimi nyní sovětská diplomacie rozebírala separátně.¹¹² Diplomati těchto zemí bývali v druhé polovině osmdesátých let na alianční jednání náměstků ministrů zahraničních věcí zváni jen v ojedinělých případech, především pokud se jich přímo dotýkala projednávaná agenda.¹¹³ Jednání v širším kruhu socialistických zemí se Moskva snažila přesouvat na jinou úroveň, například na zintenzivněné porady tajemníků ústředních výborů vládnoucích stran pro jednotlivé oblasti, především ideologii a mezinárodní otázky. Ty měly být doplňkem ke všeobecnému posilování politických kontaktů v rámci Varšavské smlouvy, která rozhodně nebyla výhradním informačním kanálem zemí východního bloku.¹¹⁴

Význam jednání náměstků ministrů zahraničních věcí v Gorbačovově éře však oproti sedmdesátým letům klesal. Důvodem bylo jednak celkové zlepšení politické spolupráce na vyšší úrovni ve Varšavské smlouvě, jednak fungování nově

109 Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Bukurešti ve dnech 14. a 15. října 1986, 18.10.1986 [online]. Viz pozn. 84 [cit. 2018-12-06].

110 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam ze 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

111 SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2147, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 17.12.1985, příloha č. 6 k záznamu č. 52; NA, f. 1261/0/9, sv. P10/86, záznam z 10. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.6.1986, Zpráva generálního tajemníka Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy, náměstka ministra zahraničních věcí MLR soudruha Mikloše (*sic*) Barity o splnění úkolů stanovených na sofijském zasedání Politického poradního výboru, o politické spolupráci v rámci Varšavské smlouvy (návrh).

112 Ve dnech 8. a 9. ledna 1987 se v Moskvě například konala schůzka náměstků ministrů zahraničních věcí Vietnamu, Severní Koreje, Laosu, Kambodži, Mongolska a SSSR, která se zabývala rozbořením situace v Asii. Uskutecnila se přitom v zásadě paralelně s obdobným jednáním v rámci Varšavské smlouvy, uspořádaným koncem téhož měsíce. (AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 267, Konzultace náměstků ministrů zahraničních věcí států VS k otázkám upevnění míru a bezpečnosti v asijsko-tichomořské oblasti, 17.2.1987.)

113 *Tamtéž*, kolegium ministra č. 9/1989, Konzultácie náměstníkov ministrov zahraničných věcí štátov VZ a Kuby k otázkam vývoja v Latinskej Amerike, 13.3.1989.

114 NA, f. 1261/0/9, sv. P26/87, záznam z 26. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.1.1987, bod 7, Průběh a výsledky porady tajemníků ústředních výborů bratrských stran socialistických zemí pro mezinárodní a ideologické otázky ve Varšavě; *tamtéž*, sv. P132/89, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 27.9.1989, bod 6, Informace o poradě ideologických tajemníků ústředních výborů komunistických a dělnických stran socialistických zemí v Berlíně ve dnech 21. a 22. září 1989.

zřizovaných aliančních expertních skupin a komisí, jejichž hlavní poslání bylo velmi podobné – kolektivní příprava dokumentů a prohlášení, které následně Varšavská smlouva prezentovala jako celek.¹¹⁵ Expertní skupiny přitom na rozdíl od náměstků zahraničních věcí jednaly periodicky. O vytvoření nových expertních skupin rozhodlo již první zasedání Politického poradního výboru za Gorbačovovy vlády v říjnu 1985. Dodejme, že sovětská strana i v tomto směru začala respektovat návrhy svých spojenců. Expertní skupiny ostatně většinou zasedaly v metropoli země, která jejich vznik doporučila.¹¹⁶ Velmi aktivně v tomto ohledu vystupovalo Rumunsko, které většinu svých iniciativ hodlalo v rámci Varšavské smlouvy projednávat právě v tomto formátu.¹¹⁷ Zřízení jednotlivých skupin mohl odsouhlasit nejen Politický poradní výbor, ale též Výbor ministrů zahraničních věcí.¹¹⁸

Jednání expertních skupin probíhalo utajeně, zpočátku o nich nebyly vydávány žádné veřejné informace. Jejich existenci poodhalil až 1. května 1987 maďarský ministr zahraničních věcí Péter Várkonyi v rozhovoru pro list *Népszabadság*. Obecně v něm také konstatoval, že politické orgány Varšavské smlouvy se proti minulosti scházejí častěji a že v alianci panuje větší otevřenost a informovanost, což spojil s rostoucí kvalitou jejích iniciativ, na nichž se podílely všechny členské země.¹¹⁹ Není překvapivé, že právě reformám nakloněné maďarské vedení následně přišlo s návrhem, aby o jednání expertních skupin byly publikovány alespoň krátké tiskové zprávy. Tuto snahu ale zablokovalo Rumunsko, které odmítalo *glasnost* a požadovalo, aby se zveřejňovala pouze alianční jednání od úrovně náměstků ministrů zahraničních věcí výše.¹²⁰

Význam expertních skupin zřejmě na počátku Gorbačovovy vlády členové Varšavské smlouvy přeceňovali. Jejich zřizování nepochybně napomáhala jistá euforie ze skutečnosti, že aliance začala mnoho otázek poprvé projednávat na skutečně multilaterální bázi. Již v prosinci 1985 se ale ukázalo, že na jednání není nutné

115 *SAPMO-BArch*, f. Büro Hermann Axen (DY 30 IV 2/2.035), DY 30 IV 2/2.035/30, zpráva ministra zahraničních věcí NDR Oskara Fischera pro tajemníka ÚV SED Hermanna Axena z 5.3.1986.

116 *AAN*, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

117 Rumuni na sofijském zasedání Politického poradního výboru v říjnu 1985 navrhli zřídit expertní skupiny pro otázky zmrazení a redukce vojenských výdajů a ozbrojených sil zemí Varšavské smlouvy a možností překonání zaostalosti rozvojových zemí. Tyto návrhy poté posuzoval Výbor ministrů zahraničních věcí. (*NA*, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

118 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/2212, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 31.3.1987, příloha č. 2 k záznamu č. 13.

119 *AMZV*, f. DTO 1953–1989, inv. č. 23, ev. č. 10, Rozhovor s ministrem zahraničních věcí MLR Péterem Várkonyim o situaci ve světě a o zahraniční politice Maďarska, nedatováno (1987).

120 *Tamtéž*, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 22/1988, Informace o 6. zasedání pracovní skupiny expertů členských států Varšavské smlouvy ke snížení stavu ozbrojených sil a konvenční výzbroje v Evropě (Budapešť, 17.–18. 12. 1987), 1.1.1988.

vysílat početné delegace – naopak padlo rozhodnutí, že každý členský stát bude v konkrétní expertní skupině mít dva, a nikoliv původně zamýšlené tři zástupce.¹²¹ V roce 1987 se pak začalo jasně ukazovat, že daná forma spolupráce není příliš produktivní. Eduard Ševardnadze na březnovém zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v Moskvě upozorňoval, že aktivizace aliančních politických mechanismů musí mít kvalitativní, nikoliv kvantitativní charakter. Byť poslední jednání expertních skupin i náměstků ministrů zahraničních věcí oficiálně kvitoval,¹²² z jeho slov šlo vyčíst, že schůzek se koná zbytečně moc a spolu s tím se rozměňuje jejich průběh a agenda. Po vzniku klíčové Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci kritizoval nadměrný počet expertních skupin i tehdejší generální tajemník Varšavské smlouvy, polský náměstek ministra zahraničních věcí Henryk Jaroszek, který doporučil, aby část jejich agendy převzalo toto nově zřízené grémium.¹²³ K rušení existujících expertních skupin¹²⁴ však neexistovala vůle, a to i za situace, kdy pro ně chyběla vhodná agenda. V takovém případě docházelo k prodloužení jejich činnosti, s tím že se nebudou scházet pravidelně, ale jen podle potřeby.¹²⁵ Je tedy pochopitelné, že maďarské memorandum z března 1989, které sloužilo reformnímu vedení Maďarské socialistické dělnické strany jako podklad pro revizi přístupu k Varšavské smlouvě, tvrdě zkritizovalo mimo jiné právě práci expertních

121 *Tamtéž*, kolegium ministra č. 257, Informace o zasedání pracovní skupiny expertů zemí Varšavské smlouvy k přípravě výzvy o bezjaderných zónách v Evropě, 11.12.1985.

122 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

123 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 270, Informace o 1. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci států Varšavské smlouvy, 21.7.1987.

124 V Gorbačovově éře působily ve Varšavské smlouvě expertní skupiny pro zmrazení a snížení vojenských výdajů a počtu vojsk (1986, Bukurešť), pro přípravu výzvy k překonání nízké úrovně rozvoje a vytvoření nového mezinárodního ekonomického řádu (1986, Bukurešť), pro sledování reakce států NATO a neutrálních zemí na výzvu budapeštského zasedání Politického poradního výboru (1986, Budapešť), pro vytvoření Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci (1986, Praha), pro vypracování návrhů na posílení mezinárodní spolupráce pro vymýcení mezinárodního terorismu (1986, Moskva), pro prosazování návrhu na vytvoření komplexního systému mezinárodního míru a bezpečnosti (1986, Moskva), pro posílení ofenzivního postupu v otázce lidských práv (1987, Sofie), pro posouzení situace ve Středomoří (1987, Sofie), pro jaderné odzbrojení a vytváření bezjaderných zón (1987, Moskva, následně rotace), pro ekologickou bezpečnost (1988, Praha) a pro problematiku severu Evropy (1988, Moskva). (NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987; *tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987; *tamtéž*, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.)

125 *Tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987.

skupin. Konstatovalo, že v praxi nepřipravují žádné podklady pro rozhodování vedení členských zemí, jsou odtržené od politického rozhodování, které zřídka dokážou jakkoliv ovlivnit, a jejich stále intenzivnější činnost zpravidla postrádá příslušný mandát.¹²⁶

Na neúnosně vysoký počet expertních skupin poukazovalo od roku 1988 i Rumunsko.¹²⁷ Postoj Bukurešť k této formě politické spolupráce ve Varšavské smlouvě se nicméně začal do značné míry měnit kvůli agendě jednání, která se stále více dotýkala vnitřního vývoje v jednotlivých členských státech. Nejmarkantnějším projevem tohoto trendu bylo vytvoření expertní skupiny pověřené analýzou možného přístupu členských zemí ke stále aktuálnější otázce lidských práv. Ta se krom ústupků vůči jejich západnímu pojetí zabývala i „prohlubováním socialistické demokracie“. Ceaușeskův represivní režim se takové debaty odmítal účastnit.¹²⁸

Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci

Výsledkem letitých snah o lepší zahraničněpolitickou spolupráci v rámci Varšavské smlouvy bylo zřízení Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, která začala pracovat v roce 1987. Michail Gorbačov již na prvním zasedání Politického poradního výboru, kterého se zúčastnil v říjnu 1985, zmínil dva roky staré usnesení Výboru ministrů zahraničních věcí o vytvoření takového grémia a inicioval jeho realizaci.¹²⁹ Plán získal jednomyslnou podporu, podrobně ho měl projednat Výbor ministrů zahraničních věcí v březnu 1986. Počítalo se s tím, že nové grémium se bude scházet periodicky v Moskvě. Byly do něj vkládány velké naděje a vznikla samostatná expertní skupina, která měla činnost zamýšleného fóra konkretizovat.¹³⁰

126 Joint Memorandum of the Foreign Ministry and the Ministry of National Defense on the Future of the Warsaw Pact, 6 March 1989. In: BÉKÉS, Csaba – LOCHER, Anna (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989* [online]. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, November 2003. [Cit. 2018-12-06.] Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16970/ipublicationdocument_singledocument/2af3f79d-b24f-471a-a95a-9ca16a4ebd18/en/890306_joint_memo.pdf.

127 NA, f. 1261/0/9, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1987, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

128 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 22/88, Informace o jednání pracovní skupiny expertů členských států Varšavské smlouvy pro vypracování návrhů na rozvoj spolupráce v zájmu posílení ofenzivnosti politické práce v oblasti lidských práv, 21.1.1988.

129 BAEV, J.: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991* [online] (viz pozn. 3).

130 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii; *tamtéž*, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam ze 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

Podpora vytvoření Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci brzy doznala trhlin. Proti záměru vystoupilo na podzim 1986 nejen Rumunsko,¹³¹ ale též Maďarsko. Vedení maďarských komunistů, které již touto dobou začalo přehodnocovat svůj kdysi veskrze loajální vztah k Varšavské smlouvě, požadovalo zúžení působnosti nového orgánu.¹³² V uvolňující se atmosféře, kdy sovětská strana poskytovala dalším členským zemím větší prostor, se také rozpoutala prudká debata o to, kde bude skupina působit. Eduard Šewardnadze v tomto směru nejprve učinil zdánlivě vstřícné gesto, když připustil rotaci jejích schůzek po metropolitních aliančních zemích.¹³³ Během jednání v únoru 1987 se však Sověti pokusili za pomoci svých nejloajálnějších spojenců – Bulharů, Čechoslováků, východních Němců a Poláků – opět prosadit umístění nové skupiny do Moskvy. Maďaři se klonili spíše k rotaci, Rumuni ji dokonce kategoricky požadovali. Když sovětské vedení zjistilo, že tato technická záležitost může vytvoření orgánu zablokovat, nakonec ustoupili. Všechny členské země kromě Maďarska a Rumunska totiž měly velký zájem na tom, aby skupina co nejrychleji zahájila činnost. V těchto intencích chtěly, aby její zřízení posvětil již nadcházející měsíc Výbor ministrů zahraničních věcí. Bukurešť naopak demonstrativně trvala na tom, aby o záležitosti definitivně rozhodl až Politický poradní výbor, který se měl sejít o několik měsíců později. Svůj požadavek ale posléze stáhla, protože považovala za mnohem důležitější, aby do gesce nové skupiny spadaly i otázky „socialistické výstavby“, tedy vnitřního vývoje členských zemí. Nicolae Ceaușescu totiž v druhé polovině osmdesátých let spatřoval v užší spolupráci s východním blokem cestu, jak zvrátit katastrofální situaci rumunské ekonomiky, a při sledování tohoto cíle dokázal činit ústupky. Bukurešť se tak neváhala připojit k ostatním, aby izolovala Maďarsko, které své ekonomické problémy naopak hodlalo řešit užší spoluprací se Západem. I kvůli tomu Budapešť odmítala, aby se Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci zabývala nejen „socialistickou výstavbou“, ale i nepřátelskou „činností západních zemí proti členům Varšavské smlouvy“.¹³⁴

131 Rumunsko nakonec svou pozici revidovalo výměnou za prodloužení činnosti expertní komise pro redukci vojenských výdajů.

132 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 263, Informace o jednání expertní skupiny pro posouzení možnosti zmrazení a snížení vojenských výdajů a početních stavů vojsk, 16.10.1986.

133 Anlage 4: Rede des Genossen E. A. Schewardnadse auf der Tagung des Außenministerkomitees in Bukarest am 14. October 1986. In: Parallel History Project on Cooperative Security (PHP) [online]. Viz pozn. 3 [cit. 2017-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/20515/ipublicationdocument_singledocument/a72c6940-5698-4d03-b7bb-689bd6b42b63/de/Speech_Sewardnadze_1986_10_De.pdf.

134 Minutes of Meeting of a Warsaw Pact Working Group on the Exchange of Information in Prague, 18–19 February 1987, 20.2.1987. In: BÉKÉS, C. – LOCHER, A. (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989* [online]. Viz pozn. 125 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16974/ipublicationdocument_singledocument/6b2d9e15-acd2-4e59-adeb-bb81bbf0118a/en/870220_minutes.pdf; AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 267, Informace o závěrečném jednání

Otázka nakonec nebyla jednoznačně vyřešena. Grémium, jehož členy tvořili vedoucí oddělení ministerstev zahraničních věcí členských států, ostatně nemělo žádnou rozhodovací pravomoc. Předpokládala se pouze výměna informací o blíže nespecifikovaných „důležitých tématech“ a jejich operativní posuzování. Skupina se měla scházet jednou měsíčně nebo *ad hoc* na návrh členského státu. Jednání vždy po celý rok předsedal představitel země, která hostila poslední zasedání Politického poradního výboru.¹³⁵ Vztah Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci k již existujícím politickým grémiím Varšavské smlouvy nebyl nijak definován. Členské státy (kromě Rumunska) ostatně v jejím zřízení spatřovaly především určitý mezikrok, který měl v budoucnu umožnit vytvoření stálého aliančního politického orgánu.¹³⁶ To ostatně přiznal i Gorbačov při jednání Výboru ministrů zahraničních věcí v Moskvě v březnu 1987. Bukurešť přitom zřízení sekretariátu či politického štábu v jakékoliv podobě nadále hlasitě odmítala.¹³⁷ Uvedený záměr „šestky“ ve svém hodnocení opomíjí historik Andrzej Skrzypek, který zřízení Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci označuje za nepřilíš logické zdvojení schůzek náměstků ministrů zahraničních věcí členských zemí.¹³⁸

První zasedání nového grémia se uskutečnilo na popud polské strany ve dnech 23. a 24. června 1987 ve Varšavě. Informoval o něm tisk, byť pravidelné tiskové zprávy o jednání skupiny byly vydávány až od poloviny roku 1988. Její činnost, na rozdíl od jiných politických grémií Varšavské smlouvy, nebyla organizována a hrazena hostitelskou stranou. Intervaly mezi jednotlivými schůzkami se rychle zkracovaly, z původních tří měsíců na necelý měsíc. Dělo se tak na sovětský podnět, který však získal všeobecnou podporu. Členské země zpočátku na zasedáních především podávaly zprávy o svých plánovaných zahraničněpolitických aktivitách. Tento formát se měnil zhruba od listopadu 1987, kdy se namísto pouhé výměny informací o návštěvách na nejvyšší úrovni či chystaných iniciativách začaly prosazovat první známky koordinace aliančního postupu na mezinárodním poli.¹³⁹

expertní skupiny pro rozpracovávání otázek spojených s působením Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, 27.2.1987.

135 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 267, O působení Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, 19.2.1987.

136 *Tamtéž*, Informace o závěrečném jednání expertní skupiny pro rozpracovávání otázek spojených s působením Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, 27.2.1987. Podle paměti polského diplomata Jerzyho Nowaka přitom Sověti zamýšleli, aby Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci představovala zárodek stálého politického orgánu aliance, po vzoru vyslanecké úrovně při Radě NATO (NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 142 – viz pozn. 5).

137 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam ze 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

138 SKRZYPEK, A.: *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1899*, s. 383 (viz pozn. 70).

139 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 270, Informace o 1. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci států Varšavské smlouvy, 21.7.1987; *tamtéž*, kolegium ministra č. 272, Informace o 2. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 17.9.1987; *tamtéž*,

Výše zmíněný polský diplomat Jerzy Nowak je ve svých vzpomínkách k fungování Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci značně kritický. Sovětští diplomaté se údajně snažili měnit konzultační charakter schůzek v další platformu pro sblížení stanovisek jednotlivých zemí před zasedáním vyšších aliančních grémií. Rychle se prý navíc ukázalo, že navzdory Ševardnadzeho tvrzení o „demokratizaci“ spojeneckých vztahů Moskva hierarchizovala iniciativy předkládané spojenci podle vlastních potřeb, což u reformně orientovaných zemí vzbuzovalo další averzi k hlubší politické spolupráci v rámci aliance. Na druhou stranu Nowak přiznává, že sovětská strana dbala na to, aby se na jednáních skutečně otevřeně diskutovalo. V tomto směru se prý angažoval především sovětský diplomat Lev Mendělevič, který se na konci své kariéry stal nadšeným stoupencem perestrojky a snažil se o přeměnu Varšavské smlouvy v „přirozené společenství“ a místo „svobodných, tvůrčích debat“. Přesto se Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci podle Nowaka nikdy nestala fórem pro *svobodnou* výměnu informací, ale jen místem pro výměnu informací *oficiálních*. Snaha o koordinaci zahraniční politiky se údajně setkávala se záměrnou pasivitou nespokojených členů a občas i s jejich (blíže nespecifikovaným) odporem.¹⁴⁰

Prameny i existující odborná literatura však Nowakovy závěry zčásti problematizují. Je pravda, že některá témata – například rozbor aktuálního vývoje ve světě sovětskými strategy či činnost Severoatlantické aliance – se v Mnohostranné skupině pro aktuální vzájemnou informaci projednávala opakovaně. Nelze však souhlasit s Nowakovým tvrzením, že Moskva zneužívala svého výsadního postavení v nastolování agendy k tomu, aby bránila debatě o kontroverzních otázkách, například o společensko-politické krizi v členských zemích či o situaci v Afghánistánu.¹⁴¹ Ve skutečnosti sovětští představitelé na jednáních skupiny spojence informovali i o palčivých aktuálních mezinárodněpolitických otázkách, Afghánistán nevyjímaje,¹⁴² což na základě bulharské dokumentace potvrzuje i historik Jordan Baev. Ten rovněž poukazuje na to, že prakticky všechny členské státy tuto formu zahraničněpolitické spolupráce oceňovaly. Od druhé poloviny roku 1989 se pak tyto schůzky stávaly platformou pro ospravedlňování odlišných pozic a hodnocení událostí ze strany jednotlivých členských zemí.¹⁴³

Informace o 3. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 1.11.1987; *tamtéž*, Informace o 4. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 10.12.1987; *tamtéž*, kolegium ministra č. 22/1988, Informace o 5. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 6.1.1988; *tamtéž*, kolegium ministra č. 12/88, Informace o 9. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států VS – 7.–8. června 1988, 1.7.1988.

140 NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 142 n. a 148.

141 *Tamtéž*, s. 142.

142 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 9/1988, Informace o 6. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy, 29.2.1988.

143 BAEV, J.: The End of the Warsaw Pact, 1985–1991 [online] (viz pozn. 3).

V polovině roku 1988 země Varšavské smlouvy hodnotily práci Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci velmi pozitivně. Shodovaly se, že pomohla rozšířit vzájemně projednávanou agendu i koordinaci zahraničněpolitické alianční linie a že dochází k lepší synchronizaci diplomatických aktivit jednotlivých zemí. Mechanismus fungování skupiny přesto vykazoval podstatné nedostatky. Ve svolávání schůzek nepanovala skutečná systematickosti – počátkem roku 1988 jejich frekvence poklesla na dva měsíce – a jejich program se nezdálo překrývat s problémy probíranými v některé z mnoha expertních skupin, případně na jednání náměstků ministrů zahraničních věcí.¹⁴⁴ V těchto intencích například šéf východoněmecké diplomacie Oskar Fischer v březnu 1988 na své alianční protějšky apeloval, aby schůzky Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci získaly jasný tematický plán a podle potřeby na ně byli zváni i další experti. Zdůraznil přitom, že úspěch konzultací nespočívá v „mase papíru“, ale ve skutečné výměně názorů.¹⁴⁵ Především se nedařilo s dostatečným předstihem určovat termíny schůzek a jejich program. Koncem roku 1988 tak padlo rozhodnutí, že body k diskusi budou členské státy iniciovat prostřednictvím svých zastupitelských úřadů a předseda skupiny jejich eventuální projednání posoudí s ohledem na aktuálnost.¹⁴⁶ Opatření odráželo nespokojenost Rumunska s tendencí Moskvy zaujmout hlavní roli při určování agendy tohoto fóra.¹⁴⁷ Navzdory výše uvedeným nedostatkům Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci, která se do září 1990 sešla šestadvacetkrát,¹⁴⁸ představovala ve srovnání se situací v politických strukturách Varšavské smlouvy před rokem 1985 značný kvalitativní posun.

Parlamentní spolupráce ve Varšavské smlouvě

Dalším odrazem prohlubující se politizace Varšavské smlouvy v Gorbačovově období byla snaha posilovat spolupráci legislativních sborů členských zemí pod alianční

144 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 12/88, Informace o 8. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 5.5.1988; *tamtéž*, Informace o 9. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států VS – 7.–8. června 1988, 1.7.1988.

145 SAPMO-BArch, f. DY 30/2356, Rede des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten der DDR, Genossen Oskar Fischer, auf der Tagung des Komitees der Außenminister der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages am 29. und 30. März 1988 in Sofia, nedatováno.

146 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 11/1989, Informace o 11. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 22.12.1988.

147 Memorandum of Meeting of the Bulgarian and Romanian Deputy Foreign Ministers regarding the CMFA Meeting in Sofia, 27 March 1988. In: BAEV, J. – LOCHER, A. (ed.): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact* [online]. Viz pozn. 50 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/15934/ipublicationdocument_singledocument/1f3f5240-71d5-4566-b0d1-7414a868db9b/en/880327_memo_bulg_rom_eng.pdf.

148 Viz BAEV, J.: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991*.

záštitou. Připomeňme, že zástupci parlamentů se takto scházeli od roku 1975. V Brežněvově éře jejich setkání mívala velmi svázaný průběh, podobně jako další jednání v politických strukturách organizace. V zásadě šlo o další fórum, které poskytovalo multilaterální záštitu aktuálnímu zahraničnímu kurzu Moskvy. To ostatně vyplývalo ze samotné specifické, nikterak zásadní role legislativních sborů v politických systémech zemí východního bloku.¹⁴⁹

První parlamentní alianční schůzka za Gorbačovovy vlády se uskutečnila ve dnech 1.–3. července 1987 v polské metropoli. Od předešlých se odlišovala formou i obsahem. Předně se sešli předsedové, nikoliv pouze představitelé parlamentů. Cílem bylo zdůraznit novou, vyšší úroveň jednání. Na rozdíl od minulých dob se také efekt neomezil pouze na vydání společného prohlášení k situaci ve světě. Obšrně se diskutovalo o aktivizaci parlamentní spolupráce států Varšavské smlouvy na mezinárodním poli, ale především o „zdokonalování socialistické demokracie“ či proměně role samotných legislativních sborů v aktuální etapě „budování socialismu“. Šlo o další, byť opatrné hledání cesty, jak v rámci oficiálních struktur aliance projednávat vnitřní vývoj v členských zemích. Komuniké avizovalo, že schůzky předsedů parlamentů se budou konat každoročně, na principu rotace v metropolích států Varšavské smlouvy. Připomeňme, že meziparlamentní jednání dosud probíhala nepravidelně; mimo jiné z důvodu, že Rumunsko k nim často projevovalo ostentativní nechuť. V souvislosti se změnou přístupu Bukureště k politické spolupráci ve Varšavské smlouvě nyní předseda rumunského Velkého národního shromáždění Nicolae Giosan danou formu kooperace jednoznačně podpořil.¹⁵⁰

V zásadě tedy panovala shoda na podstatném rozšíření agendy budoucích schůzek. Představy jednotlivých zemí o konkrétní podobě inovované meziparlamentní spolupráce ve Varšavské smlouvě se ale lišily. Odrážely nekonceptnost a pokusy improvizovat v neznámé politické situaci. Polsko a Bulharsko navrhovaly vznik nějaké formy unie parlamentů zemí Varšavské smlouvy po vzoru Evropského parlamentu. Německá demokratická republika doporučovala vytvoření blíže nespecifikovaného orgánu pro parlamentní spolupráci v rámci Politického poradního výboru. Sovětský svaz naproti tomu avizoval, že setkání parlamentů by se nemuselo odehrávat pouze v rámci Varšavské smlouvy, ale mohlo by se rozšířit na Radu vzájemné hospodářské pomoci.¹⁵¹ Od roku 1988 se však Moskva klonila spíše k tomu, aby vznikl společný parlamentní orgán na bázi Varšavské smlouvy, jakási analogie k Parlamentnímu shromáždění NATO. Svou roli zajisté sehrála i skutečnost, že kontakty mezi parlamenty členských států obou aliancí touto dobou bezprecedentně narůstaly.¹⁵² Eduard Ševardnadze vytvoření takového orgánu urgoval na sofijském zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v březnu 1988. Velmi aktivně v tomto

149 Srv. BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 68 n.

150 NA, f. 1261/0/9, sv. P41/87, záznam ze 41. zasedání předsednictva ÚV KSČ 8.7.1987, bod 7, Zpráva o setkání předsedů parlamentů členských států Varšavské smlouvy 1.–3. července 1987; SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2224, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 9.6.1987, příloha č. 9 k záznamu č. 23.

151 *Tamtéž*.

152 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 62 (viz pozn. 2).

směru vystupovalo Polsko. Prostřednictvím ministra zahraničních věcí Mariana Orzechowského v neoficiální části jednání oznámilo, že před nadcházející schůzkou Politického poradního výboru vystoupí s vlastním návrhem na vytvoření společné meziparlamentní organizace zemí Varšavské smlouvy. Poláci argumentovali, že takový krok může posílit pozici aliance na mezinárodní scéně.¹⁵³ Neujasněnost celé koncepce však ilustrovala výsledná podoba polského návrhu, který raději doporučoval zřídit Evropskou parlamentní radu, otevřenou všem zemím starého kontinentu. Její stálý sekretariát měl sídlit ve Varšavě.¹⁵⁴ Úvahy o meziparlamentní spolupráci čistě v rámci Varšavské smlouvy nejhlasitěji reprezentovala východoněmecká iniciativa z května 1988. Předpokládala vznik Výboru parlamentů členských států Varšavské smlouvy, který by v rámci struktury aliančních orgánů představoval obdobu Výboru ministrů zahraničních věcí. Měl především propagovat a interpretovat závěry Politického poradního výboru na úrovni zastupitelských sborů, vyslat společnou delegaci na mezinárodní fóra typu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě nebo ženevských a vídeňských odzbrojovacích jednání a na nich prezentovat pozice parlamentů členských zemí Varšavské smlouvy. Orgán měl disponovat i malým sekretariátem.¹⁵⁵

Východoněmecké představy se velmi blížily reálnému průběhu dalšího setkání předsedů parlamentů, které se uskutečnilo ve dnech 14.–16. září 1988 ve východním Berlíně. Projednávala se na něm koordinace činnosti zastupitelských sborů členských zemí Varšavské smlouvy při realizaci usnesení Politického poradního výboru, propagace posledních aliančních mírových iniciativ a způsoby, jak lépe působit na parlamenty ostatních zemí, Evropský parlament, Parlamentní shromáždění NATO či Severskou radu. Zároveň se diskutovalo o průběhu perestrojky a jejích variant v jednotlivých zemích Varšavské smlouvy.¹⁵⁶ Předpokládalo se, že předsedové parlamentů se budou napříště scházet vždy zkraje podzimu, tedy mezi zasedáním Politického poradního výboru a Výboru ministrů zahraničních věcí. Agenda se měla týkat aktuálních témat, jako byl vývoj procesu KBSE, odzbrojovacích jednání a rozvoj obchodu mezi Východem a Západem.¹⁵⁷

Vznik meziparlamentního orgánu v rámci Varšavské smlouvy nakonec odmítlo Rumunsko. Nicolae Ceaușescu tou dobou vystoupil s vlastním návrhem hluboké

153 NA, f. 1261/0/9, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

154 *Tamtéž*, sv. P77/88, záznam ze 77. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.6.1988, bod 8, Obeslání setkání předsedů parlamentů členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

155 Každá země by v tomto sekretariátu měla jednoho zástupce. Jeho činnost měla být ryze technická a spočívat především v plánování programu Výboru parlamentů a v předkládání návrhů na kontakty s ostatními parlamentními institucemi. (*SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/2269, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 19.4.1988, příloha č. 12 k záznamu č. 16.)

156 *Tamtéž*; NA, f. 1261/0/9, sv. P77/88, záznam ze 77. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.6.1988, bod 8, Obeslání setkání předsedů parlamentů členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

157 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/2285, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 19.7.1988, příloha č. 2 k záznamu č. 28.

reformy aliance, která s podobnou institucí nepočítala. Nicolae Giosan tak na berlínském jednání předsedů parlamentů na jednu stranu oznámil, že nemá mandát vyjednávat o zřízení kolektivního orgánu ani o společné deklaraci, zároveň však podpořil pokračování meziparlamentních schůzek – v roce 1989 měla v rámci rotace ostatně proběhnout v rumunské metropoli. Giosan také zdůrazňoval ochotu Bukureště spolupracovat s parlamenty zemí Varšavské smlouvy na bilaterální úrovni i v rámci širších mezinárodních grémií, například Meziparlamentní unie. Ryze účelovou pozici Ceaușeskova režimu podtrhlo Giosanovo prohlášení, že Rumunsko nevyklučuje přistoupení k meziparlamentnímu orgánu Varšavské smlouvy v budoucnu. Ostatní členské země se rozhodly vyhnout se konfrontaci a spíše se pokoušely s Rumunskem konstruktivně spolupracovat. Východní Německo proto navrhlo prohlubovat kooperaci legislativních orgánů pod záštitou Varšavské smlouvy i bez příslušné institucionalizace.¹⁵⁸ Možnost vytvoření grémia parlamentů *socialistických států*, nikoliv Varšavské smlouvy, pak měla na základě usnesení berlínské schůzky projednat pracovní skupina pod vedením Ryszarda Wojny, předsedy zahraničního výboru polského Sejmu.¹⁵⁹

Východní Berlín v této záležitosti nadále vystupoval agilně. Honeckerovo vedení se rozhodlo prezentovat během setkání předsedů parlamentů evropských zemí, Spojených států a Kanady, naplánovaného na 26.–28. listopad 1988 do Varšavy, návrh na vytvoření Rady pro parlamentní spolupráci zemí Varšavské smlouvy, byť bez Rumunska. Svůj krok oficiálně zdůvodňovalo současným zlepšováním mezinárodní situace, posilováním hospodářské, ekologické, vědeckotechnické, kulturní a humanitární spolupráce a potřebou navazovat kontakty s dalšími regionálními meziparlamentními institucemi. Statut rady¹⁶⁰ s ohledem na Rumunsko explicitně deklaroval, že další země k ní mohou přistoupit.¹⁶¹ Celkovou bezradnost a neujasněnost koncepcí ohledně další spolupráce zákonodárných sborů v rámci Varšavské smlouvy dobře ilustrovaly souběžné úvahy Moskvy. Vracely se k širšímu modelu meziparlamentního uskupení „socialistických a pokrokově orientovaných zemí“,

158 *Tamtéž*.

159 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/2/2295, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 20.9.1988, příloha č. 8 k záznamu č. 38.

160 Dokument mimo jiné deklaroval, že Rada pro parlamentní spolupráci má napomáhat vytvoření všeobecného mezinárodního bezpečnostního systému. Dále měla debatovat o hospodářské integraci členských zemí, takže se měla rovněž stát nástrojem budování nových ekonomických vztahů mezi státy východního bloku. V rámci měnící se mezinárodní atmosféry měla řešit i kulturní či humanitární otázky, a dokonce garantovat dodržování práv a svobod jedince. Zřejmě šlo o východoněmeckou úlitbu Moskvě, Budapešti a Varšavě, které v daných otázkách v roce 1988 již aktivně vystupovaly. V rámci rady měla fungovat tři grémia – shromáždění složené z deseti zástupců každé země, předsednictvo zahrnující po jednom představiteli každé členské země a příslušné komise, zřizované předsednictvem. Počítalo se také se zřízením sekretariátu se sídlem ve Varšavě. Shromáždění mělo zasedat jednou ročně na bázi rotace a řídit ho měl vždy představitel hostitelské země. Pracovním jazykem by byla ruština. (*Tamtéž*, DY 30J IV 2/2/2300, Statut des Rates für parlamentarische Zusammenarbeit, nedatováno, 1988.)

161 *Tamtéž*, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 25.10.1988, příloha č. 7 k záznamu č. 43.

Nicolae Ceaușescu (vlevo) a Erich Honecker ve východním Berlíně v listopadu 1988. Mezi rumunským a východoněmeckým vůdcem aktuálně panovaly rozpory ohledně užší spolupráce parlamentů členských zemí Varšavské smlouvy. Zatímco NDR prosazovala její institucionalizaci, Rumunsko tuto iniciativu zablokovalo (foto Deutsches Bundesarchiv)

do něhož by se mohla zapojit například Jugoslávie.¹⁶² Relativně malý význam a přínos dosavadní meziparlamentní kooperace pod alianční záštitou ostatně zmiňovalo i memorandum pro vedení Maďarské socialistické dělnické strany, které v březnu 1989 rozebíralo další možné přístupy Maďarska k Varšavské smlouvě. Záměr zřídit v rámci organizace meziparlamentní orgán nicméně kvitovalo.¹⁶³

* * *

Budoucnost meziparlamentní spolupráce v rámci Varšavské smlouvy se stala součástí širších jednání o celkové hluboké reformě organizace. Na rozdíl od druhé poloviny šedesátých let a částečně i první poloviny následující dekády diskuse o takovéto reformě nepředstavovala v Gorbačovově éře klíčový aspekt, který by

162 *Tamtéž*, DY 30J IV 2/2/2292, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 6.9.1988, příloha č. 6 k záznamu č. 35.

163 Joint Memorandum of the Foreign Ministry and the Ministry of National Defense on the Future of the Warsaw Pact, 6 March 1989. In: BÉKÉS, C. – LOCHER, A. (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989* [online]. Viz pozn. 126 [cit. 2018-12-06].

ovlivňoval praktické fungování politických struktur aliance, a to přinejmenším do léta roku 1988. Zástupci členských zemí, především Sovětského svazu a Polské lidové republiky, na příslušných schůzkách sice často mluvili o nutnosti podpořit probíhající změny v alianční spolupráci vytvořením stálého sekretariátu, případně posílením pravomocí generálního tajemníka organizace,¹⁶⁴ skutečnou debatu o reformě Varšavské smlouvy podnítil ale až výše zmíněný Ceaușeskův návrh z července 1988. Předpokládal zásadní institucionální změny, například rozpuštění Politického poradního výboru a možnost, aby funkci hlavního velitele Spojených ozbrojených sil obsazovali představitelé všech členských zemí, a nikoliv výhradně sovětský maršál.¹⁶⁵ Dodejme, že myšlenka takové rotace šla za hranici praxe v Severoatlantické alianci, kde analogická funkce připadala vždy americkým generálům velícím vojskům USA v Evropě. O hluboce se měnících vztazích mezi státy východního bloku svědčí skutečnost, že Moskva tuto myšlenku překvapivě kategoricky neodmítla.¹⁶⁶ Debata, která v letech 1988 a 1989 o reformě Varšavské smlouvy probíhala,¹⁶⁷ odrážela nejen posuny, k nimž po Gorbačovově nástupu ve fungování organizace došlo, ale především rapidní proměnu mezinárodní situace a vnitřní dění v jednotlivých členských státech, které začalo ovlivňovat i jejich zahraničně-politickou linii. Radikální zlom pro úvahy o budoucí podobě aliance pak nastal s koncem roku 1989 a pádem státněsocialistických diktatur ve východní Evropě.

Historik Vladislav Zubok upozorňuje, že Gorbačov s oblibou používal fráze jako „nepředvídatelnost“, „ať se proces vyvine“ či „chod věcí“.¹⁶⁸ Dobře charakterizovaly jeho vztah k Varšavské smlouvě. V organizaci často inicioval poměrně výrazné změny, avšak jejich samotnou realizaci málokdy prosazoval asertivně. Jeho větší otevřenost a pobídky vůči spojencům přesto zaznamenaly alespoň dočasný úspěch. Navzdory částečně přetrvávající kritice a prohlubujícím se obtížím, jimž východní blok v druhé polovině osmdesátých let čelil, začaly politické struktury Varšavské

164 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam ze 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986; *tamtéž*, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987; *tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987; *tamtéž*, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii; *tamtéž*, sv. 79/88, záznam ze 79. zasedání předsednictva ÚV KSČ 20.7.1988, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy; AAN, f. PZPR KC, sign. V/352, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 30.5.1987, Notatka informacyjna o naradzie Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Berlinie (28 i 29 maja 1987 r.).

165 BÉKÉS, C.: Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989 [online] (viz pozn. 3).

166 LUŇÁK, P. (ed.): *Plánování nemyslitelného*, s. 77 (viz pozn. 2).

167 K jednání o možné reformě Varšavské smlouvy srv. *tamtéž*, s. 77–79; MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 65 n.; BAEV, J.: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991* [online]; BÉKÉS, C.: Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989 [online].

168 ZUBOK, V.: *A Failed Empire*, s. 313 (viz pozn. 20).

smlouvy po roce 1985 poprvé ve své historii fungovat ustáleně. Staly se místem pro operativní sdílení informací a prezentaci společných zahraničněpolitických stanovisek či iniciativ. Západ také bral Varšavskou smlouvu vážně. Problémy, na něž se obvykle poukazuje, nevyplývaly ani tak ze špatně nastavených aliančních mechanismů, ale spíše zrcadlily slepou uličku, do níž se dostal východní blok jako takový a systém vztahů mezi jeho zeměmi, budovaný v předchozích čtyřech dekadách. V té souvislosti platí závěr historika Vojtěcha Mastného, že Varšavská smlouva nikdy nebyla hybatelem ani katalyzátorem změn v sovětské zájmové sféře. Její vnitřní vývoj naopak tyto změny reflektoval a přinejlepším usnadňoval, přičemž reagoval na širší politickou dynamiku ve východním bloku.¹⁶⁹

Někteří Gorbačovovi zastánci argumentují, že v druhé polovině osmdesátých let nikdo netušil, jak transformovat „totalitní zemi“, jakou byl Sovětský svaz, a tudíž nezbývalo nic jiného než se vydat cestou pokusů a omylů.¹⁷⁰ Opět se naskytá paralela s Varšavskou smlouvou: Existoval nějaký zaručený recept, jak reformovat specifickou, dlouhodobě direktivně řízenou mezinárodní organizaci? Institucionální reforma politických struktur Varšavské smlouvy se zřejmě neocitla v popředí zájmu i z toho důvodu, že během prvních let Gorbačovovy vlády se jejich fungování do značné míry konsolidovalo, a tak nebylo zcela zřejmé, co je kýženým cílem změn. Dostupné materiály ukazují, že v druhé polovině osmdesátých let fungování aliance netvořilo časté téma bilaterálních rozhovorů diplomatů a politiků jednotlivých členských států, které nadále představovaly důležitou formu kooperace a komunikace ve východním bloku. Varšavská smlouva bývala při takových jednáních zmiňována jen okrajově a obecně (pokud vůbec),¹⁷¹ což značně kontrastovalo se

Znak Varšavské smlouvy – „Svazu míru a socialismu“

169 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 58.

170 ZUBOK, V.: *A Failed Empire*, s. 314.

171 AMZV, f. DTO 1953–1989, inv. č. 31, ev. č. 64, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí PLR v NDR, 3.2.1986; *tamtéž*, Informace o návštěvě E. Ševardnadze (*sic*) v PLR, 7.4.1986; *tamtéž*, Komplexní program rozvoje vztahů mezi PLR a MLR, 8.7.1986; *tamtéž*, Návštěva Z. Messnera v NDR, 27.10.1986; *tamtéž*, Pracovní návštěva T. Živkova v PLR, 16.4.1987; *tamtéž*, Informácia o pracovnej a priateľskej návšteve generálneho tajomníka KSR a prezidenta RSR N. Ceaușesca v PLR, 20.7.1987; *tamtéž*, Informace o návštěvě W. Jaruzelského v NDR, 28.9.1987; *tamtéž*, Informácia o oficiálnej a priateľskej návšteve premiéra MLR K. Grosza v PLR, 10.11.1987; *tamtéž*, ev. č. 66, Návštěva ministra zahraničních věcí

situací v šedesátých a sedmdesátých letech. Projevovala se v tom stabilizovanost organizace, jejíž fungování nebylo považováno za aktuální problém. Přesto se nepodařilo Varšavskou smlouvu dostatečně vnitřně posílit a dodat jí nové tmelící prvky, jak následně ukázal její relativně rychlý a bezproblémový zánik.

BLR P. Mladenova v PLR, 11.5.1988; *tamtéž*, Pracovní přátelská návštěva W. Jaruzelského, prvního tajemníka ÚV PZRS, v BLR, 30.9.1988; *tamtéž*, Informace o návštěvě předsedy rady ministrů PLR M. Rakowského v NDR, 19.10.1988; *tamtéž*, inv. č. 23, ev. č. 18, Oficiální návštěva předsedu RM NDR v MLR – informace politická č. 23, 13.4.1988; *tamtéž*, Návštěva předsedu Rady ministrů ZSSR Nikolaja I. Ryžkova v MLR, 25.4.1988.

Civilizační dimenze revolučních procesů v díle Jaroslava Krejčího

Karel Černý

Jaroslav Krejčí (1916–2014) byl mezioborově ukotveným badatelem erudovaným v právu, ekonomii, historii, religionistice a sociologii, jehož životní osud je stejně mimořádný, originální a úctyhodný jako jeho dílo. Narodil se roku 1916 v Polešovicích (okres Uherské Hradiště) do prominentní prvorepublikové rodiny ústavního právníka a profesora Masarykovy univerzity v Brně, pozdějšího předsedy Ústavního soudu (1938–1939), ministra spravedlnosti (1938–1945) a premiéra protektorátní vlády (od ledna 1942 do ledna 1945) Jaroslava Krejčího (1892–1956). Na rozdíl od otce, který byl po válce obviněn z kolaborace a v roce 1947 odsouzen Národním soudem na dlouhá léta do žaláře, kde také zemřel, se Jaroslav angažoval v domácím protinacistickém odboji, za což byl po osvobození vyznamenán. Paradox ovšem spočívá v tom, že mimo jiné předával prostřednictvím svého otce odboji tajné zprávy určené pro vedení okupační správy. V otcových šlépějích šel Jaroslav svým právnickým vzděláním, když v červenci 1945 promoval na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Nicméně již tehdy mezi jeho odbornými zájmy převažovala ekonomická věda. Zájem o makroekonomii se promítl do jeho následné práce ve Státním úřadu plánovacím (1945–1948) a souzněl se snahami o vytvoření smíšeného ekonomického modelu s výraznou rolí státních regulací, jež dominovaly levicovému smýšlení poválečné Evropy. Vůči komunistické ideologii i straně ale zůstával kritický a své schopnosti uplatnil jako národohospodářský expert Československé strany sociálnědemokratické, do níž vstoupil již v roce 1936 a pro kterou vypracoval alternativní projekt pětiletého hospodářského plánu (1947) vůči plánu komunistickému. Vedle politické a profesní dráhy nesmírně pracovitý

a čínorodý autor budoval také svou kariéru pedagogickou a akademickou. Přednášel nejprve na Vysoké škole politické a sociální v Praze (1946–1950), kde se též habilitoval (1947), dále na Vysoké škole obchodní při Českém vysokém učení technickém (1949–1952) a poté se badatelsky na nějaký čas etabloval v Národohospodářském ústavu Hlávkovy nadace (1952–1954).

Po únoru 1948 Krejčí odmítl vstoupit do Komunistické strany Československa a svými ekonomickými a politickými názory se stále více rozcházel s vládnoucím režimem, což v říjnu 1954 vyústilo v jeho zatčení a následujícího roku v odsouzení za údajnou vlezradu na deset let do vězení. Shodou okolností se ocitl v leopoldovské věznici, kde tehdy dožíval jeho otec. Po amnestii v roce 1960 byl vytlačen na okraj společnosti, živil se v manuálních profesích a jako účetní. Odborně se přitom stále více posouval k sociologii, srovnávací historii a zájmu o neevropské kultury, což vyústilo v pokus zformulovat makrosociologický pohled na lidské dějiny. Kratičkou světlou epizodou se stalo Krejčího pracovní angažmá v Československé akademii věd v roce 1968, jež bylo důsledkem přechodného politického uvolňování druhé poloviny šedesátých let. Právě v té době vyšly jeho první statě k sociologii revolucí. Nicméně ještě v srpnu 1968 Krejčí odešel spolu se svou manželkou, psycholožkou Annou (rozenou Černou) přes Rakousko do exilu ve Velké Británii, kde se jeho celoživotní *alma mater* stala Univerzita v Lancasteru. Působil zde od roku 1970, řádným profesorem se stal roku 1976 a tím emeritním v roce 1983, kdy také publikoval svou stěžejní knižní práci srovnávající velké historické revoluce.¹

V devadesátých letech Jaroslav Krejčí žil a přednášel střídavě ve Velké Británii a v Československu, kde se mu po roce 1994 stalo institucionální základnou Středisko pro výzkum sociálně kulturní plurality při Filozofickém ústavu Akademie věd ČR. Vedle badatelské práce, vrcholící jeho vůbec nejobsáhlejším a sumarizujícím dílem *Postižitelné proudy dějin*,² věnoval energii také překladům vlastních děl do češtiny a zapojoval se do celospolečenských debat (například o výkladu českých dějin či střetu civilizací, islámu a islámském fundamentalismu) i do kultivování společenských a humanitních věd, když mimo jiné spolu se svou manželkou založil Badatelský nadační fond Anny a Jaroslava Krejčích (2006), jenž uděluje na půdě Akademie věd ČR Cenu Jaroslava Krejčího mladým vědcům bádajícím interdisciplinárně na poli historie, ekonomie, filozofie, sociologie či politologie. Věrný zůstal svému politickému přesvědčení, když se stal nejprve členem představenstva exilové sociální demokracie (1976) a poté byl jejím místopředsedou (1989–1995). Zvolen byl v letech 1990 a 1993 i do širšího vedení obnovené československé sociální demokracie ve vlasti. Zemřel v pozhnaném věku devadesáti osmi let v anglickém Lancasteru a za své životní dílo byl v roce 2000 vyznamenán prezidentem Václavem Havlem medailí

1 KREJČÍ, Jaroslav: *Great Revolutions Compared: The Outline of Theory*. London – New York, Harvester Wheatsheaf 1983. Upravená česká verze vyšla pod názvem *Dějiny a revoluce* (Praha, Naše vojsko 1992).

2 TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*. Praha, Sociologické nakladatelství 2002.

Jaroslav Krejčí (1916–2014). *Repro Jaroslav Krejčí: Mezi demokracií a diktaturou: Domov a exil. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2006*

Za zásluhy. Svě osudy, veřejnou činnost a vědecké dílo zachytil v memoárech *Mezi demokracií a diktaturou*.³

Jaroslav Krejčí jako mezioborový badatel o dějinách civilizací

Pokud bychom měli podobně stručně představit i chronologii badatelských zájmů a obrátů Jaroslava Krejčího, můžeme konstatovat, že se zpočátku orientuje na akademickou makroekonomii a související praktickou problematiku prognostiky, statistiky a státního plánování. Postupně přibírá i sociologická témata s přesahy

3 KREJČÍ, Jaroslav: *Mezi demokracií a diktaturou: Domov a exil*. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2006 (1. vydání: Olomouc, Votobia 1998). K životopisným informacím o Jaroslavu Krejčím viz zejména jeho biografické heslo, jehož autorem je Josef Tomeš, v encyklopedii: ŠTRBÁŇOVÁ, Soňa – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Sto českých vědců v exilu: Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci*. Praha, Academia 2011, s. 353–357. Dále viz např. VODÁKOVÁ, Olga: Krejčí Jaroslav. In: NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.): *Sociologická encyklopedie* [online]. Praha, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. 2018 [cit. 2019-01-17]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Krejci_Jaroslav; PALEČEK, Pavel: *Exil a politika: Historici o nejnovějších dějinách a o sobě*. Tišnov, Sursum 2004, s. 74–91. Podrobnou monografii Krejčímu věnoval historik a encyklopedista Josef Tomeš (TOMEŠ, Josef: *Odysea českého vědce: Jaroslav Krejčí. Praha – Vídeň – Lancaster. Stopami makrosociologického pohledu na dějiny i přítomnost*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 2011).

do ekonomické vědy, jako je například otázka sociální stratifikace a důchodového rozvrstvení obyvatelstva,⁴ a to i v historické a mezinárodně srovnávací perspektivě,⁵ což ho zase posouvá blíže ke komparativní historii a problematice sociální změny. Od šedesátých let se Krejčí začíná zajímat o problematiku historicko-sociologického uchopení revolucí a sociální změny obecně. Vrchol jeho díla je pak spjat se srovnávacími dějinami civilizací, kterými se zabýval prakticky až do své smrti v roce 2014.⁶

Obtížnost „zaškakulkování“ tohoto Krejčího badatelského projektu do některé z vědních disciplín plyne patrně z toho, že se pokouší propojit historii, sociologii a religionistiku, a to ještě s přesahy do právní a ekonomické vědy. Není pak ovšem chápán jako „domácí“ ani v jednom z těchto oborů. Přispívá k tomu svým způsobem i fakt, že si klade ambiciózní typ otázek – co a jak predestinuje osud civilizací – stojících spíše na okraji zájmů zmíněných tří disciplín,⁷ jakkoliv zájem o civilizační analýzu dnes zažívá jistou renesanci v souvislosti s výzkumem střetů, kolapsů, transformací a regenerací civilizací (spjatou se jmény jako Jared Diamond či Joseph Tainter, u nás Miroslav Bárta a Václav Cílek). Islandský sociolog a filozof Jóhann Páll Árnason vidí jistou nezařazenost Krejčího „civilizacionistiky“ naopak tak, že stojí stranou hlavního proudu současných diskusí vyvolaných izraelským historickým sociologem Shmuelem Noahem Eisenstadtem – patrně také v důsledku toho, že má slabší vazbu na klasické autory, jako je Max Weber a Arnold Toynbee.⁸ Zatímco na Webera Krejčí navazuje ve východisku o tom, že člověk disponuje historicky vyvinutou schopností formulovat a rozvíjet ideje (světonázor stojí v jádru každé civilizační konfigurace), Toynbee zase Krejčímu poskytl pohled na lidskou historii, která je formována dynamikou, sekvencemi a interakcemi jednotlivých civilizací.

Nicméně podle Árnasona se Krejčí vůči Toynbeemu zároveň kriticky vymezuje (koncepční nejasností, sklonem směřovat civilizace a univerzální náboženství, tendencí vidět civilizaci jako společnost, tedy jako pole pro smysluplné lidské interakce), přičemž vůbec hlavním impulzem pro Krejčího civilizacionistické myšlení byla podle

4 KREJČÍ, Jaroslav: *Důchodové rozvrstvení*. Praha, Dělnické nakladatelství 1947.

5 TÝŽ: *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London – New York, Palgrave Macmillan 1972; TÝŽ: *Social Structure in Divided Germany: Contribution to the Comparative Analysis of Social System*. London – New York, Palgrave Macmillan 1976; TÝŽ: *National Income and Outlay in Czechoslovakia, Poland, and Yugoslavia*. London – New York, Palgrave Macmillan 1982.

6 Výborné a stručné představení Krejčího díla nabízejí v časopiseckém medailonu Jiří Šubrt a Martin Šochman (ŠUBRT, Jiří – ŠOCHMAN, Martin: *Historická sociologie jako integrovaná společenská věda*. In: *Sociologický časopis*, roč. 50, č. 2 (2014), s. 277–284). Do historicko-sociologického a civilizacionistického uvažování Krejčího zdařile uvádějí také Jiří Musil a Pavel Machonin (MUSIL, Jiří: Jaroslav Krejčí: Postižitelné proudy dějin. In: *Tamtéž*, roč. 41, č. 1 (2007), s. 151–154; MACHONIN, Pavel: Příspěvek Jaroslava Krejčího k historické sociologii. In: ŠUBRT, Jiří (ed.): *Historická sociologie*. Plzeň, Aleš Čeněk 2007, s. 471–484). Za dosud nejvíce relevantní reflexi Krejčího přístupu k revolucím na půdorysu civilizační analýzy pokládám hutný text Jóhanna P. Árnasona (ARNASON, Johann P.: *Civilizations in History*. In: *European Journal of Social Theory*, roč. 9, č. 2 (2006), s. 288–299).

7 VODÁKOVÁ, O.: Krejčí Jaroslav.

8 ARNASON, Johann P.: *Civilizations in History*.

něj snaha vyrovnat se s konfliktem mezi komunismem a liberálními demokraciemi (jehož obětí se ostatně sám stal).⁹ Tento konflikt chápal jako střet dvou civilizačních formací, a dokonce se domníval, že s největší intenzitou probíhá v československé společnosti, která je ze všech evropských společností také civilizačně nejvíce rozštěpená. Jinými slovy, Krejčího badatelský civilizační projekt lze chápat jako pokus vyrovnat se s marxismem, nikoliv však pouze v podobě společenskovědní teorie, ale především jako se svůdným sociokulturním fenoménem a historickou hybnou silou dvacátého století, slibující „vystoupení z historie“.

Pokud jde o Krejčího pohled na problematiku revolucí, podle mého názoru poprvé nabídl ambiciózní teoretický model morfologie (fází) revolučního procesu již koncem šedesátých let, včetně nezaměnitelného grafického zobrazení revolučních profilů jednotlivých revolucí odvozených od toho, jaké části revolučního spektra v dané fázi vstupují do soupeření či mu dominují. Přitom již tehdy, jakkoliv okrajově, otevřel také téma civilizačních souvislostí revolučních procesů, a to v hutné dvoudílné studii pro *Sociologický časopis*.¹⁰ Druhý zásadní pokus o revizi, dopracování a shrnutí problematiky revolucí podle mého názoru přišel v osmdesátých letech, tentokrát již v rozsáhlejší podobě knižních monografií. Druhá etapa Krejčího díla týkající se revolucí představuje nejvýraznější kvalitativní posun: zpřesňuje typologii revolucí, opouští problematiku horizontálních (secesionistických) revolucí (nizozemská, americká, iberoamerická), systematicky se vyjadřuje k příčinám, průběhu i výsledkům revolucí, s konečnou platností dopracovává a reviduje problematiku revolučních fází (včetně posunu od deskripce k vysvětlení) a ne zcela systematicky rozšiřuje a prohlubuje problematiku civilizačních souvislostí revolučních procesů. V tomto kontextu se vyjadřuje k otázce civilizační podmíněnosti revolučních procesů, rozdělení revolucí na západní a východní typ a problematice civilizačních transformací daných revoluční kombinací starého a nového, a především domácího a cizího.¹¹

Třetí kolo Krejčího úvah relevantních pro téma revolucí a jejich civilizační dimenze – tentokrát esejisticky nadhozených a nejméně systematických – přichází v reakci na listopadovou revoluci roku 1989 v Československu. Tu Krejčí sice nechápe jako revoluci plnohodnotnou, nicméně ji v sérii drobnějších popularizačních článků, přednášek a odborných časopiseckých studií vykládá v kontextu dvou světových revolucí a s nimi spojených civilizačních posunů (1789, 1917) a také v kontextu československých lokálních transformací s prvky revolučních aktů (1918, 1948, 1968).¹² Naposled se Krejčí s novými posuny k problematice vrací dle mého soudu na počátku třetího milénia, a to v podobě dvou rozsáhlých knižních kapitol opublikovaných v monumentálním

9 Tamtéž.

10 KREJČÍ, Jaroslav: Sociologický model revolučního procesu. In: *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 2 a 6 (1968), s. 159–173 a 635–649.

11 TÝŽ: *Great Revolutions Compared*; TÝŽ: *Dějiny a revoluce*.

12 Souborně viz TÝŽ: *České křižovatky: Osm pohledů na naše proplouvání peřejemi soudobých dějin*. Praha, Evropský literární klub 2001.

syntetizujícím svazku *Postižitelné proudy dějin*. Zřetelně zde dominuje zájem o mimoevropskou zkušenost a civilizační problematiku.¹³

Nicméně i ve čtvrté etapě Krejčího díla je tato problematika mnohdy jen implicitně formulovaná a nesystematicky prezentovaná. Objevuje se zde nová typologie, jež vede dělicí linii mezi revolucemi s globálním a lokálním dopadem, a na ni navazuje poněkud deskriptivní rozbor jednotlivých případů revolučních transformací ústící v jejich komparace. Teoretického zobecnování či budování s tím souvisejícího pojmového aparátu je poskrovnu. A především, Krejčího úvahy nad civilizační dimenzí revolučních procesů i zde zůstávají bez jasnějšího propojení s koncepcí paradigmatické lidského údělu, kterou paralelně rozvíjí, včetně pojmů a argumentací, jež rozpracovává v této hlavní civilizační linii svého díla.¹⁴ Podobně Krejčího dílo věnované revolucím zůstává bez jasnější vazby na soudobé teoretizování o revolucích, což platí i pro civilizační analýzy revolučních transformací z pera Shmuela N. Eisenstadta, Jóhanna P. Árnasona nebo Samuela P. Huntingtona.

Předkládaný text se proto pokouší z dílčích fragmentů zrekonstruovat, kriticky analyzovat, do širšího akademického kontextu zařadit a jako celek zhodnotit bezmála čtyři desetiletí trvající výzkumný projekt, podle mého názoru Krejčím prezentovaný na pokračování ve čtyřech výše naznačených etapách. Přitom se snaží identifikovat kontinuity i posuny v jeho rámci: od zájmu o civilizační souvislost příčin a průběhu revolucí k dominantnímu zájmu o civilizační rozměr revolučních výsledků.

Základním východiskem úvah o revolucích je Krejčímu *srovnávací studium*. Důkladným zkoumáním jednotlivých historických případů revolucí a jejich neustálým vzájemným srovnáváním zachycuje obecnější tendence. Krejčího práce přitom vychází z detailních *případových studií*, ty jsou základní jednotkou jeho textů i základní jednotkou analýzy.¹⁵ Jistá *popisnost* tedy patří k autorovu způsobu výkladu a bude ji zčásti respektovat i tato stať. Obecnější postřehy týkající se civilizačních souvislostí revolučních procesů se z případových studií vynořují postupně a mnohdy nesystematicky a jen implicitně. Dalším východiskem je pro Krejčího takzvaná *integrovaná společenská věda*, která by měla být schopna docenit a propojit roztržité oborové specializace. Studium revolucí, včetně jejich civilizační dimenze, proto pokládá za hraniční badatelskou oblast, kde se produktivně prolínají pohledy historiků, sociologů, politologů, antropologů či ekonomů.¹⁶

Krejčí nenabízí jednoznačnou definici revoluce. V jeho díle dle mého názoru dochází k definičním posunům, rozvolňování definice a projevuje se až nezájem o definici. Zpočátku je mu blízké pojetí, podle kterého se jedná o pronikavou, náhlou a víceméně násilnou změnu politického režimu a v důsledku toho i ostatních společenských vztahů dané země. Jedná se tedy o převratnou změnu společnosti jako celku, nikoliv její jedné části na způsob vládního převratu nebo „revoluce“ průmyslové, demografické

13 TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*, s. 175–231 a 347–418. Srv. také TÝŽ: *The Paths of Civilization: Understanding the Currents of History*. London – New York, Palgrave Macmillan 2004.

14 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.

15 KREJČÍ, J.: *Sociologický model revolučního procesu*; TÝŽ: *Dějiny a revoluce*; TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*.

16 TÝŽ: *Dějiny a revoluce*.

či vědecké.¹⁷ Na jiném místě Krejčí vymezuje revoluci jako jednorázový akt násilné změny vlády a režimu, respektive jako dlouhodobější proces strukturální přeměny společnosti. U takzvaných velkých revolucí (francouzská, ruská, čínská) dle něj přicházejí v úvahu obě pojetí.¹⁸

Nicméně Krejčího dílo charakterizuje příklon k druhému vymezení, které revoluci chápe jako dlouhodobý proces podstatné změny politické organizace, sociální struktury, kontroly hospodářského vlastnictví a převládajícího společenského mýtu. Tedy jako vývojovou diskontinuitu, jež začíná násilným výbuchem a končí vyřešením či upozaděním rozporů, jež ji rozpoutaly.¹⁹ Krejčí se nakonec se silícím zájmem o civilizační rozměr revolucí propracovává k širokému vymezení revolučního procesu jako zrychlené a zdramatizované transformace politického zřízení, ekonomické organizace a převažující kulturní orientace. Moment násilí a masové mobilizace je tu upozaděn.²⁰ Ani tohoto vymezení se však neдрží. Revoluční proces se mu totiž stává synonymem pro rozmanité případy civilizační transformace či mutace, implicitně spjaté s průlomem do některé z mnoha verzí modernity.²¹

17 *Tamtéž*, s. 9.

18 TÝŽ: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář: Duchovní základy civilizační plurality*. Praha, Karolinum 1996, s. 928. Práce je českým překladem anglického vydání *The Human Predicament: Its Changing Image. A Comparative Study in Religion and History*. London – Basingstoke, Palgrave Macmillan 1993.

19 *Tamtéž*, s. 928 n. Srv. ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 295.

20 Jóhann P. Arnason jde ještě dále, když explicitně zpochybňuje moment násilí jakožto definičního znaku revoluce (revoluce chápaná jakožto násilný transfer moci). Jakkoliv se násilí skutečně vyskytuje ve všech případech klasických, a tedy nejvíce studovaných revolucí, jde o výsledek specifických historických okolností. Moment násilí tak nemůže být konceptuálním východiskem. Zaprvé, nejen ve střední a východní Evropě po roce 1989 došlo prakticky bez násilí k revolučnímu zrušení klíčových komunistických institucí a k dezintegraci moci sovětského impéria, jakkoliv následně budování nových institucí a integrování do západních struktur bylo mnohde komplikované. K násilí s mobilizací mas došlo pouze v Rumunsku. Naopak prvním článkem revolučního domina bylo Maďarsko, kde se komunisté vzdali moci bez použití násilí i mobilizace mas. Zadruhé, jakkoliv teorie revolucí předpokládají, že nejprve musí násilí zničit starý řád, aby se mohla revoluce rozvinout, kauzalita může být i opačná: nejprve se zhroutí mocenská struktura a teprve poté v podmínkách mocenského vakuu dochází k výbuchu násilí a následně revoluční transformaci (přechod od Staré ke Střední říši v Egyptě, ruská revoluce z let 1905 a 1917). Zatřetí, mezi revoluční transformace proto můžeme počítat případy nacházející se na širší škále. Konsensus panuje v tom, že rychlá a hluboká proměna společnosti prosazená s pomocí násilí je revolucí. Na jednom okraji uvažovaného spektra se pak nacházejí případy, kdy nastává exploze destruktivního násilí, nicméně bez transformativních účinků na podobu společnosti (ruská *smuta* ze začátku 17. století). Tyto případy nebyvají chápány jako revoluce. Na druhém okraji spektra jsou však případy, kdy dochází k rychlé a zásadní proměně společenského řádu, avšak s minimem násilí. (Viz ARNASON, Jóhann P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations: Prolegomena to a Paradigm Reorientation*. In: ARNASON, Jóhann P. – HRUBEC, Marek (ed.): *Annual of European and Global Studies: Social Transformations and Revolutions*. Edinburgh, Edinburgh University Press 2016.) Právě tomuto pólu spektra se blíží Krejčím zvažované revoluce v Japonsku (menší rozsah násilí pro svržení šógunátu) a Turecku (svržení chalífátu a krátká občanská válka).

21 KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*, s. 231.

K rozmazávání definice revoluce, nebo k nezájmu o definici jako takovou, podle mého názoru přispívá Krejčího posun k problematice civilizační dimenze revolucí. Zprvée, stírá se dichotomie revolučních změn prosazovaných „zdola“ (ty zprvu chápal jako plnohodnotné revoluce) a „shora“, kterou původně zdůrazňoval.²² Zde Krejčí navazuje na vlivnou klasickou práci Ellen Kay Trimbergerové,²³ která takovou dichotomii pokládá za umělou, přičemž popularizuje právě bádání o revolučních změnách prosazovaných primárně elitami shora (Turecko, Japonsko, Egypt, Peru), jež chápe jako komplementární vůči takzvaným sociálním revolucím, ve výzkumu dosud privilegovaným pod vlivem Thedy Skocpolové.²⁴ Krejčí proto ke svým případovým studiím revolucí, kde již figurovaly úzkou elitou prosazované kemalistické reformy v Turecku, přidal například japonské reformy Meidži z roku 1868 nebo íránskou revoluční transformaci, v níž se střídají různě úspěšné pokusy o změny shora (Bílá revoluce z roku 1963) a zdola (Konstituční revoluce z roku 1906, pokus o sociální revoluci z let 1951–1953 vedený Muhammadem Mosaddekem, islamisty „unesená“ revoluce z let 1978–1979). Druhým důvodem rozmlžení definičního vymezení revoluce u Krejčího je roztahování časových horizontů, v jejichž rámci Krejčí revoluční případy

22 TÝŽ: *Dějiny a revoluce*.

23 TRIMBERGER, Ellen Kay: *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*. New Brunswick (New Jersey), Transaction Books 1978.

24 SKOCPOL, Theda: *State and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge, Cambridge University Press 1979. Na problematičnost vylučujících se dichotomií revoluce shora (prosazované úzkou elitou s pomocí kontroly státní moci a za minimální mobilizace sociálních hnutí) a revoluce zdola (sociální revoluce nesené masovou mobilizací) upozorňuje Jóhann P. Árnason. Nejde mu o zavrnutí konceptů jako takových, umožňují totiž pokládat klíčové otázky po vztahu mezi revolucemi shora a revolucemi sociálními v rámci daných historických revolucí. Zprvée, revoluce sociální v sobě takřka vždy obsahují elementy či epizody revolucí shora. Chopit se za pomoci mas státní moci a s její pomocí pak radikálně zreformovat společnost bylo v rámci Velké francouzské revoluce cílem jakobínů i Napoleona. Podobně později postupovali bolševici (zejména to platí pro Stalinovo uchopení moci, chápané jako druhé kolo revoluce), italští fašisté, němečtí nacisté či islamisté v Íránu. Čínští komunisté zvítězili právě proto, že se ukázali jako efektivnější budovatelé státu než Kuomintang. O rolnické revoluci zdola v jejich případě nemůže být řeč, jde o součást dodatečně zkonstruované revoluční mytologie. Koneckonců, státocentrické přístupy k revolucím si všímají právě skutečnosti, že revolucionáři s režimem vždy soupeří o kontrolu státní moci, aby následně mohli prosadit redistribuci zdrojů, případně svou ideologii (srv. ČERNÝ, Karel: Staré a nové teorie revoluce. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica*, č. 2 (2016), s. 73–96). Z druhého, naopak ani ideálnětypické revoluce shora nejsou prosty momentů revolucí sociálních, patrně zejména proto, že se také pokoušejí opřít o mobilizované masy. Kemalistická revoluce shora byla epizodou v rámci delšího procesu dohánějící modernizace, která následovala po obratu k nacionalismu a vystoupení mladotureckého hnutí v pozdní Osmanské říši. Japonská revoluční transformace pak byla manažersko-byrokratickou revolucí vedenou vrstvou nižších samurajů, kteří měli zájem na existenci silného a suverénního státu. Tito neelitní aktéři se ve svém pojetí nepokoušeli o revoluci, ale o restauraci (*ishin*). Šlo jim o záchranu domorodé tradice a jejích kulturních premis, jakkoliv výsledná forma sociální změny byla mixem restaurace a revoluce, smývajícím rozdíl obou konceptů. (Viz ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations*.)

zkoumá. Platí to jak směrem do minulosti (jeho analýza kořenů mexické revoluce jde do 16. století, revoluce japonské pak dokonce do 7. století), tak do budoucnosti, když Krejčí o řadě revolučních transformací hovoří jako o revolucích s otevřeným koncem, tedy nedokončených (mexická, turecká, íránská, ruská nebo čínská revoluce).²⁵

Civilizační dimenze revolučních procesů: příčiny, průběh, výsledky

Revoluce se odehrávají v rámci politických formací, nejspíše a nejčastěji uchopované jsou proto v termínech států či národů,²⁶ Krejčí si však mimoto všímá rozmanitých civilizačních přesahů, implikací a vazeb revolučních procesů. Revoluční transformace, ale také třeba formování národů a národních států, tak zasazuje do širších civilizačních rámců. Na druhou stranu se však též zabývá tím, jak jsou tyto civilizační rámce revolučními procesy následně proměňovány.²⁷ Krejčí tak byl patrně prvním sociologem, který si začal rozsáhleji všimnout civilizační dimenze revolučních procesů. Tato studie přitom na základě rekonstrukce Krejčího díla identifikuje tři hlavní civilizační souvislosti revolučních procesů: civilizační podmíněnost vzniku revolucí, jejich průběhu a výsledné porevoluční konfigurace.

Jakkoliv celkový vstup Krejčího do problematiky i jeho dílčí teze mohou působit nepřesvědčivě či kontroverzně, zůstává originálním badatelem, jenž předběhl typově nejbližšího autora tematiky, jímž je Shmuel Noah Eisenstadt.²⁸ Jakkoliv šlo o inovativní a celoživotní badatelský projekt, působí nedotaženě. Problematiku revolučních transformací totiž Krejčí dostatečně neintegrovat do civilizační analýzy, kterou celoživotně rozvíjel²⁹ paralelně se zájmem o revoluce.³⁰

Pro Krejčího je charakteristické zasazení revolucí do *širšího kontextu*, než bývá zvykem. Jejich rozbor situuje do širokého časového, geopolitického a civilizačního rámce. Porozumět revolucím a docenit jejich roli v dějinách pro Krejčího znamená vymezit dostatečně široký časový a prostorový rámec: nezkoumat jen politický převrat (jednorázový revoluční akt), ale celý kauzálně souvislý řetězec událostí,³¹ tedy *revoluční*

25 KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*.

26 Viz státocentrické paradigma, reprezentované Charlesem Tillym, jež vedle přístupu sociálněpsychologického dominuje ve výzkumech revolucí (srv. ČERNÝ, K.: *Staré a nové teorie revoluce*).

27 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 295 a 297.

28 Viz EISENSTADT, Shmuel N.: *Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations*. New York, Free Press 1978; TÝŽ: *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity*. Leiden – Boston, Brill 2006.

29 KREJČÍ, J.: *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha, Karolinum 1993. Práce je překladem anglického vydání *The Civilisations of Asia and the Middle East: Before the European Challenge*. London – Basingstoke, Macmillan 1990; TÝŽ: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*; TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*; TÝŽ: *The Paths of Civilizations*.

30 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 288.

31 To může být na obecné úrovni problém. Kauzální řetězce ze své podstaty nemusí mít jasný začátek (nechceme-li dojít až k Velkému třesku) ani konec (nechceme-li ponechat vše

proces. Jestliže například k jednorázovým revolučním aktům došlo ve Francii v letech 1789, 1815, 1830, 1848 a 1871, podle Krejčího probíhala francouzská revoluce – včetně náběhu a finální konsolidace – v letech 1751 až 1884. Turecká revoluce prý podobně začala pokusy o reformy z roku 1792, reagujícími na francouzskou revoluci,³² a dosud neskončila.³³ Stejně tak podle Krejčího neskončila revoluční civilizační transformace ruská, započatá roku 1818 a akcelerovaná událostmi z let 1905 a 1917, nebo čínská, datující své počátky do roku 1839 a akcelerující v první polovině dvacátého století. Tato Krejčího silná stránka³⁴ je i jeho slabinou: jestliže většina jím analyzovaných revolučních transformací dosud neskončila, těžko o nich může vynášet spolehlivé soudy.

Domnívám se, že Krejčí mimo jiné tímto časovým „roztažením“ revolučních procesů zpochybňuje monopol *modernity* na revoluce, o kterém hovoří například Samuel Phillips Huntington či Piotr Sztompka.³⁵ Krejčí oproti tomu konstatuje, že k revolucím dochází, pokud něco blokuje evoluční vývoj, a tedy i průlom do modernity, nicméně jednou z jeho podrobných případových studií je i revoluce husitská (1403–1458). Ve staré Persii, a především v Číně (periodicky s nástupem nové dynastie) a islámském

s otevřeným koncem). Přesvědčivost časového vymezení konkrétních historických revolucí tak záleží na argumentaci autora. Autoři jsou pak postaveni před otázku odlišení krátkodobých a dlouhodobých sekvencí v rámci daných revolučních případů.

32 Viz LEWIS, Bernard: *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď*. Praha, Volvox Globator 2003.

33 KREJČÍ, J.: *Dějiny a revoluce*, s. 10.

34 Francouzská revoluce je spojována s aktem dobytí Bastily (1789). Někteří badatelé ji periodizují do let 1789–1799 (po Napoleonův převrat) nebo do let 1789–1815 (do konce imperiálního obratu revoluce). Krejčí se hlásí k vlivné, leč protikladně hodnocené periodizaci Françoise Fureta (1988), datující její konec až někam do roku 1880, kdy se s konsolidací francouzské třetí republiky definitivně upozdil konflikt mezi republikánským a monarchistickým zřízením (a dle Krejčího i konflikt práce a kapitálu). Podobně ruskou revoluci někteří autoři periodizují do let 1917–1921 (do konce občanské války), resp. do let 1917–1938, kdy se prosadil stalinský projekt (sebezničení a obměna bolševických kádrů účastnících se revoluce, konsolidace totality, státem řízená akumulace kapitálu vykořisťující a kontrolující rurální společnost). (Srv. ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations.*) Krejčího časové vymezení je tedy výrazně delší, než je běžné, zejména směrem do budoucnosti. V případě vymezení čínské revoluce je Krejčí nejbližší Johnu K. Fairbankovi (1986), který ji jakožto „dlouhou revoluci“ situuje do let 1800–1985. Podstatný je v této optice dlouhodobý úpadek a fragmentace starého řádu ústící do povstání tchaj-pchingů (1850–1871), po kterém se ho již nikdy nepodařilo zrekonstruovat. Revoluční vyhlášení republiky (1911) nebylo revolucí v pravém slova smyslu, jednalo se o definitivní pád starého režimu bez toho, aby byl úspěšně nahrazen čímkoliv novým. Roku 1949 došlo k definitivnímu vítězství komunistů v občanské válce. Teprve tehdy skončila politická fragmentace Číny a započal proces jejího opětovného sjednocování pod jedno mocenské centrum. Přihlédneme-li k internímu čínskému vývoji, revoluce se konsolidovala během 70. let 20. století, kdy byl ustaven nový sociální řád a specificky čínský model rozvoje. Přihlédneme-li k mezinárodnímu kontextu, revoluce se etablovala až během 80. let 20. století, odkdy se země s imperiálním dědictvím opět pokouší stát velmocí.

35 HUNTINGTON, Samuel P.: *Political Order in Changing Societies*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 1968; SZTOMPKA, Piotr: *The Sociology of Social Change*. Cambridge, Blackwell 1994.

světě navíc dle Krejčího najdeme příklady řady revolučních procesů (například Ibadité po roce 757, Karmaté v severní Africe kolem roku 900, Sáfijovci v letech 1499–1501). Islámský náboženský substrát, vyznačující se pluralitou protichůdných interpretací náboženské tradice, je podle Krejčího endemicky náchylný k revolucím: díky propojení politiky a náboženství lze náboženství čas od času obrátit proti vládci, obvinít ho z bezvěrectví, mobilizovat věřící ke svržení vlády a poté revolučně proměnit správu věcí veřejných.

Podle vlivného francouzského arabisty a sociologa Gillesa Kepela však v sunnit- ském islámu časem vykristalizovala stabilizující dynamika, kdy duchovní (*ulamá*) na jednu stranu čas od času nabádají vládcce, aby se zdržel přílišných excesů a vyko- řisťování poddaných. Na druhou stranu vyzývají věřící, aby proti nespravedlivému vládci nevystupovali a nesnažili se ho svrhnout, protože by mohlo dojít ke zhroucení sociálního řádu, anarchii (*fitna*) a vpádu vnějších nepřátel.³⁶ Krejčího argument však směřuje k závěru, že tento mainstreamový přístup sunnitské ortodoxie je čas od času narušován heretickými interprety islámu. To ostatně připouští i Gilles Kepel, když zdůrazňuje, že sunnitský islám nezná církev, a tedy ani hierarchii a disciplinované podřizování stanoviskům církevních koncilů. Interpretační pluralita dnešního islámu je navíc umocněna vstupem laických vykladačů náboženství. Patří k nim islamisté, kteří obcházejí tradiční duchovní i súfijská bratrstva, přičemž zdůrazňují politické a sociální čtení islámu.³⁷ V šíitském islámu podobně vidíme napětí mezi jeho pietistickou a aktivistickou tradicí. Ta se začala prosazovat během dvacátého století a vy- ústila ve své dosud nejspektakulárnější vystoupení v souvislosti s iránskou revolucí.³⁸

Naopak podle Krejčího v tisícileté historii Indie k revoluci nikdy nedošlo. V hin- duistickém světonázoru je revoluce nemyslitelná (cyklické pojetí času je v rozporu s lineárním pojetím, v jehož rámci lze slibovat revoluční zlepšení lidského údělu), a především zbytečná (cyklus reinkarnací každému slibuje polepšit si v příštím životě, náboženští virtuosoové se mohou z těchto cyklů pokusit uniknout zcela) a nelegitim- ní (pozice každého jednotlivce je po zásluze odvozená od jeho předchozích životů).³⁹ Krejčí tak tématem civilizačních *predispozic výskytu revolucí* do studia revolucí zavádí civilizační dimenzi.⁴⁰

Ve stejném duchu dlouho po Krejčím hovoří mainstreamový proponent civilizační- ho přístupu k revolucím Shmuel N. Eisenstadt. Podobně jako Krejčí si přitom všímá souvislosti mezi výskytem revolucí a charakterem civilizačního substrátu. Genealogii revoluční tradice a dlouhodobé předmoderní kořeny revolucí spatřuje v transforma- cích spjatých se vznikem takzvaných *axiálních civilizací*. Ty přišly s inovativními

36 KEPEL, Gilles: *Jihad: The Trail of Political Islam*. Cambridge (Massachusetts) – New York, Harvard University Press 2002.

37 Viz MENDEL, Miloš: *S puškou a Koránem*. Praha, Orientální ústav AV ČR, v.v.i. 2008.

38 Viz JÍRŮ, Lucie: *Vliv šíitského duchovenstva na politiku a společnost*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2017.

39 KREJČÍ, J.: *Dějiny a revoluce*, s. 21 n.

40 Někteří současní autoři hovoří o „skryté“ revoluci odehrávající se v Indii od 90. let 20. stole- tí (srv. KREJČÍK, Jiří: Hidden Revolutionary Processes in 1990s India? In: ARNASON, J. P. – HRUBEC, M. (ed.): *Annual of European and Global Studies*, s. 172–191 – viz pozn. 20).

vizemi řádu, jež se distancují od existující reality, chtějí ji překročit, a proto namísto ní hledají různě pojatou alternativu (od radikální reformy společnosti po nové cesty k individuální spáse). Politické sféře, jednání v jejím rámci a její kultivaci přitom dala největší váhu axiální civilizace staré Číny, a především Řecka. Řecké dědictví se pak skrze západní křesťanství promítlo do evropské civilizační tradice. *Evropská výjimečnost*, projevující se častým výskytem takzvaných velkých revolucí, plyne právě z vysoké frekvence křesťanských herezí a *heterodoxie*. Právě ty vždy nabízely vize alternativního sociálního řádu, odsuzovaly *status quo* a pomáhaly tak formovat revoluční aspirace a imaginaci.⁴¹ Eisenstadt však na rozdíl od Krejčího podceňuje svět islámu, který ostatně také částečně navázal na řecké dědictví. I svět islámu tedy generuje množství inovativních sektářských tradic, a proto i zde nalézáme silnou revoluční tradici. Například přechod od Damašského k Bagdádkému chalífátu v osmém století lze vidět jako plnohodnotnou, jakkoliv předmoderní, abbásovskou revoluci.⁴²

Kromě identifikace civilizační predispozice k výskytu revolucí si Krejčí všímá civilizačních podmínek ovlivňujících rozdílnost revolučních trajektorií, tedy variabilitu v jejich *průběhu* a *výsledcích*. Endogenní revoluce (husitská, anglická, francouzská) se vesměs odehrály na půdorysu mocensky relativně *pluralitních stavovských společností* (moc panovnického dvora byla vyvažována církví, šlechtou a snad i dalšími poddanými, organizovanými skrze parlamenty, soudy, města, univerzity či cechy). Revolucionáři proto mohli využít některé z již existujících institucí k šíření opozičního programu a poté i k nástupu k moci. Následný revoluční režim byl pak také mocensky relativně pluralistický, když kopíroval mocenskou pluralitu režimu starého. Netendoval proto tolik k monolitní tyranii, což je naopak tendence přítomná v revolucích exogenních (ruská, čínská, turecká).

Exogenní revoluce se totiž vesměs odehrávaly na půdorysu politicky relativně *monolitních starých režimů*. Svržení jednoho absolutismu pak zpravidla vede k nutnosti nahradit ho něčím novým, nemá-li se sociální řád zcela rozpadnout, což ústí ve vybudování absolutismu nového typu, který společnost dokáže udržet pohromadě. Ten na sebe zpravidla bere podobu vlády jedné centralizované strany, zaštitěné jednou jedině správnou ideologií.

Podle Krejčího je kontrast mezi endogenními a exogenními revolucemi zároveň kontrastem mezi *západními* a *východními* revolucemi. Civilizační diference v průběhu a výsledku těchto dvou typů revolucí je dána hlubší sociokulturní distinkcí mezi mocenskou pluralitou zakořeněnou v latinsko-křesťanské civilizaci a absencí této plurality v civilizacích nezápadních. Civilizační dimenze je tak opět jakousi revoluční predispozicí, se kterou je zapotřebí počítat.⁴³ Moment zřejmě *diskontinuity*, charakteristické pro revoluce (a zdůrazňovaný většinou autorů), se tak podle mého názoru u Krejčího snoubí s momenty méně viditelné *kontinuity*. Způsob historického (před)strukturování společností v rámci daných civilizačních okruhů hraje během revolučních transformací roli (*history matters*). Můžeme proto hovořit o měkké

41 Viz EISENSTADT, S. N.: *Revolution and the Transformation of Societies* (viz pozn. 28).

42 Viz ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations*.

43 Viz KREJČÍ, J.: *Dějiny a revoluce*, s. 171.

verzi (nedeterministické) závislosti na předem nastoupené trase (*path-dependency*) historického vývoje.⁴⁴

Nejsilněji je podle mého názoru u Krejčího v souvislosti s revoluční problematikou rozpracován třetí civilizační moment, když postupně prakticky všechny revoluce líčí jako sáhodlouhé *civilizační transformace*. Nejde tedy již o to, zda civilizační substrát formuje výskyt, průběh a výsledek revolučních procesů, ale o to, zda, v jakých případech a do jaké míry se tento civilizační substrát v důsledku revolučních procesů sám transformuje, takže lze hovořit o revolučním zrodu nové civilizace, respektive o revolučním průlomu do jiné civilizace. Nejprve v této souvislosti začal Krejčí rozvádět myšlenku, že zejména vertikální revoluce *exogenní* (Rusko, Turecko, Čína) jsou takovýmito dlouhodobými civilizačními transformacemi. Exogenní revoluce, reagující na silné vnější podněty, se na rozdíl od revolucí *endogenních*, propukajících z vnitřních pohnutek, nesaží nalézt pouze kompromis mezi *starým* a *novým*. V jejich případě je totiž revoluční dynamika komplikovanější, když ji formuje především soupeření kolem kompromisu mezi *domácím* a *cizím*. Stěžejní je zde proto recepce zahraničních civilizačních vlivů (idejí, životních stylů, technologií, vědeckých poznatků a způsobů společenské organizace, zejména v armádě a státní byrokracii). Tyto vlivy mívají vesměs západní, později sovětský původ.⁴⁵

Výsledkem je střet různých revolučních programů, které nabízejí různý způsob prolínání a kombinace domácí tradice a cizích inovací. To však vždy vytváří tlak na domácí kulturu, která se musí ve větší či menší míře přizpůsobit převzatým politickým a ekonomickým institucím, myšlenkám a technologiím, jakkoliv se i tyto převzaté prvky naopak musejí v různé míře přizpůsobit a adaptovat na místní podmínky a kulturu.⁴⁶ Například bolševická revoluce v Krejčího pojetí nakonec uzpůsobila marxistické ideje a západní industrialismus potřebám zdokonaleného, staronového ruského samoderžaví. Byla tak jakousi třetí cestou mezi *zapadníky* a *slavjanofily*. Oproti tomu v případě turecké revoluce nakonec došlo po reformních pokusech v rámci pozdní Osmanské říše (1792–1807, 1839–1861, 1876), charakterizovaných snahou o kompromisní smíření domácího východního a cizího západního, na nekompromisní a radikální pozápádnění pod vlivem traumatizujícího ohrožení samotné národní existence a pod taktovkou dominantně vládnoucího prezidenta Atatürka. Turečtí „zapadníci“ tak nakonec zvítězili v duchu vyjádření mladotureckého ideologa (do roku 1908) Abdullaha Cevdeta o nutnosti jednosměrného civilizačního importu: „Neexistuje žádná alternativní civilizace; civilizace jako taková značí výlučně evropskou civilizaci. A tu je nutné importovat s růžemi i trny.“⁴⁷

Jako specifické civilizační transformace Krejčí o něco později vykládá také kritické roky československých dějin: 1948 a 1989. Ani v jednom případě se podle něj nejednalo o revoluci v pravém slova smyslu, ale o proces hraniční s prvky charakteristickými

44 K tomuto konceptu viz PAGE, Scott E.: Path Dependence. In: *Quarterly Journal of Political Science*, roč. 1, č. 1 (2006), s. 87–115.

45 KREJČÍ, J.: *Dějiny a revoluce*.

46 *Tamtéž*, s. 29–31.

47 Citováno podle: *tamtéž*, s. 82.

pro revoluce: o státní převrat v únoru 1948,⁴⁸ respektive o dojednané převzetí moci v listopadu 1989. V centru politického soupeření však byla v obou případech příslušnost československé společnosti k jednomu ze dvou konkurenčních civilizačních okruhů, které se samy zrodily revoluční cestou: k západnímu, nebo sovětskému. Západní koncepce uspořádání společnosti a postavení člověka v jejím rámci přitom vzešla z revoluce francouzské, sovětská verze z revoluce bolševické. Obě revoluce měly ambici k mesianismu a ke svému exportu. Za oběma stály velmoci, které jejich vývoz v určitém období úspěšně prosazovaly. Obě se inspirovaly evropskou moderní politikou filozofií vzešlou z osvícenství, leč uzpůsobily ji místním podmínkám a potřebám. Francouzská revoluce hájila občanská práva člověka a rovnost všech před zákonem na půdorysu suverénního národního státu odvozeného z práva národů na sebeurčení, parlamentní demokracie a tržního hospodářství. K tomuto civilizačnímu základu se hlásilo prvorepublikové Československo (1918–1938) a pokoušelo se k němu opět přimknout pražské jaro (1968). Návrat zpět do západního civilizačního okruhu se nicméně zdařil po roce 1989.⁴⁹

48 Zde Krejčí vyzdvihuje práci historika Karla Kaplana *Nekrvavá revoluce* (Praha, Mladá fronta 1993). Chválí přesnost popisu i přesvědčivost vysvětlení únorových událostí, neztotožňuje se ale s hodnocením únorového převratu jakožto revoluce. O revoluci podle Krejčího nešlo, protože k převzetí moci komunisty došlo nenásilnou a ústavní cestou v kombinaci s ovládnutím (policie, Lidové milice) či neutralizací (armáda) silových složek, rozdělením demokratických stran (posilování nedůvěry ke slovenské Demokratické straně) a jejich rozložením zevnitř (prosazení osobností loajálních vůči komunistům do jejich čela), „vyakčňováním“ odpůrců komunistů z klíčových pozic tzv. akčními výbory, zastrašením poslanců a podlehnutím prezidenta Beneše (přijal demisi demokratických ministrů a nevyhlásil nové volby). Všeobecně Krejčí konstatuje, že demokraté postupovali podle demokratických pravidel, zatímco komunisté v téže hře pravidla nectili. Metaforou je mu střet dvou týmů na též hřišti a s týmž míčem, kdy jedni hrají fotbal a druzí ragby; vítězství ragbistů a vyřazení fotbalistů je otázkou času. Krejčí navíc identifikuje škálu historických a geopolitických důvodů, jež v Československu připravily cestu k převratu, když podryly důvěru veřejnosti v západní model kapitalismu a liberální demokracie: neschopnost první republiky vyřešit právo německého a slovenského národa na sebeurčení; zklamání z prvorepublikové stranické politiky, vedoucí k hybridnímu režimu založenému na okleštěném počtu povolených stran společně vládnoucích pod hlavičkou Národní fronty (1945–1948); otrěs československé společnosti způsobený hospodářskou krizí 30. let, zradou západních spojenců během mnichovské krize a nacistickou okupací; legitimizace sovětského modelu daná vstupem SSSR do západní protinacistické koalice; překreslení sfér vlivu po druhé světové válce v duchu implicitního staronového principu „koho vládá, toho náboženství“; neznalost a idealizace reality v SSSR nebo přesvědčení o možnosti vybudovat vlastní verzi socialismu. (Viz KREJČÍ, Jaroslav: Tři diagnózy jednoho uchopení moci komunisty: Státní převrat, vývoz revoluce, střet civilizací. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 2–3 (1998), s. 203–207.)

49 Podle Krejčího na konci roku 1989 nedošlo k revolučnímu převratu, ale k dojednanému převzetí moci: „Nebyla to revoluce v technickém slova smyslu. Bylo to dojednané převzetí moci, přičemž důsledně demokratické instituce a étos lidských práv měly zajistit implicitní dohodu, že když starý režim nepoužije ozbrojených sil, nový režim nesáhne k retribuci.“ (TÝŽ: *Dějiny a revoluce*, s. 24.) K předání moci by nicméně nedošlo bez politického uvolnění uvnitř SSSR, odstartovaného Gorbačovovými reformami. To se zpočátku KSČ snažila ignorovat a pokračovat v „normalizační“ politice. K převratu vedl tlak zmobilizovaných mas, kulturních elit a studentů, stojících za zformovaným disentem, připraveným k dialogu

Bolševická revoluce oproti tomu prosazovala vytvoření nového typu člověka, právo mocných určovat život poddaných, emancipaci dělnické třídy a dohánějící modernizaci nadekretovanou zaostalé společnosti sociálními inženýry shora. Do tohoto civilizačního okruhu se hospodářskou krizí z třicátých let, mnichovskou zradou západních spojenců a německou okupací otrěsené Československo dostalo v únoru 1948. Tehdejší události Krejčí hodnotí jako státní převrat, v širší geopolitické a historické perspektivě kombinovaný s vývozem revoluce ze Sovětského svazu. V jeho důsledku byly shora prosazeny natolik revoluční změny, že československou společnost civilizačně vykojely.⁵⁰ Krejčí tak události z let 1948, 1968 a 1989 chápe jako zástupný střet civilizací na půdorysu dočasně civilizačně rozpolcené československé společnosti. Takto ostatně pojímá i studenou válku; základnu civilizační identity totiž nemusí být pouze náboženské tradice, ale také sekulární světonázory typu marxismu nebo liberalismu.⁵¹

Úvahy o revolučních transformacích civilizačních paradigmat nakonec v přemýšlení Jaroslava Krejčího o revolucích dominují. Revoluce totiž nepřinášejí jen nový typ sociální formace či novou redistribuci zdrojů. Jsou civilizační mutací, a vytvářejí tak novou civilizaci, v jejímž jádru je proměna paradigmatu lidského údělu. Krejčí tedy v případě revolučních transformací civilizačních paradigmat více či méně implicitně otevírá otázku *interních* (mutace, renesance) a *externích* (radiace, vnucení, adaptace) vzorců civilizační změny. Přitom vedle renesance, chápané jako přidání něčeho nového ke staršímu a reaktivovanému domácímu zdroji, je to právě *mutace*, jež se od počátku těší zájmu civilizační analýzy. Jedná se o významnou reorientaci základních kulturních premis, jež plynou z interpretativních a reflektivních inovací, nikoliv však z koordinovaného a předem zamýšleného úsilí.⁵² Konkrétní historické revoluce jsou tak vždy zároveň v různé míře revolucemi *sociálními* i *civilizačními*.⁵³

Do pozadí tedy Krejčí ve svém bádání odsouvá problematiku příčin revolucí i jejich morfologie. Zároveň přiznává také endogenním vertikálním revolucím transformativní vliv na podobu civilizačního substrátu, a to dokonce vliv zcela klíčový: francouzská revoluce totiž nebyla ničím jiným než revolučním průlomem do zcela nové civilizace

s držiteli moci. Mezi nimi se prosadil Marián Čalfa, jenž pochopil, že monopolní vláda KSČ je bez podpory Moskvy neudržitelná a že není ani možný návrat do roku 1968. K předání moci došlo ústavní cestou v rámci platných zákonů. Komunisté k němu byli ochotni, protože v novém demokratickém systému dostali prostor a nebyli pronásledováni. (Viz TÝŽ: *České křížovatky*, s. 67.) Aby podle Krejčího byla tzv. sametová revoluce skutečnou revolucí, musel by být přítomen moment násilí, jehož absenci však samotní aktéři vyzdvihovali. Kromě násilí ale události odstartované rokem 1989 splňovaly definici revoluce: působil tlak mas zdola a přesun moci ve státě měl revoluční účinky, když vedl k zásadní změně politického režimu a hospodářské soustavy i kulturní reorientaci od sovětské k západní civilizaci. (TÝŽ: *Dějiny a revoluce*.)

50 Viz KREJČÍ, J.: Tři diagnózy jednoho uchopení moci komunisty.

51 TÝŽ: *České křížovatky*.

52 Srv. ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*. Klasickým příkladem je zde Weberovo pojetí evropské modernity jako civilizační mutace či Eisenstadtovo rozvinutí teze Karla Jasperse o axiální době.

53 KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*, s. 175.

lidských práv, do modernity. Obecně se tak Krejčí dopracovává k charakteristice revolučního procesu jako zrychlené a zdramatizované transformace ekonomického systému, politického režimu a právě i kulturních (civilizačních) orientací.⁵⁴

Proto také Krejčí v závěru svého bádání o revolucích nabízí poslední typologii revolucí. *Revoluční transformace nadnárodního dosahu (či globálního dopadu)* podle něj stimulují civilizační transformace i daleko za hranicemi ohniska svého výskytu. Americká, a především francouzská revoluce, z níž se zrodila civilizace lidských a národních práv, se například staly vzorem pro formování institucí, kultury i myšlení prvorepublikového Československa. Bolševická revoluce zase podle svého sebezpojetí chtěla překonat nedostatky revoluce francouzské, posunout její výdobytky ve prospěch nižších vrstev a stát se vzorem dalším společenstvem, zejména těm na podobném stupni rozvoje.

Oproti tomu *revoluční transformace lokálního významu* nepůsobí mimo ohnisko svého výskytu nijak podnětně, jakkoliv přinášejí radikální proměnu dané společnosti a mnohdy mají i expanzivní ambice. Přitom je v nich také různou měrou zastoupen moment transformace sociální (zejména revoluce mexická) a transformace civilizační (turecká, íránská, a zejména japonská, s nejdokonalejší rovnováhou mezi domácími a cizími vzory). Jakkoliv navržená *typologie* nepůsobí přesvědčivě,⁵⁵ jsou úvahy o *jednotlivých* revolučních transformacích vyvrcholením Krejčího studia revolucí a jejich civilizačních dimenzí. V následujícím textu proto budou ilustrovány s pomocí vybraných případových studií.⁵⁶

Revoluční transformace globálního dosahu: Francie, Rusko, Čína

Francouzská revoluční transformace se ještě daleko více než revoluce anglická nebo americká stala modelem pro pozdější teoretiky, praktiky i revolucionáře všude na světě. Přišla s něčím ve svém celku zcela novým: rovností před zákonem, právy jedince (včetně ochrany soukromého vlastnictví či náboženské svobody), dělbou politické moci, tržní ekonomikou, všeobecným a rovným hlasovacím právem pro muže (1848), povinnou školní docházkou (1882) a legalizací odborů (1884). Tím

54 *Tamtéž*, s. 231.

55 Navržená dichotomie revolucí je dle mého názoru problematická a její vymezení je nejasné. Buď je postavena na hodnocení toho, zda šlo o revoluční transformace s globálním, či jen lokálním dopadem. Anebo na hodnocení toho, zda revoluční transformace vygenerovala něco svébytného a skutečně nového, či šlo jen o různě složitou kombinaci již existujících vzorů. Krejčí pak dochází k arbitrárnímu a subjektivnímu rozdělení historických případů revolučních transformací, jež se nacházejí na kontinuální škále mezinárodněpolitických nebo civilizačních dopadů blíže jednomu (silný vliv, výrazný aspekt novosti), či druhému pólu (zanedbatelný vliv, nízká originalita). Dovedu si totiž představit zařazení japonské či íránské revoluce k událostem s globálním vlivem. Také není zcela jasné, proč by v jejich případě měla být míra originality řádově nižší, než tomu bylo u revoluce ruské nebo čínské. Zařazení jednotlivých revolucí k jednomu, či druhému typu u Krejčího spíše odráží skutečnost, zda se týkaly velmocí světových, či jen regionálních.

56 *Tamtéž*.

uvolnila tvůrčí a intelektuální síly natolik, že podnítila zrychlení modernizace v Evropě a poté i v zbytku světa.⁵⁷ Vzniká tak civilizace radikalizovaného antropocentrismu, civilizace založená na paradigmatu lidských práv, kde se východiskem všeho stává svobodné individuum.⁵⁸

Složitost dlouhodobé revoluční transformace, jež prošla dvojitým revolučním cyklem plným zvratů, podle Krejčího vyplývá z těžko překlenutelné *rozpornosti jejich tří revolučních principů*: svobody, rovnosti a bratrství.⁵⁹ Revoluce bývá nazývána buržoazní proto, že se na ní sice podílelo široké spektrum sociálních skupin, dlouho z ní ale profitovala buržoazie. Zrodila totiž společnost, ve které privilegia odvozená od původu (urozenost aristokracie) nahradila privilegia odvozená od majetku (do roku 1848 cenzovní volební právo). Spory se pak v této souvislosti vedly o všeobecné a rovné hlasovací právo a ruku v ruce s tím o to, zda má být svoboda podnikání založena na konkurenci subjektů na volném trhu, nebo má být tato součást regulována státem a vyjednávací síla dělníků se má vůči kapitálu posílit právem na odborové sdružování a stávkou.

Tyto spory se přitom překlopily do *dvojitě fronty třídního konfliktu*: aristokracie a buržoazie, buržoazie a dělníků. Aktivita krajní levice bývala střídána dlouhými periodami útlumu: od takzvaného velkého strachu (*la grande peur*) a selských bouří před dobytím Bastily přes masakr na Martově poli (1791) až po druhý revoluční výbuch (1848) a konsolidační převrat (1871). Celkově však nabývala na síle, jak se vrstva námezdně pracujících zvětšovala, třídně uvědomovala a organizovala. Měnil se přitom jak postoj vyšších vrstev vůči nižším, tak rovněž sebepojetí vrstev nižších. Především masakr demonstrantů na Martově poli (1791) pořádkovými oddíly revolučního režimu, daleko krvavější než svržení starého režimu, podle Krejčího manifestoval strach tehdejších revolučních elit z lidu, mas a chudáků a jejich zděšení z požadavků politické demokracie či později pozemkové reformy. Také za jakobínské diktatury i poté byl k chudým vrstvám revoluční režim bezohlednější a krutější než monarchie. Ostatní složky revolučního spektra neakceptovaly, že také nejnižší vrstvy vznášejí legitimní požadavky a vláda je tu od toho, aby se jimi zabývala.⁶⁰

Také na straně nižších vrstev muselo podle Krejčího dojít k transformaci světonázoru, aby se mohly sociální nerovnosti promítnout do politického soupeření. Masy zprvu nerovnosti pokládaly za přirozené, teprve postupně se začala úcta k hierarchii bortit. Touhu po všeobecné rovnosti stimulovala rovnost všech před zákonem a poté i zrovnoprávnění politické. Demokratizace sama o sobě však oproti vzbuzeným očekáváním zprvu vůbec nepřinesla rovné životní příležitosti a nepromítla se do rovnosti ekonomické a sociální. Francouzská revoluce podle Krejčího končí až poté, co byla vyřešena sociální otázka. Šlo o kompromisní hledání rovnováhy mezi svobodou a rovností, k čemuž měla dopomoci především povinná školní docházka

57 *Tamtéž*, s. 181 a 232.

58 TÝŽ: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*; ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.

59 Viz KREJČÍ, J.: *Dějiny a revoluce*; TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*.

60 Elitářstvím a exkluzí nižších vrstev z politického soupeření trpěla nejvíce revoluce anglická (viz TÝŽ: *Dějiny a revoluce*).

a legalizace odborů. Celkově oproti jiným revolucím trvala konsolidace francouzské revoluce – vzhledem k rozporům zabudovaným v jejím jádru a dlouhodobě širokému spektru revolučních aktérů – nejdéle. Zdá se však, že byla také relativně úspěšná.⁶¹

Podle Árnasona je francouzská revoluce v líčení Krejčího přes všechny peripetie a zvraty v jejím průběhu jasným a přímočarým případem civilizační transformace.⁶² Jde o klíčovou epizodu v rámci dlouhodobé interní mutace západní civilizace. V jejím rámci dochází k civilizačnímu obratu od paradigmatu lidského údělu založeného na teocentrismu (pohled centrován na Boha) k paradigmatu antropocentrickému (pohled centrován na člověka). Rodí se nová civilizace, jež však zcela nepřetrhla vazbu na civilizaci předchozí. Prvek diskontinuity se tak snoubí s prvkem kontinuity. Krejčí totiž ukazuje, že předrevoluční teocentrická křesťanská civilizační sekvence od počátku obsahovala přísady antropocentrismu zděděné z antiky. Obě složky byly vždy přítomné, měnil se jen jejich poměr. Civilizační mutace ústící v antropocentrickou civilizaci lidských práv pak byla založena na mutaci křesťanského názoru hlásajícího rovnost všech lidí před Bohem v názor hlásající rovnost všech věr (včetně nevěry) v Boha před zákonem. Nejpodstatnější tedy nebyly krátkodobé posuny v distribuci moci, ale dlouhodobá krystalizace a prosazení lidských práv.⁶³

Jakkoliv sice šlo o nejspektakulárnější epizodu tohoto civilizačního obratu a referenční bod či zdroj nápodoby dalších ideologických projektů civilizační změny, mnohé části západního světa se k témuž průlomů do antropocentrismu dopracovaly jinou, nerevoluční cestou. Jinými slovy, cest pro širší úsilí o lidskou autonomii a svobodu jedince bylo vícero. Nad rámec Krejčího úvah Árnason také připomíná, že veškeré ingredience civilizačního obratu se zrodily před francouzskou revolucí. Revoluce pak jen umožnila, aby se tyto inovace mohly uplatnit, dodala jim momentum. Krejčí konečně svým důrazem na aspekt lidských práv v civilizačním obratu Západu může působit ideologicky zatíženě, když jde až příliš etnocentricky na ruku vlastnímu západnímu sebeoslavnému obrazu. Zejména vymezení moderního západního paradigmatu lidského údělu skrze aspekt lidských práv působí jednorozměrně. Ve skutečnosti se jedná o paradigma daleko komplexnější a vrstevnatější.⁶⁴

Ruská a čínská revoluce se oproti té francouzské neodehrály v jádrové oblasti širšího civilizačního prostoru, jenž by jako celek procházel civilizační transformací. Z civilizačního hlediska tak byly relativně *izolované* a měly menší dopad ve svém bližším i vzdálenějším okolí. Přesto je Krejčí řadí na stejnou úroveň jako revoluci francouzskou, do společné kategorie revolucí s globálním dopadem. Jejich převratný mezinárodněpolitický vliv lze totiž stěží popřít. V obou případech také revoluční projekt nabídl novou identitu starší civilizační formaci nacházející se v hluboké krizi, včetně ambice stát se alternativou vůči západnímu civilizačnímu modelu a prosadit se v mezinárodněpolitické aréně.

61 Viz TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*, s. 180–193.

62 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.

63 Viz KREJČÍ, J.: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*.

64 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 296 a 298.

Krejčí však poskytuje ještě méně než u francouzské revoluce vyjasnění, v čem nové civilizační paradigma lidského údělu zrozené z obou revolucí spočívá. Obecně hovoří o tom, že v ruském případě to byl ideologický jazyk západní kontrakultury (marxismus), který po adaptaci a naroubování na ruské realie posloužil k reaktivaci staré konzervativní vize Ruska jako odlišné a nadřazené civilizace. Čínský revoluční projekt je pak v Krejčího líčení ještě méně koherentní a stabilizovaný: odcizenější vlastní imperiální tradici, s menšími zdroji na soutěž se Západem, zpočátku pohlcený vymaňováním ze sovětské hegemonie. Konečně, Krejčímu lze vytknout nižší faktografickou obeznámenost a méně přesvědčivou interpretaci ruského a čínského případu oproti francouzskému.⁶⁵

Za ideologickou fasádou bolševické revoluce, vyhlašující překonání francouzské revoluce v podobě beztrždní společnosti, odbourávání státu a osvobození člověka, se podle Krejčího skrývá řešení staré ruské problematiky: jak v technice, vojenství a efektivitě státní organizace dohonit Západ, neztratit přitom civilizační identitu a jednotlivce silněji reintegrovat do společenské struktury. Jinými slovy, Lenin, a zejména Stalin se v rámci revolučního spektra rychle posunuli napravo, aby uskutečnili dávný sen carů: vnější moc ruského impéria opřeli o silnou státní mašinerii, která se zase opírala o silnou státostranu, spoléhající na disciplínu a poslušnost loajálních kádrů, jež ignorovaly přání a potřeby mas. Bolševická transformace představovala třetí cestu mezi extrémy zapadníků (naprostá westernizace) a slavjanofilů (odmítnutí čehokoliv západního).⁶⁶ Avšak bolševici západní kontrakulturu kritickou vůči liberálněkapitalistickému Západu v podobě marxismu převzali a poté domácím poměrům uzpůsobili natolik, že nový řád vykazoval s carskými pořádky překvapivou *kontinuitu*.

Bolševici, kteří tvořili nový řád skrze mimořádné násilí občanské války a pěti vln revolučního teroru na troskách zhroucené tradiční společnosti i starého režimu, svou příležitost k novému začátku využili způsobem, jako když „vítězní dobyvatelé budují vlastní civilizaci na zříceninách civilizace podmaněné“.⁶⁷ Výsledkem byla výkonnější verze *samoděržaví*. Revoluční transformace znovu obnovila tradici despotie, jdoucí zpět k Ivanu Hroznému, potěmkinovských vesnic, expanzivního nacionalismu, mesianismu a imperialismu, opírajícího se o tradiční vykořisťování rolníků. Síla nové vládnoucí třídy, tradičně pohrdající názory poddaných, opět vyvěrala z víry ve svou pravdu, tentokrát údajně vědeckou. Naopak ke slabosti mas přispěl zažitý postoj akceptující samovládcevo krutost jako legitimní, zvláště pokud nově jedná v souladu s vědecky podloženou dějinnou nutností.⁶⁸ Bolševici model samoděržaví přivedli na vyšší stupeň, jakkoliv se nakonec zhroutil pod vlastními rozpory. V duchu Krejčího však můžeme říci, že Putinova pravoslavná podpíraná verze neliberální demokracie

65 Tamtéž.

66 Zde je zapotřebí upozornit, že vedle zapadníků a slavjanofilů existuje ještě pozice eurasijství, což Krejčí nereflektuje (srv. GALEOTTI, Mark: *Čas úzkosti: Bezpečnost a politika v sovětském a postsovětském Rusku*. Praha, Themis 1998; BĚLONOŽNÍK, Zdeněk: *Soudobé ruské civilizační teorie: Příklad A. S. Panarina*. In: ŠUBRT, Jiří – ARNASON, Johann P. (ed.): *Kultura, civilizace, světový systém*. Praha, Karolinum 2010, s. 51–62).

67 KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*, s. 202.

68 *Tamtéž*, s. 194–211.

s ambicí vyreklamovat ztracené velmocenské postavení, následující po neúspěšných reformách zapadníků z devadesátých let, představuje další kontinuitu na této carsko-sovětské civilizační trajektorii (jakkoliv se namísto vykořisťování venkova opírá o ropnou rentu).

Také čínská revoluce byla podle Krejčího odpovědí na nespokojenost a pocit ponížení, vyplývající ze zaostávání a konfrontace s Evropou a Japonskem. Pokusy o reformy po šokujícím vojenském vítězství Japonska nad Čínou (1895) a Ruskem (1905) opakovaně selhávaly. Jejich cílem byla záchrana starého režimu, takže na nich pokrokové síly neměly zájem. Nezájem projevovaly i privilegované síly konzervativní, pro které byly naopak až příliš revoluční. Reformy navíc urychlily rozpad centrální moci, v provinciích se jí chopili pozemkoví vlastníci a oblastní velitelé. A zejména se ukázalo, že konfuciánskou tradici nelze nově interpretovat ve prospěch změn ani nestačí kosmetické výpůjčky ze Západu.

Komplikovanost čínské revoluce spočívá v soupeření vícero alternativních modelů, jakož i v paralelně probíhající občanské válce konkurenčních revolučních sil a odporu vůči japonské okupaci (1931–1945). Síly domácí tradice, odvozující moc od nebeského mandátu, a síly prozápadní inovace, odvozující moc od suverenity lidu, se poprvé střetly během prvního kola revoluce (1911), iniciovaného Sunjatsenem (Sun I-sien) a vedoucího k vyhlášení republiky. Bodem mentálního zvratu, kdy „Konfucius definitivně zemřel“ a bouřící se politická veřejnost se shodla na nutnosti rozchodu s tradicí, bylo národní ponížení, poté co velmoci navzdory slibům přičky německé državy v Číně Japoncům (1919).

Druhé kolo revoluce proto vedle snahy konsolidovat centrální moc spočívalo v soupeření mezi příznivci vzoru západního (Čankajškův Kuomintang, propagující kombinaci nacionalismu, autoritářství a kapitalismu) a sovětského (diktatura a státní socialismus). Západní model se však diskreditoval nedůvěryhodnou západní zahraniční politikou vůči Číně, naopak Sovětský svaz byl zprvu vnímán jako přátelštější, což napomohlo i pozitivnější recepci jeho modelu. Prosadili se tak komunisté, kteří dokázali lépe vyplnit mocenské vakuum po stažení Japonců a také vakuum světónáborové po diskreditaci konfuciánství.

Třetí kolo revoluce představuje experimentální hledání čínské cesty k socialismu, kdy Mao Ce-tung zemi proměnil v laboratoř. Cílem byla emancipace od sovětského modelu, protože jeho imitování čínští komunisté považovali za ponižující, zvláště když sovětská arogance a imperiální rozpínavost stavěly Čínu do pozice satelitu. Poslední mutace čínského modelu pak nastala s prezidentstvím Teng Siao-pchinga, odkdy politické těžiště kmitá mezi reformisty a konzervativci: osobní moc vůdce přešla do rukou neosobní strany, proběhly tržní reformy a země se otevřela investorům.⁶⁹

69 *Tamtéž*, s. 212–228.

Revoluční transformace lokálního dosahu: Turecko, Írán, Japonsko

Krejčího srovnání tureckého a íránského případu, *divergentní* reakce dvou islámských společností na západní výzvu, působí mimořádně produktivně. Neobyčejně výstižně Krejčí také upozornil na specifikum japonské revoluční transformace, spočívající ve schopnosti opakovaně nacházet funkční kompromis mezi westernizací a domácími zdroji, což Japonsku pomohlo v úspěšné adaptaci na globální změny. Naopak Krejčí nedocenil civilizační dimenzi revoluce mexické, o které pojednává jako o revoluci dominantně sociální. Přitom katolická protireformace, tvořící civilizační matici všech latinskoamerických společností, během mexické revoluce vygenerovala mimořádně ostrý konflikt mezi církví a státem, a v revoluci tak šlo mimo jiné právě o podobu vztahu obou institucí.⁷⁰

Turecká revoluce byla dle Krejčího – stejně jako ruská, čínská, íránská či japonská – odpovědí na civilizační výzvu Západu, manifestující se jeho expanzí. Jakkoliv i ona následovala po dlouhém období epizodických pokusů o reformy, jež se snažily smířit západní a domácí vlivy (1839 zrovnoprávnění občanů, 1876 ústava), představovala ve svém finále nejradikálnější a nejpřímočařejší případ defenzivní westernizace. Aby zbytkový stát na troskách multinárodní Osmanské říše uhájil suverenitu a holou existenci vůči Západu, porcujícímu jeho teritorium, unifikoval zemi pod praporem tureckého etnicko-jazykového nacionalismu, aby ji poté totálně připodobnil Západu a napojil na západní struktury. Paradoxní je také to, že se pozápádnějící civilizační transformace prosadila za absence západního revolučního spektra. Turecká podnikatelská buržoazie neexistovala, dělníci byly nepočtení a etnicky roztržštění, chudé rolnické masy díky osobním vazbám na vesnické boháče (*aga*) pasivnější než kdekoli jinde. Třídní boj se nekonal, westernizaci prosadila úzká a západně vzdělaná elita v čele s důstojníky: v prvním kole v podobě mladoturků (1908–1918), v kole druhém republikánských kemalistů. Ti se ale pro svůj záměr s pomocí Lidové strany snažili zmobilizovat masovější podporu, jakkoliv iniciativa vycházela od elit.

Stejně jako u dalších revolucí zůstává otázkou trvanlivost revoluční konsolidace. Krejčí totiž prozíravě předznamenal nástup konzervativní Strany spravedlnosti a pokroku (AKP) po roce 2002. Ta vystupuje proti dědictví kemalismu a vychyluje křehkou rovnováhu turecké civilizační identity, postavené na trojúhelníkovém mixu islámu, etnického (jazykového) nacionalismu a westernizace. Tyto tři reformní proudy soupeřily již v pozdní Osmanské říši, během kemalistické revoluce první z nich dočasně zanikl (takže konzervativní majoritu nikdo nereprezentoval) a druhé dva se slily v jeden. Poté se opět všechny vynořily, aby zproblematizovaly porevoluční konsolidaci.

Nedokonalá konsolidace kemalismu vyplývá z odcizení úzké prozápadní elity od konzervativní majority národa. Toto politické a kulturní odcizení pak násobí také odcizení socioekonomické, manifestované nezájmem prosperujících velkoměstských center o zaostalý anatolský venkov a periferii. Liberálně orientovaná střední vrstva je zatím nepočtená a slabá. Demokratické proto ústí v nástup islamistů, kteří dokáží svobodu

70 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.

nejlépe využít, a navíc jsou posilováni islámskou renesancí probíhající od sedmdesátých let v celém regionu. Též nereflektovaný nacionalismus, neschopný přiznat Kurdům práva a Arménům genocidu z doby první světové války, přispívá k diskreditaci kemalismu nejen v očích těchto menšin. Periodické přelévání politického soupeření z parlamentního rámce vymezeného kemalismem zrodilo tradici konsolidačních vojenských převratů, které rozkmitané politické spektrum čas od času ve jménu jednoty zužovaly a zaváděly zpět do republikánských mantinelů. Tím ovšem docházelo k vylučování celých společenských segmentů z politiky, jako když po vojenském převratu schválená ústava (1982) zakazovala politické strany založené na etnickém, třídním i náboženském základě.⁷¹ Rozpory obsažené v kemalistickém projektu přitom Krejčí pojmenovává velmi přesně a v souladu s experty na tureckou problematiku.⁷²

Íránská revoluční transformace podle Krejčího prošla složitějším cyklem s mnoha zvraty. Radikální westernizaci na turecký způsob bránil vliv šíitského duchovenstva, postupně nabízejícího vlastní islámskou alternativu, a také vliv přitažlivé perské předislámské tradice (Saffíjovci, Achajmenovci), již byli reformní vládcí dynastie Kadžárovci i šáh Muhammad Rezá Páhlaví fascinováni přinejmenším stejně jako Západem. Hladká civilizační transformace se nemohla odehrát také proto, že paralelně s ní probíhala razantní transformace sociální, v nejradikálnější podobě manifestovaná pokusem o sociální revoluci za vlády premiéra Muhammada Mosaddeka (1951–1953) nebo později takzvanou Bílou revolucí, dekretovanou shora šáhem (1963). Konečně, nikdy zde nedošlo k úplnému zhroucení starého řádu. Multinárodní íránskou říši v Krejčího pojetí drží pohromadě tmel založený nikoliv na etnickém jazykovém nacionalismu, ale na šíitské větvi dvanácti imámů. Navíc se Persie nikdy nezapletla ve světových válkách natolik, aby zkolaboval stát nebo i celá společnost a na troskách starého řádu tak bylo možno budovat něco zcela nového.

Jestliže konstituční revoluce (1906–1909) bezprostředně reagovala na zvyšování daní a pokoušela se omezit moc šáha, vyústila nakonec v pokus o restauraci, bezvládní a popotávku po vládě pevné ruky. Vojenský velitel Rezá Chán vystoupal k moci (1921) a s tradiční oporou v armádě a státní byrokracii začal prosazovat modernizační reformy: zbavoval školství a justici vlivu duchovenstva, usazoval kočovné kmeny a zasazoval se o emancipaci žen. Pro své kroky nehledal podporu mas jako kemalisté v Turecku, přičemž si odcizil celé spektrum politické veřejnosti, liberály počínaje a konzervativci a duchovenstvem konče. Abdikovat ve prospěch mladého syna ho však donutily velmoci, Sovětský svaz a Velká Británie, kterým se za druhé světové války nezamlouvaly Chánovy sympatie k Hitlerovi, když navíc strategický význam Íránu posílily nově objevené zdroje ropy.

Před rokem 1978 *status quo* nejvýrazněji narušil levicový premiér Muhammad Mosaddek, který svou sociální revoluci počátkem padesátých let založil na znárodnění ropného průmyslu kontrolovaného Brity, zdanění bohatých, pozemkové reformě a odstavení duchovních od politiky. Moc odvozoval od mobilizace mas a neváhal přitom použít metody na hraně ústavy. Když narazil na odpor, spektakulárně rezignoval,

71 Viz KREJČÍ, J.: *Tamtéž*, s. 352–367.

72 Srv. ROY, Olivier (ed.): *Turkey Today: A European Country?* London, Anthem 2004.

vyprovokoval stávky a demonstrace hrozící paralýzou celé země, aby se pak s ulicí v zádech vrátil do úřadu a protistranu donutil k ústupkům. Když mu chyběla většina v parlamentu, poslanci jeho Národní fronty rezignovali, čímž celý parlament přestal být schopný usnášení, načež Mosaddek mohl své záměry prosadit v manipulovaném referendu. Když se potřeboval zbavit odpůrců, vyhlásil stanné právo a nechal je pozatýkat. Armáda i část veřejnosti se nakonec postavily proti premiérovi a podpořily převrat posvěcený Západem, zděšeným z možného nástupu komunistů a ze znárodnování ropného průmyslu. Moci se tak znovu chopil stále autoritářštější šáh Rezá Páhlaiví.

Šáh se pokusil o modernizaci a westernizaci cestou shora nadekretované Bílé revoluce (1963), nicméně tím vyprovokoval protesty, jež vedlo duchovenstvo v čele s ajatolláhem Chomejmím. Postupně pak ztratil své poslední spojence: tradiční vrstvu bazaru ohrožovala industrializace a mezinárodní obchod, vlastníky půdy pozemková reforma, politickou elitu zrušení systému dvou konkurenčních stran (1975). Odtud již podle Krejčího vedla přímá cesta k revolučnímu převratu z let 1978–1979. Proti stále izolovanějšímu režimu opět povstala pestrá „duhová koalice“, sestávající ze segmentů populace, které šáha kritizovaly z rozličných až protichůdných důvodů (liberálům vadilo, že jeho nedůsledné reformy pouze parodují západní vzory, konzervativci se zase stavěli proti všemu západnímu). Společné měly jen to, proti čemu vystupovaly, naprosto se však neshodly na tom, čím starý režim nahradit.

Revoluci vedenou širokou koalicí nakonec „uneslo“ krajní křídlo politického spektra: politizované šíitské duchovenstvo v čele s Chomejmím, prosazujícím vládu islámského znalce (*velájet-e faqíh*).⁷³ Krejčí se kloní k názoru, že Chomejmí od počátku sledoval jasný plán a krůček za krůčkem prosazoval islámskou republiku, přičemž využil šíitskou koncepci *taqíja*, umožňující za mimořádných okolností zatajovat skutečné záměry.⁷⁴ V kontextu takzvaného Arabského jara, kdy se s novou intenzitou rozhořel střet mezi sekulárními a islamistickými koncepty porevoluční transformace (skrže volební soupeření dosud v Tunisku, dočasně v Egyptě, částečně v Libyi; skrže ozbrojený střet revolučních skupin v Sýrii), stojí za zmínku Krejčího důraz na podrobný rozbor uklidňující, manipulující a ve zpětném pohledu klamavé rétoriky politizovaného duchovenstva. Chomejmí zpočátku prohlašoval, že termín „islámská ústava“ je pouhým synonymem pro ústavu demokratickou. Podobně zprvu tvrdil, že pojem „islámská republika“ pouze odkazuje na skutečnost, že oficiálním náboženstvím země je tradičně šíitský islám. Sekulární spektrum revolucionářů tedy uklidnilo, když Chomejmí z pařížského exilu přivezl a poté prosazoval ústavu sepsanou světskými právníky, kde duchovní omezeně figurovali pouze v Radě dohlížitelů (sestávající z šesti světských a pěti islámských právníků volených parlamentem s pravomocí reagovat pouze na podněty ze strany prezidenta či ústavního soudu). Chomejmího ujišťování znělo důvěryhodně také proto, že přední duchovní prohlašovali, že netouží po vládních pozicích. A samotná Chomejmího Islámská republikánská strana přesvědčovala o bezrozpornosti islámu, demokracie a lidských práv. Jak se nechal slyšet stranický

73 K této koncepci srv. ČERNÝ, Karel: Pojetí dějin, civilizací a politické současnosti u Mohamada Chátmiho. In: *Historická sociologie*, roč. 2, č. 2 (2010), s. 53–74.

74 KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*, s. 377.

předák Hasan Ajat v roce 1979: „V islámu neznáme žádný případ, ať už za Proroka nebo prvních chalífů, nebo za neomylného Imáma, kdy by byla svoboda projevu omezována. (...) Jednotlivci a skupiny budou mít možnost vydávat vlastní noviny, zakládat politické strany a prosazovat vlastní politické názory.“⁷⁵ Celkově nabrala trajektorie íránské revoluce směr od starověkem či Západem inspirovaného pólu k pólu islámskému, nicméně dochází k chronickým střetům ohledně dalšího civilizačního směřování mezi konzervativci a reformisty v rámci revolučního režimu.⁷⁶

Řada autorů se nicméně kloní k tomu, že Chomejnímu nemohl jeho příliš obecný koncept vlády náboženského znalce sloužit jako návod pro budování nového politického systému. Zdůrazňují momenty kontingence, improvizace, nezamýšlených důsledků a postupné krystalizace rodící se islámské republiky, jež v sobě nese zabudované rozpory, například mezi suverenitou Boha (*rahbar*) a suverenitou lidu (prezident).⁷⁷ Zajímavé nicméně je, že koncept *taqija* bývá bližší apolitické a kvietistické tradici šíitského islámu než tradici aktivistické, vyzdvihující svátek *muharram* a ztělesňované Chomejním. Jde tu tak o kombinaci dvou zdánlivě protichůdných tradic.⁷⁸

Japonská revoluční transformace je podle Krejčího výjimečná tím, že opakovaně dosáhla pozoruhodného funkčního kompromisu mezi domácím a cizím. Japonsko totiž absolvovalo dvojitou úspěšnou civilizační recepci, když si nejprve pod dojmem měkké kulturní moci osvojilo a kreativně adaptovalo impulzy čínské (buddhismus v 7. století, konfucianství⁷⁹ po roce 1603) a poté pod hrozbou moci tvrdé impulzy západní (industrialismus, byrokracie, kapitalismus, militarismus a nacionalismus po roce 1868, demokracie a pacifismus po roce 1945). Při tom všem však byla zachována japonská civilizační identita orientovaná kolem specifických hodnot: ukázněnosti, střídmosti, cti, čistoty, loajality a akceptace hierarchie.

Reformy Meidži (1868) byly reakcí na násilné otevření země zvenci. Americké (1853–1854) a poté i evropské a ruské lodě si demonstrací síly a vojenské převahy vynutily přístup na japonský trh spolu s ponižujícím vyjmutím svých občanů z japonské právní jurisdikce. Japonští konzervativci i reformátoři se shodli na potřebě vyhnat cizince a dostat zemi pod kontrolu. Neshodli se však na způsobu, jakým toho dosáhnout. Nakonec zvítězili reformátoři, kteří radikální transformaci Japonska odstartovali svržením šógunátu a restaurací císařství, zrušením stavovských privilegií,

75 Citováno podle: *tamtéž*, s. 382.

76 *Tamtéž*, s. 368–383.

77 Srv. KEPPEL, G.: *Jihad* (viz pozn. 36); ABRAHAMIAN, Ervand: *A History of Modern Iran*. Cambridge, Cambridge University Press 2008.

78 Srv. JÍRŮ, L.: *Vliv šíitského duchovenstva na politiku a společnost* (viz pozn. 38).

79 Jaroslav Krejčí na adresu konfucianství uvádí, že se v éře tzv. pečovatelské izolace po sjednocení a centralizaci politicky rozdrobeného Japonska (do několika set vzájemně nepřátelených knížecích domén, nezávislých buddhistických klášterů, autonomních měst a samosprávných vesnic) stalo integrativním světonázorem, protože nadřazovalo povinnosti nad práva. Tím integrovalo samuraje s prestiží, ale bez ekonomických zdrojů, a obchodníky bez prestiže, ale se zdroji. Jedna ani druhá vrstva s nekonzistentním společenským statutem proto nerebelovala. Hlavní slabinou se nakonec stal konfucianský důraz na lojalitu vůči autoritě v kontextu jejího rozštěpení mezi šóguna (vojenského vládce) a císaře. (KREJČÍ, J.: *Postžitélné proudy dějin*, s. 395.)

nahrazením feudální správy státní byrokracií, pozemkovou reformou, předávající vlastnictví půdy na ní hospodářcím rolníkům, a zavedením peněžních daní namísto naturálních. Ideologickou jednotu zajistil přepjatý nacionalismus (*kokutai*) sugerující, že císař je božského původu, běžní Japonci mu prokazují synovskou oddanost a přitom jsou nadřazení ostatním národům. To spolu se silným průmyslem, státní mašinerií a armádou umožnilo nejen obhájení ohrožované státní suverenity, ale dokonce vojenskou expanzi v Asii, vedoucí až ke konfrontaci se Spojenými státy. Expanzí podle Krejčího Japonsko řešilo vnitřní rozpory industriálního rozvoje země bez surovinové základny⁸⁰ a současně usilovalo o mezinárodní uznání.⁸¹ Šok ze zhroucení velmocenských aspirací byl potom impulzem pro druhou radikální transformaci Japonska podle západních vzorů po roce 1945.⁸²

Nedokončený civilizacionistický obrat

Vedle revolucí se Krejčí celoživotně zabýval také problematikou civilizací.⁸³ Jakkoliv si přitom ve svých analýzách revolučních transformací stále více všímal jejich civilizační dimenze, takže můžeme hovořit o civilizacionistickém obratu ve studiu revolucí, jeho úvahy o revolucích nejsou dostatečně propojeny a integrovány s rozbohem civilizací a civilizačních transformací. Potenciál civilizační analýzy revolučních transformací proto zůstal nevytěžen.⁸⁴

Krejčího originální pojetí civilizací je volně inspirováno britským historikem Arnoldem Josephem Toynbeem (1889–1975), s nímž sdílí tezi, že lidské dějiny jsou formovány dynamikou, sekvencemi a interakcemi civilizací. Civilizace tak jsou vzhledem ke svému charakteru (dlouhodobému trvání a velkému geografickému záběru) nejhodnější kategorií pro studium dlouhodobého historického vývoje. Krejčí se nicméně domnívá, že civilizace nejsou něčím na způsob společnosti, tedy sociálním polem umožňujícím smysluplné interakce mezi lidmi (jako Toynbee). Nedomnívá se ani, že by civilizace charakterizoval skrytý kulturní vzorec na způsob estetické kategorie (jako Oswald Spengler). Pro Krejčího vymezení civilizací je důležitý specifický světónázor, protagonistická skupina a jádrová instituce, což dohromady ústí v kulturní profil dané civilizace.⁸⁵

80 V tomto názoru se s Krejčím shoduje řada autorů (srv. BRZEZINSKI, Zbigniew: *Bez kontrolou: Chaos v předvečer 21. století*. Praha, Victoria Publishing 1993; KLARE, Michael T.: *Blood and Oil*. New York, Metropolitan Books 2004).

81 Krejčí zde zajímavě poukazuje na koncept *thymu*, se kterým přišel americký filozof japonského původu Francis Fukuyama (FUKUYAMA, Francis: *Konec dějin a poslední člověk*. Praha, Rybka Publishing 2002). Boj o uznání podle Krejčího není univerzální, obzvláště silný je právě v japonské tradici. Společenské znevážení tam má v extrémním případě jediné řešení – sebevraždu.

82 KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*, s. 384–401.

83 Viz např. TÝŽ: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*; TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*; TÝŽ: *Civilizace Asie a Blízkého východu* (viz pozn. 29).

84 ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations* (viz pozn. 20).

85 Viz TÝŽ: *Civilizations in History*.

Pro starověký Egypt je takovou jádrovou (*core*) institucí faraonská monarchie, pro středověkou západní Evropu katolická církev, pro moderní Západ národní stát, pro Sovětský svaz a jeho satelity zřejmě komunistická státostrana. Další klíčové instituce bývají s touto jádrovou institucí více či méně provázány, takže dohromady tvoří komplexní institucionální konfiguraci, která je více či méně integrovaná do jednoho celku. Protagonistickou skupinou (*protagonist group*) mohou být konfucianští učenci ve staré Číně, duchovní v muslimských společnostech nebo svobodní občané v řecké *polis*.⁸⁶ Jde o strážce světonázoru, kteří ho pro ostatní interpretují, a především uvádějí do praxe v dílčích sociálních rámcích.

Nicméně je to právě světonázor, který hraje v Krejčího pojetí civilizací hlavní roli. Pro danou historickou formu lze centrální ideje identifikovat skrze studium *kanonických normativních textů*, kterými disponuje každá civilizace. Mohou to být posvátné knihy (evangelia, Korán) nebo méně sakrální texty typu Homérových eposů či spisů marxismu-leninismu. Více či méně propracovaný a institucionalizovaný světonázor je podle Krejčího v jádru každé civilizační konfigurace. Světonázor na způsob ideální základny proto formuje a drží pohromadě danou civilizaci, přičemž ji zároveň odlišuje od civilizací jiných.⁸⁷

Světonázor určuje způsob, jakým se jednotlivci z různých civilizací vztahují ke světu. Jeho součástí mohou být hodnotové hierarchie, orientace ve světě a způsoby myšlení. Stěžejní jsou ale vzájemně odlišná *paradigmata lidského údělu*: jednotlivce z různých civilizací odlišuje různý postoj ke smrti a k životu, tedy různý způsob vypořádávání s nevyhnutelným faktem lidské smrtelnosti a různé pojetí smyslu života. Tato paradigmata jsou přitom v rámci dané civilizace masově rozšířená, sdílená a standardizovaná, jakkoliv jejich různé varianty mohou být šity na míru různým společenským vrstvám. Dosavadní kulturní pluralitu lidstva tak lze analyzovat jako důsledek odlišných či divergentních způsobů, jakými lidé připisují smysl životu a smrti. Děje se tak s pomocí šesti základních paradigmat lidského údělu, jejich interních mutací, prolínání a kombinací.⁸⁸

Nicméně *tanatocentrické* paradigma, soustředěné na smrt, se uplatnilo pouze ve faraonském Egyptě a jako takové představuje slepou větev. Podobně je věcí minulosti *kosmocentrické* paradigma předkolumbovské střední Ameriky, jež se soustředilo na cyklický vesmírný řád, kterému byli podřízeni lidé i bohové, mající za povinnost podílet se na jeho udržování (včetně lidských obětí). Z hlediska rozboru revolučních transformací se proto jeví jako relevantní čtyři paradigmata, jež přetrvala do současnosti, a budou zde proto ve stručnosti pojednána.

Teocentrické paradigma je pohledem soustředěným na Boha. Vzniklo v klínopisné Mezopotámii spolu s myšlenkou, že lidé jsou na rozdíl od nesmrtelných bohů smrtelní. Přitom byli bohy stvořeni z hlíny, aby jim sloužili a ti se mohli věnovat božím činům. Bohové, vrtošiví jako lidé samotní, ovlivňují dění v přírodě i společnosti, přičemž také smrt je výsledkem boží vůle a jako taková má být přijímána. Nicméně boží vůle je

86 Jedná se tu o rozpracování Toynbeeho konceptu *creative minority* (viz tamtéž).

87 Viz KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*.

88 TÝŽ: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*.

jen těžko pochopitelná a ovlivnitelná, na tomto světě přitom nefunguje jasná logika či v důsledku dědičného hříchu ani spravedlnost. Aby lidé zmírnili nejistotu plynoucí z této boží nevyzpytatelnosti, vyvinuli nicméně řadu rituálů (například novoroční, které zajišťují příchod jara) a technik (například astrologie a výklad snů, zaměřené na odhad budoucnosti).⁸⁹

V monoteistické křesťanské, ale především židovské a islámské verzi toto paradigma zdůrazňuje přesvědčení, že existuje cosi bytostně výsostného mimo člověka samého, co jej podstatně převyšuje, tedy Bůh. Tato vyšší moc je nepředstavitelná a nevyzpytatelná, člověk je vůči ní postaven do závislé pozice, věří v Boží spravedlnost či v Boží milosrdenství a smrt je opět akceptována a legitimizována jako Boží vůle.⁹⁰ Paradigma založené na představě, že lidé jsou jakýmsi podřízenými bohů, se ukázalo jako vitálnější a proměnlivější (*mutable*) než paradigmatata ostatní. Formovalo světonázor nejstarší známé civilizace (Mezopotámie), aby se poté rozšířilo daleko za geografické hranice svého vzniku, adaptovalo se v rozdílných kontextech a ve svém rámci vygenerovalo vysoce pluralitní varianty, včetně „obratu“ k monoteismu.⁹¹ Například obohacení striktního teocentrismu v podobě ortodoxního sunnitského islámu o prvek antropocentrismu vedlo ke vzniku šíitského islámu a vlastně k posunu směrem ke křesťanství, kde však byl antropocentrický element vždy silnější. Podobně obohacení islámské ortodoxie o prvek indického psychocentrismu ústí v islámský sufismus, jenž pro ortodoxii představuje ještě silnější výzvu než šíitský islám.⁹² Není však jisté, zda paradigma v Mezopotámii skutečně vzniklo v reakci na vědomí lidské smrtelnosti. S lákavým příslibem nesmrtnosti lidské duše a spásy přišly až pozdější verze teocentrismu, zakladatelská mezopotámská varianta nedávala jasný návod pro jednání během života ani jasnou vizi lidského osudu po smrti.⁹³

Antropocentrické paradigma je pohledem soustředěným na člověka a tento svět. Poprvé se rozvinulo v klasickém Řecku. Zde se smrti ani bohům nevěnovalo tolik pozornosti jako ve starověkém Egyptě, respektive v Mezopotámii. Bohové jsou antropomorfní (nikoliv zoomorfní jako v Egyptě), přičemž také více prolínají se světem lidí (včetně lidských sporů a společného potomstva). Nicméně jsou méně mocní (na rozdíl od Sumeru a Babylonie), lidé jim proto nemusí jen sloužit, mohou se jim také vzepřít. Nejednoznačnost v otázce posmrtné existence vede k zaměření sil a pozornosti na tento svět. Člověk se v něm ale nemá spoléhat na bohy, nýbrž na vlastní síly. Výsledkem je důraz na lidské ctnosti (krása, dobro, umírněnost), které se mohou legitimně rozvíjet v oblasti sportu, politiky, umění i válečnictví. Výsledkem je rovněž vznik filozofie, kriticky reagující na mýty a hledající oporu v rozumem podepřené pravdě, morálce a materialismu. To vše má směřovat k sebeuplatnění člověka, tak aby po něm po smrti něco zůstalo.⁹⁴

89 *Tamtéž*, s. 15–37.

90 Srv. ŠUBRT, J. – ŠOCHMAN, M.: *Historická sociologie jako integrovaná společenská věda* (viz pozn. 6).

91 Viz ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.

92 Viz KREJČÍ, J.: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*, s. 78–84.

93 Viz ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 292.

94 Viz KREJČÍ, J.: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*, s. 15–37.

V minulosti se antropocentrismus v kombinaci s teocentrismem uplatňoval a postupně prosazoval v západním křesťanství. Dnes se toto paradigma stalo převažujícím výkladovým principem západní civilizace. Předpokládá totiž, že člověk nemá naději na život po smrti, a proto se soustředí na život ve zdejší; oddává se radostem světského života, neboť po smrti k tomu již nebude mít příležitost. Absence víry v posmrtný život však neznamená naprosté vytěsnění faktu smrti. Smrt musí být nějak legitimizována a začleněna do symbolických univerz filozofie a vědy.⁹⁵ Podle Jóhanna P. Árnasona antropocentrické paradigma vždy směřovalo k akceptaci faktu lidské smrtelnosti, v původních variantách byla lidská konečnost rozuměna v kontrastu s boží nesmrtelností. Bohům ale člověk nebyl nikdy podřízen, bozi i lidé se podřizují mlhavě artikulovanému kosmickému řádu, jehož jsou součástí. Nicméně skutečnou inovací klasického Řecka byla samosprávná *polis*, sestávající z rovnocenných občanů. *Polis* umožnila novou kvalitu lidského života: v politickém, společenském i kulturním slova smyslu. Jedná se nicméně o natolik komplexní průlom, že jej nelze subsumovat pod formulku antropocentrismu.⁹⁶

Psychocentrické paradigma je pohledem soustředěným na duši. Rozvinulo se a zůstává dominantní v Indii a klade důraz na niterný prožitek duchovních hodnot. Přitom nabízí hned dvě alternativní, zřetelná a uspokojivá řešení faktu lidské smrtelnosti, která vycházejí z představy duality duše a těla. Běžní lidé mohou doufat, že si po smrti jejich duše polepší a po nových cyklech reinkarnací se postupně zrodí v tělech jedinců na stále vyšší úrovni kastovní hierarchie. Zákon *karmy* přitom funguje na způsob spolehlivého automatu; cyklus reinkarnací přesně odráží chování člověka v předchozím životě, a nelze ho proto obejít s pomocí bohů, rituálů či jiných lidí. Současně pro každou kastu a genderovou či věkovou skupinu platí jasná pravidla (*dharma*), jichž se lze na této cestě spolehlivě přidržovat. Náboženští virtuosoové pak mohou zvolit druhou, složitější cestu a pokusit se vymanit z kauzality *karmy* a cyklů reinkarnací zcela, aby tak sjednotili svou duši s duší celého světa (*átman*). Zbožnost, sebekázeň, duševní cvičení, meditace či askeze jsou techniky, které člověku mohou napomoci uniknout ze světa klamavých smyslů a fyzických požitků (*nirvána*). Na této cestě osobní spásy člověku mohou bohové i rituály pomoci.⁹⁷

V psychocentrickém paradigmatu tedy dochází ke zřetelné negaci smrti (podobně jako v paradigmatu tanatocentrickém). Smrt se zde eliminuje prostřednictvím představy o duši, která prochází neustálým koloběhem na principu reinkarnace. Cílem je překonat tento koloběh, aby se z něho duše vymanila, spočinula v radostném stavu nirvány a ponořila se do toho, z čeho bylo vytvořeno celé univerzum. Na tomto životním náhledu je dnes založen hinduismus a buddhismus v jižní Asii.⁹⁸ Podle Jóhanna P. Árnasona však ve skutečnosti o duši chycenou v nekonečných cyklech reinkarnací a toužící po osvobození tolik nejde. Běží o něco abstraktnějšího, totiž

95 Srv. ŠUBRT, J. – ŠOCHMAN, M.: Historická sociologie jako integrovaná společenská věda.

96 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 292.

97 Viz KREJČÍ, J.: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*, s. 15–37.

98 Viz ŠUBRT, J. – ŠOCHMAN, M.: Historická sociologie jako integrovaná společenská věda.

o napětí mezi kosmickým řádem (*rta*), jemuž se podřizují všechny úrovně bytí (rostliny, zvířata, příslušníci jednotlivých kast), a touhou po *osvobození* z tohoto řádu.⁹⁹

Kratocentrické paradigma je pohledem soustředěným na vládu a vykryštovalo ve staré Číně. V klasickém pojetí je to vládce, kdo stojí mimo lidskou společnost, je spojkou mezi lidstvem a vesmírem, moudře rozpoznává vůli Nebes a řídí se jí, nese zodpovědnost za neporušenou harmonickou rovnováhu ve společnosti i v přírodě, přičemž propaguje spravedlivost, přístnost a umírněnost. Indikátorem dobré vlády je pak správný chod počasí, znakem vlády špatné přírodní pohromy. Podobně je indikátorem dobré vlády blahobyt poddaných a rozvoj pěti lidských štěstí (dlouhověkost, bohatství, láska, zdraví, ctnosti). Naopak znakem vlády špatné je šíření neštěstí (lidé přirozeně tíhnou k dobru) a šesti neštěstí (předčasná úmrtí, nemoci, utrpení, chudoba, slabost, neštěstí). Zásadním barometrem správné vlády je pak politické chování lidí: jejich povstání značí zpochybnění nebeského mandátu vládce, svržení dynastie indikuje jeho odebrání, potlačení vzpoury naopak obnovení. V tomto světonázoru to nejsou lidé, kdo rozhoduje o vládě, ale Nebesa. Nicméně jednotlivci jsou chápáni jako součást širšího lidského kolektivu i kosmického řádu, přičemž prototypem všech sociálních vztahů je synovská úcta k otci.¹⁰⁰

Vydání na milost a nemilost silám přírody i společnosti a vystavení vyhlídce smrti, lidé touží mít nad sebou pevnou ruku. Chtějí být někým vedeni, byť za cenu omezení vlastní svobody, protože silná vláda dává lidem pocit jistoty a bezpečí. *Kratocentrické* paradigma podle Krejčího souvisí s konfucianismem a dnes ho lze v nejčistší podobě nalézt stále v Číně, kde jeho silné zakořenění našlo odezvu ve vládě jedné strany.¹⁰¹ *Kratocentrismus* se nicméně v kombinaci s teocentrismem uplatnil také v císařském Japonsku, v éře římského císařství nebo v ruském césaropapismu. Tedy všude tam, kde je vládce chápán jako bytost blízká Bohu.¹⁰² Paradigma v prvním plánu vyzdvihuje roli vlády či státu a jejich kontinuitu. Centrální je však představa jednoty řádu sociálně-politického a přírodního, čímž se blíží paradigmatu kosmocentrickému.¹⁰³

Krejčí nicméně koncept paradigmat lidského údělu explicitně nepropojuje s tematikou příčin, průběhu a výsledků revolučních procesů. Systematicky nevyšetřuje, jaké světonázory jsou kompatibilní, nebo naopak nekompatibilní se vznikem revolucí a revoluční tradice (uvádí například, že indický světonázor je překážkou pro výskyt revolucí). Ještě méně explicitně se zabývá heterodoxiemi na půdorysu daných paradigmat lidského údělu a jejich revoluční rolí (tento moment zdůrazňuje v případě husitské a anglické revoluce). Přitom při rozboru revolucí nijak nerozpracovává tezi o tom, že ve svých jednotlivých variantách mohou táž paradigmata přispívat k legitimizaci řádu i k jeho zpochybnění.

Konečně, ani když Krejčí vykládá revoluční transformace jako kombinace starého a nového či domácího a cizího, neobrací se nijak systematicky ke konceptu lidského

99 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.

100 Viz KREJČÍ, J.: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*, s. 30–37.

101 Viz ŠUBRT, J. – ŠOCHMAN, M.: *Historická sociologie jako integrovaná společenská věda*.

102 Viz KREJČÍ, J.: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*.

103 ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.

údělu a jeho proměnlivé tváře. Lze snad zachytit tezi, že francouzská revoluce radikalizuje již přítomnou antropocentrickou komponentu a upozaduje teocentrickou. Krejčí také ukazuje, že čínská revoluce přinesla renesanci tradičního kratocentrismu v podobě řádově efektivnější mocenské centralizace a vlády jedné strany.¹⁰⁴ Podobně by ale mohla být turecká revoluce interpretována jako naroubování radikálního antropocentrismu na převážně teocentricky orientovanou společnost, s protireakcí z toho plynoucí. Dlouhá íránská revoluce by zase mohla být vyložena jako přešlapování mezi domácím kratocentristem (dědictví „posvátné“ státnosti odvozené od kontinuity starověkých a středověkých říší), domácím teocentristem, obohaceným o antropocentrickou komponentu (šítský islám, uctívající dvanáct imámů) a cizím antropocentristem (reformy směřující k pozápadnění), což nakonec vedlo k islámské revoluci. Ta pak vytvořila nové napětí mezi teocentristem a antropocentristem (radikalizace antropocentrické komponenty šítského islámu v podobě Chomejního koncepcie vlády islámského znalce, zavedení volených republikánských institucí, jako je parlament a prezident), přičemž konsenzuální složkou íránské civilizační identity zůstává kratocentrismus (íránský patriotismus). Konečně, ruská revoluce by mohla být viděna jako radikální restrukturační kombinace teocentrismu (budeme-li o sovětském marxismu uvažovat jako o sekulárním náboženství, nahrazujícím pravoslaví v jeho funkcích) s kratocentristem.

Otázkou však zůstává, zda by detailnější a zároveň komparativní převyprávění revolučních transformací v pojmech Krejčího civilizační analýzy (jádrová instituce, protagonistická skupina a světonázor neboli paradigma lidského údělu; mutace, renaissance, radiace, vnučení a adaptace) přineslo něco zásadně nového pro jejich porozumění. Osobně se domnívám, že by *revoluční procesy* mohly být pochopeny jako *civilizační střety*. K těm však primárně nedochází na úrovni konfliktů mezi národními státy rekrutujícími se z různých civilizačních okruhů, nýbrž na úrovni konfliktů různých společenských segmentů (a jejich zahraničních spojenců) uvnitř jednotlivých národních států procházejících revolučními transformacemi. Zatímco tedy Krejčí v civilizačnické větvi svého celoživotního bádání zdůrazňuje tendenci k celospolečenské *homogenizaci*, jež nastává působením převládajícího paradigmatu (nebo kombinace paradigmat) cestou nápodoby či vnučení,¹⁰⁵ revoluční transformace jsou mu látkou pro analýzu civilizační *heterogenity*, projevující se konfliktním napětím konkurenčních civilizačních paradigmat, a pro zkoumání možné kompatibility těchto paradigmat.

Soudobé přístupy k civilizační analýze revolučních transformací

Příčiny, průběh a výsledky jednotlivých historických revolučních procesů Krejčí tematizuje ve vazbě na jejich civilizační dimenzi. Přitom v jeho díle sledujeme posun k zájmu o průběh a výsledky revolučních procesů, které líčí jakožto civilizační transformace. Těmito úvahami o civilizační dimenzi revolučních procesů dle mého názoru Krejčí

104 KREJČÍ, J.: *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*, s. 85–93.

105 *Tamtéž*, s. 10.

předznamenal systematictější úvahy pozdějších autorů o vícečetných či rozmanitých modernitách (*multiple modernities*).¹⁰⁶ Jejich rozmanitost má přitom podle Eisenstadta trojí příčiny¹⁰⁷ (které nicméně v souvislosti s rozmanitými trajektoriemi revolučních transformací pojmenoval, jakkoliv nesystematicky, též Krejčí).

Zaprvé, relativně univerzalistické modernizační vzorce se vždy roubují na pestré kulturní substráty. Tyto partikularistické kultury však různým způsobem ovlivňují vzorec relativně univerzální sociální změny. Moment diskontinuity je tak vždy kombinován s momentem kontinuity. V pojetí Krejčího tak francouzská revoluce radikalizovala příklon k již existujícímu a prosazujícímu se antropocentrismu, ruská revoluce zase obnovila a na vyšší kvalitativní úroveň povýšila systém samoděržaví a starý sen o ruském impériu spojený s pravoslavným mesianismem. V případě revolučních transformací je také dobrým příkladem divergentní vývoj ruské a čínské revoluce. Obě se inspirovaly stejnou marxistickou ideologií, nicméně ji rozdílně interpretovaly i aplikovaly, dílem z důvodů rozdílné civilizační identity. Rozmanité tradice tedy generují rozmanité modernity, včetně případů revolučních průlomů do modernity.¹⁰⁸

Zadruhé, místní verze či alternativní programy modernity se vždy vymezují vůči historicky prvním – tedy západním, liberální – verzi modernity. Toto vymezení přitom může být negativní, pozitivní nebo selektivní, kdy se některé prvky západní liberální modernity přijmou za vlastní a jiné zamítnou. V Krejčího díle je příkladem pokusu o radikální pozápádnění kemalistické Turecko. Dlouhodobě nekonzistentní postoj vůči Západu a pozápádnění je naopak přítomný v dlouhé revoluční transformaci Íránu, což vyústilo do současného rétorického odmítání Západu v kombinaci s velmi selektivní westernizací ze strany revolučního režimu (ústava, parlamentarismus). Dlouhodobě harmonická rovnováha mezi domácími a západními vlivy v případě Japonska je pak příkladem vyváženého selektivního pozápádnění. Krejčí navíc důrazně tematizuje skutečnost, že se mnohé modernizační projekty nevymezovaly jen vůči expandujícímu Západu, ale podobně také vůči sovětskému modelu alternativní modernity (Čína), případně vůči vzestupu Japonska (Rusko, Čína, Írán).

Zatřetí, podoba modernity je věcí neustálého vyjednávání a konfliktů. Různá politická hnutí se totiž snaží prosadit vzájemně konkurenční programy modernity. V krajním případě tak vznikají alternativní modernity jakobínského typu, snažící se prostřednictvím státní moci zformovat zcela nový typ člověka, společnosti i mezinárodních vztahů (nacistické Německo, Sovětský svaz, komunistická Čína, islamistický

106 Viz EISENSTADT, Shmuel N.: *Multiple Modernities*. In: *Daedalus*, roč. 129, č. 1 (2000), s. 1–29; KAMALI, Masoud: *Multiple Modernities, Civil Society and Islam: The Case of Iran and Turkey*. Liverpool, Liverpool University Press; ARNASON, Johann P.: *Historicko-sociologické eseje*. Praha, Sociologické nakladatelství 2010.

107 EISENSTADT, S. N.: *Multiple Modernities*.

108 Krejčí v souvislosti s prolínáním a střetáváním univerzalizmu a partikularismu hovoří o kombinaci ducha doby (osvěcenský světonázor, koncept národního státu či lidských práv) s geniem loci (místní geografická, národní, historická či kulturní specifika) (KREJČÍ, J.: *České křižovatky*). Teoretici globalizace pak zavádějí příbuzný koncept *glokalizace*, propojování globálního a lokálně specifického (srv. GIDDENS, Anthony: *Unikající svět: Jak globalizace mění náš život*. Praha, Sociologické nakladatelství 2000).

Írán). Zejména z tohoto důvodu je modernita projektem s otevřeným koncem, protože o konci dějin nelze smysluplně hovořit. Také zde se Krejčí potkává se Shmuellem N. Eisenstadtem,¹⁰⁹ případně s Masoudem Kamalim, jenž koncept rozmanitých modernit podrobně aplikoval na turecký a íránský případ.¹¹⁰ Přístup Krejčího k revolučním transformacím je totiž extrémně otevřený směrem do budoucna. Vesměs je líčí jako nedokončené a nelineární, počítá mnohdy až prorocky se zvraty v jejich trajektoriích (například diskuse ruské, čínské či turecké revoluce) a s dalšími civilizačními mutacemi či adaptacemi. Celkově tak můžeme s Jóhannem P. Árnasonem konstatovat, že se různorodé trajektorie a vzorce modernity týkají také rozmanitých revolučních dynamik, jež jsou v nich mnohdy obsaženy.¹¹¹

Nelineárnost, komplexitu a *otevřenost* revolučních procesů směrem do budoucna, jak je akcentuje Krejčí, pak ze současných autorů podobně tematizuje Jóhann P. Árnason, když kritizuje populární tezi, že revoluce jsou vždy víceméně *progresivní*. Revoluce namísto toho chápe jako historické křižovatky, které něco starého ukončují, čímž ale otevírají vícero možností budoucího vývoje. Revoluce v sobě totiž obsahují dvojitou dynamiku: *kolapsu* a opětovné *regenerace* státu, případně také společnosti (Krejčí o tom velmi explicitně pojednává v případě ruské, čínské a turecké revoluce). Přitom hladké regeneraci brání právě větší množství alternativ, jež se nabízejí pro nahrazení starého řádu řádem novým. Na troskách zhroucených starých institucí se otevírá prostor pro artikulaci toho, jak by měly vypadat instituce nové. Zároveň do politické arény rozšířené revolucí vstupuje množství nových aktérů, kteří při prosazování svých (měnících se) představ vstupují do konfliktů s ostatními, nebo s nimi naopak uzavírají různě proměnlivé koalice. Výsledkem je nelineární vývoj, v němž je vícero scénářů budoucího směřování podobně pravděpodobných. V některých dimenzích změny přitom snad můžeme hovořit o pokroku, zatímco v jiných oblastech může během téže historické revoluce docházet k regresu.¹¹²

Právě Shmuel N. Eisenstadt dominuje současné civilizační analýze revolučních procesů.¹¹³ Jeho projekt paradigmatického obratu v přístupu k revolucím se stal referenčním bodem,¹¹⁴ jakkoliv Krejčí mnohé jeho dílčí teze i celkovou perspektivu předjímal, respektive rozvíjel paralelně s ním bez bližší vzájemné recepce. Eisenstadt se předně domnívá, že dochází k jisté inflaci pojmu revoluce, protože se neustále rozšiřuje množina stále spornějších případů, jež jsou takto označovány a jako takové studovány. To znemožňuje konceptualizaci pojmu revoluce, a proto Eisenstadt naopak navrhuje zúžit zaměření na několik málo exemplárních a všeobecně uznávaných

109 EISENSTADT, S. N.: Multiple Modernities.

110 KAMALI, M.: *Multiple Modernities, Civil Society and Islam*; TÝŽ: Multiple Modernities and Islamism in Iran. In: *Social Compass*, roč. 54, č. 3 (2007), s. 373–387.

111 ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations* (viz pozn. 20).

112 Tamtéž.

113 EISENSTADT, S. N.: *Revolution and the Transformation of Societies* (viz pozn. 28); TÝŽ: *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity* (viz pozn. 28).

114 ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations*.

případů takzvaných *velkých revolucí*.¹¹⁵ Eisenstadt pak dochází k závěru, že revoluce jsou *klíčovými epizodami* vzniku, formování a krystalizace zcela *nové civilizace modernity*. Revoluční soupeření totiž ústí nejen ve změny politického režimu, ale především v krystalizaci nových kosmologických či ontologických koncepcí (nové artikulace světa, včetně uspořádání vesmíru a povahy bytí; nové představy o lidském údělu, včetně smyslu života). Tyto změny charakteru moci a světonázoru se pak promítají v dalekosáhlých a dlouhodobých institucionálních změnách dané společnosti.

V jádru se tak svár vede o podobu a způsob institucionalizace politického a kulturního *programu modernity*.¹¹⁶ Soupeřící aktéři totiž během velkých revolucí přicházejí se soupeřícími ideologiemi. Jejich protichůdnost je však zdánlivá. Všechny totiž ve svém jádru sdílejí představu, že jsou to lidé, kdo disponuje schopností formovat podobu historické epochy, ve které žijí (nikoliv všemocný Bůh nebo posvátná a závazná tradice). Oproti pohledu obrácenému do minulosti dominuje směřování do budoucnosti. Naopak ve světě, kde lidé nevěří ve svou schopnost spoluutvářet dějiny a hledí do minulosti, ztrácejí revoluce smysl. Oproti předmoderní minulosti tak soupeřící revolucionáři disponují centrální představou o kvalitativně vyšší míře lidské *autonomie*.

Základní kulturní orientace modernity ve směru lidské autonomie je tak všemi revolučními aktéry sdílená, ale zároveň konfliktní. Nabízí totiž různorodé až divergentní interpretace týchž kulturních premis, tedy toho, jak konkrétně má být autonomie naplňována a realizována (jaký má význam). Eisenstadt proto hovoří o neodstranitelné *antinomii modernity*, její inherentní variabilitě, vestavěné do moderní kultury. Konkrétní artikulace a významy připisované danou revolucí lidské autonomii tak záleží na historických okolnostech, poté však formují rozdílné trajektorie jednotlivých velkých revolucí. Proto pozorujeme rozličné revoluční trajektorie spjaté s liberální (anglická a americká revoluce), sociálnědemokratickou (první etapa bolševické revoluce, závěrečná etapa francouzské revoluce) nebo totalitní (jakobínská etapa francouzské revoluce, bolševická a čínská revoluce) verzí politické modernity.¹¹⁷

115 EISENSTADT, S. N.: *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity*. V tomto ohledu není jednoznačná shoda. Nesporné je zařazení revoluce francouzské, americké, ruské a čínské. Spornější je to u revoluce anglické, a především nizozemské (srv. ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations*).

116 Árnason navrhuje hovořit namísto programu modernity o kulturní a politické *problematice* modernity, tedy o specifické konstelaci témat, problémů a perspektiv spjatých s modernitou. Za důležitý ale pokládá Eisenstadtův postoj odmítající kulturní determinismus a zdůrazňující naopak lidskou autonomii, kreativitu a otevřenost vůči různorodým (až antagonistickým) interpretacím týchž kulturních premis spjatých s modernitou). Prosadí-li se v určité společnosti dané doby jedno z mnoha možných řešení problematiky modernity trvaleji, může vykristalizovat stabilnější institucionální vzorec rozmanité, či dokonce alternativní modernity. Přitom se mohou dosud periferní kulturní komponenty modernity stát centrálními a naopak. (ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*.)

117 EISENSTADT, S. N.: *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity*. Domnívám se, že zde Eisenstadt jinak formuluje konsenzus badatelů včetně Krejčího, že se různí revoluční aktéři shodnou na tom, co nechťjí (starý režim), nikoliv na tom, co chtějí (nový režim).

Předmětem interpretačních střetů se však postupně stává také historická zkušenost spjatá s dosavadními revolucemi. Jakkoliv se odehrávaly na jiném místě, v jiném čase a s jinými peripetii jejich trajektorie, jsou v moderní perspektivě nahlíženy jako na sebe navazující manifestace obecnějšího makrohistorického trendu. Zkušenost předchozích revolucí, a zejména jejich různorodá interpretace a mytologizace tak vstupují do revolucí následujících, čímž je pomáhají spoluutvářet. Tyto rozmanité *revoluční tradice* se tak stávají integrální součástí každého dalšího revolučního soupeření, ale také moderní historie obecně. Eisenstadt tedy, pokud jde o revoluce, neuznává žádný kulturní determinismus. Táž kulturní orientace modernity či moderní revoluční tradice může být interpretována různými způsoby a vyústit v různé verze modernity.¹¹⁸

Velké revoluce přitom Eisenstadt chápe jako *průlomové milníky* různorodých cest do různorodých modernit. Zaprvé, nerevoluční cesty do modernity skrze *reformy* jsou sice známé. Možné jsou ale díky tomu, že těmto reformním změnám již předtím na jiných místech prošlapaly cestu revoluce, když obstaraly průlom do něčeho nového.¹¹⁹ Zadruhé, velké revoluce jsou neoddělitelně spjaté s dlouhodobými *nerevolučními transformacemi*, jež formují modernitu. Reagují totiž na průmyslovou, demokratickou a vědeckou „revoluci“ a synergicky se s nimi protínají. Tyto transformace pak mohou urychlit, modifikovat nebo blokovat.¹²⁰

Zařetí, velké revoluce se nikdy neodehrávají v izolaci od mezistátních rivalit v systému *mezinárodních vztahů*, ale v návaznosti na jejich dynamiku. Oblíbená dichotomie endogenních revolucí (revoluce způsobené interními faktory, jako husitská, anglická a francouzská) a revolucí exogenních (revoluce způsobené externími faktory, jako ruská, čínská a turecká), se kterou přišel třeba Jaroslav Krejčí,¹²¹ je tedy relativní. Geopolitická expanze modernizující se Evropy byla částečně produktem expanzivní fáze velkých evropských revolucí. Expanze sama pak vytvářela konfliktní krizové zóny v oblastech, kde narážela na společnosti odlišné civilizační příslušnosti. Ty poté na tentýž vnější stimul reagovaly rozmanitým způsobem, jak ukazují například divergentní revoluční a modernizační trajektorie Číny a Japonska.¹²² V návaznosti na Eisenstadta lze konstatovat, že od 18. století v důsledku rostoucí propojenosti

118 *Tamtéž*.

119 Dichotomie revolucí a reforem, chápaných jako substitut revolucí, skrze něž se lze revolucím vyhnout (myšlenku zpopularizoval ruský sociolog Pitrim Sorokin), je nejednoznačná. V konkrétním historickém případě mohou podle Eisenstadta reformy zabránit revolucím, nicméně určení směru reforem není možné bez vazby na revoluce, které již proběhly (*tamtéž*). Čtení první a druhé fáze Krejčího díla naopak navozuje představu, že reformy substituující revoluci selhávají; bývají polovičaté, přicházejí pozdě a nemají širší podporu (KREJČÍ, J.: *Dějiny a revoluce*). To je částečně dáno tím, že se Krejčí soustředí na historické případy tzv. úspěšných revolucí, a nikoliv na případy kontrastní, tedy revolucí „neúspěšných“. Ve čtvrté fázi Krejčího díla se dichotomie rozmělnuje a radikálním reformám, chápaným jako synonymum revolucí shora (Turecko, Japonsko), je přisouzen zásadní transformativní vliv.

120 ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations*.

121 KREJČÍ, J.: Sociologický model revolučního procesu. In: *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 2 (1968), s. 159–173; TÝŽ: *Dějiny a revoluce*.

122 Viz EISENSTADT, S. N.: *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity*.

světa postupně sílil vliv mezinárodních vztahů na vznik, průběh a snad i výsledek revolucí. Anglická a francouzská revoluce tak byly konstelací a dynamikou mezistátních vztahů formovány méně než následná revoluce ruská a čínská.¹²³ Tato teze je implicitně obsažena také u Krejčího. Ten za endogenní revoluce pokládá relativně omezenou množinu starších případů, naopak mezi revoluce exogenní zahrnuje relativně početnější množinu případů novějších.¹²⁴

Příbuznost Krejčího s pozdějšími či paralelně rozvíjenými úvahami o civilizační dimenzi revolučních procesů v díle Shmuela N. Eisenstadta je zřejmá. Krejčí si nicméně drží odstup od konceptů *modernity* a *modernizace*, jež jsou pro Eisenstadta (vedle pojmů jako „axiální věk“ či „heterodoxie“) pro úvahy o revolucích klíčové. Podle Krejčího se s nimi nepojí dostatečně silná teorie. Hlubší důvod této distance však může spočívat v Krejčího skepsi k možnosti najít společného jmenovatele změn, které prostupují napříč rozdílnými civilizacemi, založenými na rozdílných paradigmatěch lidského údělu.¹²⁵ Podle mého názoru může být důvodem i to, že Krejčí nakonec rozlišil sociální a civilizační dimenzi revolučních transformací.¹²⁶ Sociální transformace spjaté s modernizací pak ovšem upozadil na úkor zájmu o transformace civilizační, obvykle spjaté s otázkou přijetí westernizace, či jejího odmítnutí. Každopádně nereflektování pojmů *modernity* a *modernizace* nakonec dle mého názoru Krejčímu brání v tom, aby rozlišoval dvě autonomní, ale provázané dynamiky sociální změny nezápádních společností: celkovou *modernizaci* (urbanizace, industrializace, dělba práce a profesní specializace, scholarizace, byrokratizace) a kulturní *westernizaci* (racionalismus, individualismus, vláda zákona a rovnost všech před zákonem, oddělení státu a náboženství, svobody jednotlivce, společenská a kulturní pluralita, formování občanské společnosti, rozvoj zastupitelských orgánů, konzumní životní styl).¹²⁷ Tyto dynamiky Krejčí směřuje: dvourozměrný charakter sociální změny spjaté s revolučním procesem se mu tím smršťuje na jednorozměrný.

Krejčí totiž podle mého názoru do své civilizační analýzy revolučních transformací implicitně zavádí svůj starší přístup skládání sociálních vektorů, který uplatnil již při analýze fází revolučních procesů.¹²⁸ Již tehdy přišel s tezí, že revoluční soupeření je sporem o to, jaký bude v novém řádu poměr mezi kontinuitou a diskontinuitou, tedy mezi starým a novým (zejména v endogenních revolucích, jako je husitská, anglická, francouzská), případně mezi domácím a cizím (v exogenních revolucích, jako je ruská, čínská, turecká). A přitom s pomocí modifikovaného pravolevého schématu (levice horuje pro radikální rozchod se starým řádem, pravice prahne po zachování kontinuity) identifikoval, jací aktéři propagují jaký způsob řešení sporu o kontinuitu či diskontinuitu, jaké přitom uzavírají koalice a jaká institucionální konstelace mezi

123 ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations*.

124 KREJČÍ, J.: Sociologický model revolučního procesu. In: *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 2 a 6 (1968), s. 159–173 a 635–649; TÝŽ: *Dějiny a revoluce*.

125 Viz ARNASON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 298.

126 Srv. KREJČÍ, J.: *Postižitelné proudy dějin*.

127 Srv. HUNTINGTON, Samuel P.: *Střet civilizací*. Praha, Rybka Publishers 2001.

128 Srv. KREJČÍ, J.: Sociologický model revolučního procesu. In: *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 2 (1968), s. 159–173; TÝŽ: *Dějiny a revoluce*.

starým a novým či domácím a cizím se nakonec během revolučního soupeření těchto aktérů prosadí. Tento přístup, založený na představě skládání či kombinování různých *civilizačních vektorů*¹²⁹ – *starých* a *nových* (francouzská revoluce a teocentrické, či antropocentrické paradigma), a zejména *domácích* (vitální vize impéria v Rusku, vyčerpání a diskreditace konfuciánského světového názoru v Číně, předislámská a islámská tradice v Íránu) a *cizích* (ruská a čínská recepce západního marxismu, čínská recepce západního kapitalismu a sovětského socialismu, perská recepce západního konstitucionalismu a republikanismu) – se pak přenesl i do Krejčův civilizační analýzy revolučních transformací, včetně identifikace revolučních aktérů prosazujících jednotlivé pozice.¹³⁰

Přínosný se zde jeví důraz Krejčův na chronické napětí vyplývající z protikladných civilizačních vektorů, jež problematizuje revoluční konsolidaci a implikuje její neuzačtenost.¹³¹ Slabinou je naopak opomíjení skutečnosti, že dynamika úspěšné, či neúspěšné modernizace nezápadních společností bývá provázána s dynamikou kulturních identit ovlivňujících postoj k cizím vzorům, nebo naopak domácím inspiracím. Jinými slovy, chronické napětí existuje také mezi modernizací, pozápádněním a příklonem k vlastním tradicím. Jelikož však Krejčí ve svém civilizačním přístupu redukuje komplexitu revolučních procesů z dvourozměrné sociální změny (transformace sociální a zároveň civilizační) na změnu jednorozměrnou (transformace sociální, anebo civilizační), tato problematika se v jeho pozdní civilizační analýze revolucí vytrácí. Jedná se tak podle mého názoru o obecnější problém rigidních typologií revolucí,¹³² v tomto případě dělení revolučních transformací na sociální a civilizační. Krejčí tyto kategorie používá tak, že jednotlivé historické revoluční transformace označuje za spíše sociální (mexická revoluce), nebo za spíše civilizační (turecká revoluce), respektive uvažuje, v jakém poměru jsou oba aspekty v daném případě zastoupeny (střídání důrazů na oba aspekty zdůrazňuje například u dlouhé íránské revoluce). Nejde však o krok dále a neptá se, jaký je mezi sociální a civilizační dimenzí revolučních transformací *vztah*, případně jak se tento vztah v čase proměňuje.

Samuel P. Huntington oproti tomu pozápádněním a modernizací analyticky rozlišil, aby díky tomu identifikoval pět trajektorií sociální změny nezápadních společností, včetně těch, jež Krejčí označuje za trajektorie revoluční.¹³³ Zaprvé, odmítání modernizace i pozápádněním skrze izolaci od okolního světa se opakovaně

129 Termín „civilizační vektory“ na rozdíl od „sociálních vektorů“ Krejčí nepoužívá. Lze ho však podle mého názoru do jeho díla jako metaforu analogicky zavést.

130 Revoluční spektrum se nicméně v Krejčův civilizační analýze revolucí spíše smršťuje. Krejčí původně pracoval s explicitním rozlišením pěti revolučních aktérů (zastánci starého režimu, revoluční pravice, střed, levice, krajní levice). V civilizační analýze revolucí není explicitní a nesměřuje k zobecnění. Lze ale říci, že vedle zastánců starého řádu vždy identifikuje proponenty různých verzí inovací domácího a cizího původu.

131 Srv. TÝŽ: *Postižitelné proudy dějin*.

132 Viz ARNASON, J. P.: *Revolutions, Transformations, Civilizations*.

133 Viz HUNTINGTON, S. P.: *Střet civilizací*, s. 61–64. Krejčí nicméně pozdní Huntingtonovy práce dobře znal. Pronikavě působí například jeho postřeh, že civilizační konflikty jsou spíše vertikální (mezi pozápádněnou elitou a tradiční majoritou v nezápadních společnostech nebo mezi nezápadními migranty a majoritou ve společnostech západních) než

ukázalo jako dlouhodobě neudržitelná strategie (pečovatelská izolace Japonska v letech 1603–1854, Čína až do 19. století, dnes zřejmě malé skupiny domorodého obyvatelstva na periferii světového systému). Podobně anomální je také (zadruhé) strategie pozápadnění bez modernizace (přijetí západních aspirací a životních stylů v předmoderních oblastech či elitních společenských segmentech chudých rozvojových zemí). Zatřetí, některé společnosti se mohou naopak pokusit o modernizační reformy bez pozápadnění (podle Krejčího předrevoluční přešlapování v podobě polovičatých reforem v Osmanské říši, carském Rusku, Číně z let 1895 a 1905–1911, původní záměr japonských reforem Meidži z roku 1868). Takto pojatý modernizační reformismus však zpravidla nebyl úspěšný. Časté proto nakonec byly spíše (začtvrté) pokusy společnost pozápadnit, tak aby se díky tomu dokázala rychleji modernizovat (kemalistické Turecko jako paradigmatický případ, burgibovské Tunisko, Írán za dynastie Páhloví, Afghánistán za vlády Amanulláha Chána (1919–1926), a přijmeme-li marxismus za západní kulturní impulz, pak také bolševické Rusko a maoistická Čína).

Tato strategie ovšem od poloviny dvacátého století vyvolává v nezápádním světě protireakci. Pozápadnění sice zprvu podporovalo modernizaci, rychlá modernizace však poté vygenerovala náboženské a kulturní obrození, které další westernizaci začalo blokovat. Společnosti se tak podle tohoto pátého scénáře dále modernizují, nicméně jejich westernizace zpomaluje, odklánějí se od západních vzorů a inspirace pro svou další modernizaci začínají hledat ve vlastních tradicích (Írán po roce 1979, Turecko za vlády Strany spravedlnosti a pokroku, putinovské Rusko, Čína po roztržce s Moskvou). A je to právě modernizace (úspěšná v případě Číny, Japonska a snad i Ruska, nebo neúspěšná v případě subsaharské Afriky a Blízkého východu), co generuje poptávku po rekonstrukci kulturních a náboženských identit, tak aby byly usouvztažněné s domácí tradicí (z pocitu hrdosti, nebo naopak anomie a vykořenění). Tento vztah mezi sociální a civilizační dimenzí společenských transformací však Krejčí na rozdíl od soudobějších autorů přehlíží.¹³⁴

Závěrečná diskuse: heuristická relevance a arabská povstání

Nasadíme-li Krejčího dlouhodobou a komparativní optiku na arabská povstání počínající roku 2011, je především příliš brzy optimisticky hovořit o arabském jaru, nebo naopak pesimisticky o arabském podzimu. Časové horizonty pro posuzování revolucí jsou nastavené minimálně na desetiletí, mnohdy i déle než na jedno století. Stejně tak by arabské revoluce neměly být z pohledu Krejčího koncepce překvapením. Civilizační substrát zde v jeho pojetí výskytu revolucí nebrání, jako je tomu v Indii. Naopak, existuje tu revoluční tradice generovaná periodicky se objevujícími heterodoxiemi, respektive trvalým latentním napětím mezi tím, jak by podle různorodé islámské

horizontální (mezi civilizačními okruhy), které zdůrazňuje právě Huntington (srv. ARNANSON, J. P.: *Civilizations in History*, s. 299).

134 Srv. HUNTINGTON, S. P.: *Střet civilizací*.

tradice měl sociální řád vypadat a jak reálně vypadá (legitimita vládců, zbožnost populace, role islámského práva). Na druhou stranu diskurz revolucionářů se zprvu dominantně neopíral o opoziční čtení politicky relevantní dimenze obsažené v islámu, protest nebyl artikulován v náboženských pojmech. Zpočátku byl spíše inkluzivní, aby do široké revoluční koalice mohl pojmut i sekulárněji orientované společenské segmenty či náboženské menšiny. Politický islám však mohl arabským povstáním připravit cestu, když byl po dlouhá desetiletí nejsilnějším hlasem zpochybňujícím legitimitu prezidentských republik i monarchií. Navíc se v důsledku oslabení starých režimů nakonec prakticky všude prosadil jako klíčová politická síla.

Konečně, civilizační substrát se snad projevil i tím, že došlo k dominovému efektu, když se revoluční protest rychle šířil v rámci panarabské kulturní jednotky. Krejčí o takto výrazných dominových efektech podmíněných civilizační spřízněností neuvažuje, nicméně poukazuje na to, jak starší historické případy revolucí inspirovaly ty mladší (například vliv francouzské revoluce na ruskou, iránskou i tureckou). Díky propojení skrze panarabská média a díky sdílené identitě, kultuře, jazyku a historické zkušenosti protesty v jedné zemi rezonovaly s protesty v zemi jiné, revolucionáři napříč panarabským prostorem se vzájemně povzbuzovali a inspirovali. To nakonec vedlo k útlumu revoluční dynamiky: zatímco svržení prezidentů v Tunisku a Egyptě poskytlo impulz aktivistům v jiných zemích, prohlubující se občanská válka a chaos v Libyi, a především v Sýrii brzdila nadšení pro revoluční změny.

Nicméně s dosud velmi nejistou výjimkou Tuniska se nikde nezdařila porevoluční konsolidace nového režimu: došlo k potlačení povstání (Bahrajn), reformám substituujícím revoluce (Maroko, Saúdská Arábie), restauraci starého režimu (Egypt) nebo k rozpadu státu a občanské válce (Libye, Sýrie, Jemen). Vysvětlením může být kontrast mezi západními a východními revolucemi, jak o nich pojednává Krejčí. Zatímco západní revoluce probíhaly v relativně integrovaných a zároveň mocensky pluralitních národních společnostech, kde se jednotlivá mocenská centra (monarcha, šlechta, parlamenty, města, církve, univerzity, cechy) vzájemně vyvažovala, a tuto společenskou integritu a mocenskou pluralitu porevoluční režimy na nové úrovni dále reprodukovaly, arabské revoluce probíhají ve společnostech dezintegrovaných a mocensky monolitních, bez plurality vzájemně se vyvažujících mocenských center a bez silné občanské společnosti nezávislé na státu, náboženských organizací či příbuzenských skupin.

Zvyšuje se tak pravděpodobnost, že revoluční svržení starého režimu nepovede k demokratizaci, ale k ustavení nové formy autoritářství nebo k fragmentaci a rozpadu státu i společnosti. K restauraci předrevolučního autoritářství opírajícího se o armádu tak došlo v Egyptě, poté co se porevoluční režim začal vychylovat směrem k alternativnímu autoritářství islamistickému. Podobná porevoluční restaurace autoritářství v regionu ostatně již jednou nastala, a to po více či méně revolučním svržení koloniálního řádu (v nejspektakulárnějším případě v Alžírsku). Tehdy postkoloniální režimy reprodukovaly mocenské praktiky a instituce kolonialistů, jakkoliv zprvu zároveň prosazovaly radikální sociální reformy. Druhou pravděpodobnou trajektorií východních revolucí je naprostý rozpad nedostatečně konsolidované národní společnosti, kterou za náhlé absence centralizované politické moci nemá kdo integrovat (Libye, Jemen,

Sýrie, spektakulárním příkladem bylo také svržení baasistů v Iráku v roce 2003). Právě tuniská výjimečnost může být v této optice vysvětlována relativní soudržností homogenního národního společenství (starověká tradice státnosti, nízká segmentace společnosti) a existencí vícero etablovaných a nezávislých mocenských center (odbořová centrála Všeobecný tuniský svaz práce (UGTT), ženské hnutí, armáda, soudy).

Neschopnost svrhnout starý režim nebo konsolidovat režim nový ale může vyplývat také z absence společenského *konsenzu* ohledně toho, jak má vypadat příští rovnováha mezi starým a novým, případně domácím a cizím. Tato absence konsenzu přitom může mít hlubší civilizační rovinu plynoucí z relativně vysoké míry heterogenity arabských společností, ještě posílené revoluční polarizací (náboženskou, sektářskou, etnickou, kmenovou, regionální, kulturní mezi konzervativci a sekularisty, ideologickou mezi levicí a pravicí). Otázka nastolení rovnováhy mezi starým a novým se od počátku ukázala jako mimořádně polarizující. V jemenském případě tak například došlo k dojednanému předání moci a plošné inkluzivní amnestii pro starý režim a vládní stranu. V libyjském případě naopak ke svržení starého režimu, spontánním retribucím proti jeho činovníkům a prosazení legislativy, která je plošně vyloučila z veřejného života. Tuniský případ byl někde uprostřed, když po svržení prezidenta byla zakázána bývalá vládnoucí strana, ale její členové se mohli zapojit do veřejného života, pokud za své působení v minulém režimu nebyli odsouzeni.¹³⁵ V Egyptě pak po svržení prezidenta došlo k tvrdému střetu mezi Nejvyšší radou ozbrojených sil (SCAF), která jmenovala přechodnou vládu, a jádrem revolucionářů, kteří se obávali restaurace. Meritem sporu byl revoluční požadavek oddělit armádu a politiku, respektive požadavek civilní kontroly ozbrojených sil.

Veřejnost většiny arabských zemí se také odvracela od dosavadního neoliberalismu (neprůhledné privatizace, obchodní monopoly firem navázaných na režim, škrtý dotací), podporovaného mezinárodními finančními institucemi, který proto mohl být vnímán jako cizorodý systém. Neexistoval však konsenzus ohledně ekonomické alternativy, ať již domácí, nebo cizí provenience. Vše navíc překryla politika identity. Tuniskou i egyptskou porevoluční transformaci totiž paralyzoval spor revolučních sil o ústavní roli islámu. Jakkoliv samotný fenomén lidmi psané ústavy je západním vynálezem a přitakává konceptu suverenity lidu namísto suverenity Boha, spor ohledně vymezení ústavní role islámu byl sporem o míru rovnováhy mezi domácími a cizími zdroji *par excellence* a stáli v něm proti sobě takzvaní islámští demokraté a demokraté sekulární. Do Egypta pronikl západní koncept občanství a občanského státu (*dawla madáníja*) na začátku dvacátého století a již tehdy se ho egyptští intelektuálové pokusili vyložit jako součást islámské tradice. Postupně se z pozice na periferii propracovával do centra veřejné debaty, aby se k němu začátkem devadesátých let vedle samotného režimu přihlásily i oba hlavní proudy protirežimní opozice, liberálové a Muslimské bratrstvo. Každý tábor mu však od té doby rozumí jinak. Jestliže v pojetí liberálů šlo o to vykázat z politiky náboženství a zamezit nástupu náboženského státu, islamisté prostřednictvím tohoto konceptu požadovali

135 Viz FRAIHAT, Ibrahim: *Unfinished Revolutions: Yemen, Libya, and Tunisia after the Arab Spring*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 2016.

oddělení politiky od vlivu armády, přičemž hovořili o takzvaném občanském státě s islámským zdrojem autority.¹³⁶ Političtí liberálové tak požadují více cizího, islamisté naopak více domácího. Úspěch tuniských islamistů pak zřejmě pramení z toho, že si dokážou západní koncepty a inspirace osvojit jako „domácí“, tím že je převyprávějí v pojmech a kategoriích domácího islámu.

Absence konsenzu se během arabských povstání projevovala tím, že se na fragmentovaném politickém tržišti najednou nabízelo nebyvalé množství konkurenčních ideologických vizí provenience domácí či zdomácnělé (salafismus s vizí islámského státu, islamismus s vizí islámské demokracie, panarabismus s vizí všearabské jednoty, arabský nacionalismus, násirismus, narážky na nový Řím a další předislámské inspirace, berberský či kurdský secesionismus), ale také provenience cizí (západní verze liberální demokracie a kapitalismu volného trhu, západní antisystémový marxismus, inspirace Tureckem nebo Čínou). Tento nadbytek možností, blokující rychlou porevoluční konsolidaci nového režimu, je charakteristický pro každou revoluci a Krejčí ho nazývá rozkmitem. V případě arabských revolucí byl však mimořádný a neumožnil jasnou revoluční transformaci směrem k demokracii, lidským právům, a tedy antropocentrickému paradigmatu, ačkoliv byly protesty mnohdy nesené požadavkem uznání lidské důstojnosti (*karáma*) tváří v tvář arogantním režimům.

Celkově vidíme, že hlavní stavební kameny civilizační analýzy revolucí Jaroslava Krejčího jsou použitelné i pro analýzu nejnovějších revolučních procesů. Jeho celoživotně budovaný přístup k civilizační dimenzi revolucí je proto dodnes podnětný.

136 Viz LAVIE, Limor: The Idea of the Civil State in Egypt: Its Evolution and Political Impact following the 2011 Revolution. In: *Middle East Journal*, roč. 71, č. 1 (2017), s. 23–44.

Diskuse

O kuchařce a kvalitě pudingu

Odpověď Pavlu Kolářovi

Miloš Havelka

*Názory bez pojmů jsou slepé,
pojmy bez názorů jsou prázdné.*

Immanuel Kant

„Kvalitu pudingu lze zjistit pouze jezením,“ říká jedno anglické přísloví, které lze použít pro shrnutí základní intence mých kritik knihy Pavla Koláře a Michala Pullmanna *Co byla normalizace?*,¹ a také této mé odpovědi na odpověď Pavla Koláře „Normalizace ve své epoše“ v minulém čísle *Soudobých dějin*.² Jde o to, že recepty a seznam ingrediencí nevypovídají vůbec nic o kvalitě pudingu, podobně jako abstraktní proklamace a doporučení bez jejich reifikace, tedy sestupu na nižší úroveň obecnosti, a bez aplikace na materiál přinášejí ve výsledcích málo poznání. Jádrem

1 KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016. K tomu má recenze: HAVELKA, Miloš: Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1–2 (2018), s. 229–243.

2 KOLÁŘ, Pavel: Normalizace ve své epoše: V odpověď na polemiku Miloše Havelky. In: *Tamtéž*, č. 3–4 (2018), s. 523–536.

mé recenze (zdůrazňuji, že mi nešlo o polemiku, jak se Pavel Kolář domnívá, ale o ukázání problematičnosti některých tvrzení knihy) byla teze o ideologičnosti argumentace obou autorů, založené v abstraktních tvrzeních, a to platí i pro tuto odpověď. Jinak řečeno: sebezajímavější teorie a pojmy samy o sobě ještě neznamenají automaticky poznání, teprve konkrétní výsledky mohou ukázat jejich badatelskou přesvědčivost.

Předesílám, že s autory souhlasím v požadavku, že „normalizaci“ je třeba zkoumat, a nikoli jen hodnotit. Ale k tomu pro mne namísto škatulkování, které pojmy jsou pro podobný přístup překonané a které ne, a namísto shazování těch údajně překonaných patří spíše diferenciaci, co se jejich prostřednictvím poznalo, případně stále ještě dá poznat, a co už ne. Zavádění selektivního hlediska (respektive „hodnoty“) „nového pohledu“ mi s ohledem na ideje kontinuity a kumulativnosti sociálněhistorického poznání připadá prvoplánové, jednodimenzionální, a hlavně relativistické.

Nechci se vracet ke všemu, co Pavel Kolář ve své značně obsáhlé odpovědi na mou recenzi tvrdí, ani k tomu, co ve své odpovědi účelově přejmenovává, jako by si přál, aby se jeho tvrzení nebrala doslova (z „útlého svazku“ se stává „útlý výsledek“, „zadání“ se mění na „inspiraci“, „eklekticismus“ na „znovunabytou otevřenost a evropskou provázanost“),³ případně na co autor odpovědi necítil potřebu odpovědět. Nechci se rovněž nechat strhnout používanými siláckými adjektivy („pohodlné stanovisko“, „suverénně nabubřelé pojetí“, „povyšenecké vylučování“, „přesouvání viny“, „otrocké označování“, „páchnoucí pojmy“, „zatuchle pohodlné obrazy“ a podobně; je jich opravdu více než dost).⁴

Chci proto pokud možná stručně (a do značné míry opakovaně) připomenout, co považuji za důležité.

Bohužel se proto musím vrátit k sémantickému decizionismu některých tvrzení Pavla Koláře a k jeho zjednodušující instrumentalizaci pojmů. To je zřetelné kupříkladu při výkladech konceptu „legitimity“, při zaměňování jejich cílů (například v projevech „panství“, „moci“, „násilí“),⁵ případně v odpovědi na znova připomenutou argumentaci o „vztahení k hodnotám“ (*Wertbeziehung*), která extrapoluje tento princip do sfér, v nichž odvolávání na původní pojetí Maxe Webera už není vlastně zapotřebí. Přehlédnuto přitom zůstalo, že se tak vlastně nereflektovaně relativizuje, nebo přímo vyvrací to, co měl tento princip prokázat (a co si Pavel Kolář neuvědomuje). Nejde jen o to, že se princip „vztahení k hodnotám“ u Webera zakládal na jiném materiálu, na jiných noetických operacích (konstituce předmětu, a nikoli hodnocení jevů či přístupů) a na jiných (novokantovských) předpokladech, a že mu nelze plně rozumět bez Weberových specifických vědoslovných strukturací, jako je zásadní komplementárnost „vztahování k hodnotám“, tvorby „ideálních typů“ a požadavku „objektivit“ poznání (Weberovy *Wertfreiheit*, tj. „oproštěnosti od hodnocení“) jako

3 Tamtéž, s. 534 a 532.

4 Tamtéž, s. 525–528.

5 Viz KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? In: TÍŽ: Co byla normalizace?, s. 38–48, zde s. 41.

principu komunikace ve vědecké komunitě. (Mohu jen na okraj připomenout, že jde o zjednodušení Webera, které není v české historiografii výjimečné, můžeme se s ním setkat už v diskusích Josefa Pekaře s Janem Slavíkem na počátku třicátých let minulého století.) Pečlivější četba by ukázala, že pro Weberův axiologický „polyteismus“ byly všechny „hodnoty“ stejně „hodnotné“ (a „platné“), což by znamenalo i ty, které Pavel Kolář odmítá jako „zastaralé“ a „překonané“. Z tohoto hlediska je například „responzibilizace“ společnosti, kterou Kolář vyzvedává, stejně oprávněná a stejně „hodnotná“, jako jsou koncepty „totalitarismu“, „systému politického panství“, „nadřazování státu nad společnost“ a podobně, které naopak (jen názorově) odmítá. Nehledě na to, že Weber by ze své pozice „responzibilizací“ nepovažoval za „hodnotu“, ale pouze za badatelské hledisko pro poznání konkrétního, jednoznačně v historickém čase vymezeného problému. Responzibilizační kontext, že „režim“ netvořili jen ti druzí, ‘ti nahoře’, že k chodu diktatury přispívali v zásadě všichni, ať chtěli, nebo nechtěli, ať bývali mohli jednat jinak, nebo nemohli,⁶ by popíral málokdo, ale konstatování nestačí a ve své *Moci bezmocných* na podobný fakt poukázal i Václav Havel. Zavedení hlediska „responzibilizace“ by mělo zřetelněji rozlišovat mezi státem a „společností“, jejíž některé vrstvy jsou vůči státu vstřícné a jiné odmítavé, v něčem „kolaborují“ a něco neutralizují, požadavky státu často obcházejí a kompenzují. Nehledě na Kolářovo responzibilizační zjednodušování, umožňující z morálního hlediska srovnávat odpovědnost „obyčejného“ občana a třeba vysokého politického funkcionáře.

Namísto distancí, provolání a invektiv by mne proto více zajímaly analytické výklady konkrétních projevů oné responzibility za normalizace – tedy ono Kantem požadované spojení pojmů s názory, jež umožňuje zavedení této „hodnoty“, a spolu s tím i diferencované poznání normalizace jako zvláštní sociální a politické situace, včetně toho, v čem byla normalizace „normální“ a v čem „nenormální“. Kromě toho responzibilizační „hodnota“ se může v různých kontextech projevovat různě; to znamená, že v různých formách autoritářských (diktátorských, totalitárních atd.) režimů na sebe může brát různé podoby, a tak být vlastně funkcí Kolářem odmítnutých jevů, jako – v daném případě – *identifikace strany a státu* (prostřednictvím „vedoucí úlohy strany“, paralelnosti státních a stranických institucí, „telefonické justice“ a podobně) a *podrobování společnosti státu* (nejrůznějšími formami prověrek, kádrovými posudky, povinnou volební účastí, politickou podmíněností odborného vzestupu, kontrolou kultury a podobně). Jestliže Pavel Kolář poukazuje na podobné jevy považuje za „překonané“ a „vyvrácené“, mám tomu rozumět tak, že neexistovaly nebo že nepůsobily?!? Samozřejmě, ve společnosti vznikaly kompenzační mechanismy, které ale nelze považovat za identické s responzibilizací a které jsou zatím málo prozkoumané (na jejich příklady jsem ve své recenzi poukázal). Jejich existence dokládá, že se při jejich zohledňování nemusí jednat o pohledy „neodpovídající“ a „vyvrácené“, které je potřeba „nahradit přístupem jiným“.⁷

6 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 526.

7 Tamtéž, s. 525.

Pokud Pavel Kolář tvrdí, že „dotyčný citát z Weberova díla *Hospodářství a společnost*, jehož užití Miloš Havelka kritizuje jako pro daný argument nepřesné, má poukázat právě na Weberovo vztazení státnosti k monopolu na legitimní násilí“,⁸ pak můj text špatně četl. Na co jsem poukazoval, je nemilé přehlédnutí ve výkladech Maxe Webera a sémantický decizionismus, připomínající Hupity Dupityho z knihy Lewise Carolla *Za zrcadlem a co tam Alenka našla*, vykřikujícího na plotě, že slova „značí právě to, co chci, aby značila“.⁹ Poněvadž slova o monopolu státu na „legitimní použití násilí“ ze strany 29 německého vydání dotyčného spisu, na která se Pavel Kolář odvolává, tam prostě nejsou.¹⁰ A dodatečné vysvětlování, na co by citace neexistujících slov měla poukazovat, je jen zatemňováním zjištěné chyby (nebo svévole?!) v citaci.

Pro mne (a pro mnoho dalších) kromě toho existuje (stále aktuální) elementární rozdíl mezi určitým „politickým systémem“ (v daném případě socialismu), dále jeho „ideálním typem“, umožňujícím komparaci, a mezi konkrétním „režimem“ (normalizace). To v souvislosti s Kolářovou aplikací konceptu monopolu státu na „legitimní použití násilí“ vede znovu k připomenutí, že tato legitimita sama je vázána na „legitimitu“ státní moci vůbec, založenou v ústavě, v zákonech (legalitě) a v neposlední řadě v idejích, které vedly ke vzniku daného systému (státu) a které, jak se často připomíná, tento systém ideologicky stabilizují. V této souvislosti by se pak dokonce mohlo uvažovat o přeryvu v legitimitě československé „socialistické státnosti“, který představoval „oktroj“ takzvaného Moskevského protokolu, z něhož normalizační politika vycházela a jehož důsledky musela společnost a (zneplatněním výsledků čtrnáctého, „vysočanského“ sjezdu“) taky Komunistická strana Československa mlčky přijmout. Ironizující metafora v Kolářově „odpovědi“, že režim k nám nepřivanul „z ruských stepí“,¹¹ má v této souvislosti přece jen něco do sebe.

A jestliže odpověď Pavla Koláře na mé konstatování, že za normalizace došlo k faktickému „vyprázdňení“ či „zborcení“ idejí socialismu, je nevěčná, pak jeho protiargument, že tehdy ideologie „změnila svou funkci“,¹² mi připadá ještě nevěčnější. Anebo tomu mám snad rozumět tak, že normalizační režim nechtěl mít s „idejemi socialismu“ nic společného a že socialistická hesla neproklamoval a slovně nevyužíval?? Spíše se zdá, že politická „moc“ nevěděla vždy, co „chce“ a co „dělá“ ideologie, jako ona příslovečná biblická „levice“ a „pravice“. Jen pro dokreslení lze připomenout slova tajemníka Ústředního výboru KSČ Jana Fojtíka, že Gustáv Husák byl sice „zapálený a věrný komunista, ale v ideologické oblasti se zase tolik neorientoval“,¹³ která jsou pro normalizační situaci a její chápání moci možná reprezentativnější, než se na první pohled může zdát.

8 Tamtéž, s. 531.

9 CAROLL, Lewis: *Alenčina dobrodružství v říši divů a za zrcadlem*. Praha, dybbuk 2017, s. 193. Do češtiny přeložil Jaroslav Císař.

10 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1980 (5. vydání).

11 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 525.

12 Tamtéž, s. 528.

13 Srv. MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017, s. 49, pozn. 89.

Nechci zpochybňovat vzdělanost obou autorů ani jejich orientaci v soudobé historiografické literatuře a plně věřím, že se snažili vycházet „z hlavních proudů mezinárodního bádání o sociálních a kulturních dějinách socialistických diktatur: z německých *Alltagsgeschichte*, francouzské *l'histoire socio-culturelle*, z prací anglosaských ‘revizionistů’, jakož i ze sociální a kulturní antropologie“.¹⁴ Úctyhodné tvrzení, ale já jsem poukazoval na slabiny vyrovnání s domácí odbornou literaturou o normalizaci. Jde totiž o to, že jakkoli bych rád přistoupil na tvrzení obou autorů, že jim jde o přístup, „jenž sice neodsuzuje, ale do kritického světla staví výklady (a výmluvy) typu ‘nedalo se nic dělat’, ‘chtěli jsme zabránit nejhoršímu’, ‘o tom jsme nic nevěděli’ a podobně; přístup, jenž není náplastí na bebíčko traumatizované, ublížené společnosti, ale rozkolísává zatuchle pohodlné obrazy minulosti, jimiž normalizační generace dodatečně vysvětlovaly své jednání; přístup, jenž historizuje podobné exkulpace, které často nejsou ničím jiným než variací na starou nacionalistickou báchorku o nevinném českém národě coby oběti vnějších sil – o národě, který ‘chtěl bojovat’, ale elity jej zradily a zákeřně mu vrazily dýku do zad“,¹⁵ pak bych přece jenom čekal odkaz, ve kterých odborných publikacích se podobné „výklady (a výmluvy)“ nacházejí, u kterých badatelů a v jakých formulacích, případně v jakých kontextech.

Jinak totiž může vzniknout dojem, že si autoři předmět svých kritických analýz sami vytvořili z žurnalistických klišé a účelových floskulí „posametových“ politiků, a analýzu normalizačních jevů a procesů nahrazují polemikou proti jejich dodatečným obrazům. A pak by ovšem namísto ambiciózních „teoretických přístupů německých *Alltagsgeschichte*, francouzské *l'histoire socio-culturelle*“ atd. a namísto tvrzení, že jde o budování nového, respektive „uceleného pojetí celé epochy“,¹⁶ možná stačila analýza hegemoniálně kritického diskurzu o normalizaci.

Hlásí-li se například Pavel Kolář (nevysloveně) k badatelským perspektivám Cambridgeské školy zkoumání politického jazyka, když píše, že „jazyk, ať už promlouvá kdokoliv, není tu ani lži, ani zástěrkou, nýbrž složkou sociální skutečnosti, součástí sociálního jednání“, s dovětkem, že „dobovou mluvu bereme vážně“,¹⁷ pak se nutně klade otázka, jaké sociální funkce a jaké důsledky měla ve společnosti nejen „řeč“ Gustáva Husáka či Lubomíra Štrougala, jež Kolář připomíná, ale právě také ono „hospodské tlachání“ a uvedené „výklady (a výmluvy)“, vůči kterým se tak rozhořčeně vymezuje.¹⁸ „Brát vážně“ by zde pro mne znamenalo ukazovat v obou případech, které zvláštní sociální a kulturní instituce tyto (navzájem protikladné) „jazyky“ utvářely, jak působily, jaké chování a jednání ovlivňovaly a do jaké míry, ve kterých skupinách se internalizovaly, a třeba také, jaké druhy „kapitálů“ (ve smyslu Pierra Bourdieu) stimulovaly.

14 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 524.

15 Tamtéž, s. 526.

16 Předmluva. In: KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: *Co byla normalizace?*, s. 9–13, zde s. 9.

17 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 527.

18 Tamtéž.

V recenzi jsem autorům vytýkal abstraktnost a Pavlu Kolářovi sémantický decisionismus. Ty se bohužel vracejí i v jeho odpovědi, například v tvrzení, že proti porušování práva za normalizace „nikdo neprotestoval, že tento rozpor společnost tiše akceptovala, že se nikdy nestal ‘skandálem’“.¹⁹ Nebyla naopak právě Charta 77 a Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (nehledě na brutální policejní násilí při protestech na Václavském náměstí) dokladem, že se proti tomu v rámci možnosti protestovalo a že „porušování práva“ alespoň část společnosti (proti vůli režimu) neakceptovala?

Pojem „společnost“ Pavel Kolář vůbec používá jednodimenzionálně a abstraktně, ve svých argumentech například nerozlišuje mezi situací české a sovětské společnosti. Tvrdí-li třeba spolu s Michalem Pullmannem, že „mnoho sovětských občanů se s klíčovými ideály socialismu jako rovnost, pospolitost, solidarita nebo přátelství upřímně ztotožňovalo“,²⁰ pak se lze nejen ptát, do jaké míry sovětská společnost mluvila za společnost českou, ale také nakolik se zde opravdu jedná o „klíčové ideály socialismu“, či spíše o tradiční hodnoty ruské kultury, vykazatelné už u Tolstého, Turgeněva, Čechova a dalších, případně o hodnoty lidství vůbec. A dále (což citovaný poukazuje), zda takzvanou socialistickou společnost lze chápat jako něco více než jen sumu jejích částí, bez ohledu na jejich různé kulturní, vzdělanostní, sociální, regionální i politické rozvrstvení a náboženské tradice – tedy zejména bez ohledu na rozdíly režimů v tehdejším Sovětském svazu, Polsku a normalizovaném Československu; stejnou námitku abstraktnosti a nediferencovanosti pak lze vznést i vůči proklamativně používanému konceptu „každodennosti“.

Zdůrazňování perspektivy každodennosti se mi navíc zdá jednostranné, což by se nemělo chápat jako odmítnutí potřeby zkoumat její projevy. Jen nemohu souhlasit s tezí, že „příslib klidu na práci“ měl tak významně stabilizující vliv na údajné akceptování normalizace a na vyváženost „předpolitického ... světa každodennosti“ (který se údajně začal rozpadat až koncem osmdesátých let), jak se Pavel Kolář snaží tvrdit.²¹ Dlouhodobé deficity zásobování (přísloušným toaletním papírem), politické podmiňování kariér, omezený výběr zboží, výběrovost možností cestovat, napětí mezi odborným a politickým vedením podniků, zásahy do kulturních potřeb, devastace krajiny a dodnes nedořešené ekologické problémy i mnoho dalšího hodnotu „klidu na práci“ rozhodně limitovaly, a ještě více limitovaly normalizační „klid ke konzumu“. Musím přiznat, že v této souvislosti mi teze Václava Havla o normalizačním režimu jako „historické setkání diktatury s konzumní společností“ stále ještě připadá jako analyticky nevyčerpaná.²²

Nestačí selektivně enumerovat, ale mělo by se ukazovat, do jaké míry byly jevy každodennosti vázány na politické, systémové, institucionální a ideologické předpoklady „režimu“, a jak ho naopak zpětně ovlivňovaly. Kdybych chtěl být ironický,

19 Tamtéž, s. 529.

20 KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: Kdo se bojí normalizační každodennosti?, s. 43 (viz pozn. 5).

21 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 529 n.

22 HAVEL, Václav: Moc bezmocných. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 246.

namísto „klidu na práci“ bych odkazoval na protispolečenský „klid k chalupářství“, i když i jeho působení nebylo jednoznačné, a to jak v jeho „pacifikačních“ funkcích, tak třeba s ohledem na roli chalupářství při vytváření různých shora zmíněných normalizačních a svou povahou často korupčních „kapitálů“ („tuzexový“, „sociální“, „symbolický“, „kulturní“) a při prosazování „směnné“ hodnoty, včetně forem „naturální směny“ (služby za službu a zboží za zboží), rozšiřování podob vícegenerační rodiny a podobně. Spolu s dalším to pro mne relativizuje silné tvrzení autorů o „normalizaci“ jako součásti „evropské moderny“.

Pokud jde o argument historizace, v souvislosti s perestrojkou například formulovaný slovy „historizace představby znamená, že nelíbíme její dějiny prizmatem krachu, ale že se snažíme dobové ‘iluze’ jejích aktérů hodnotit v jejich kontextu, že ji nechápeme ahistoricky jako pokus, který byl od počátku ‘odsouzen k nezdaru’“,²³ pak lze souhlasit, ukáže-li se také právě, proč se „perestrojka“ nezdařila: třeba proto, že přišla pozdě nebo že byla „nesystémová“, že na ni ruská společnost a Československá komunistická strana nebyly připraveny a podobně. To znamená, že namísto proklamace o potřebě „hodnocení v kontextu“ by se ony kontexty měly začít ukazovat a vysvětlovat. Dobré úmysly, jak opakovaně připomíná historická zkušenost, nedostatečné výsledky, nebo dokonce „krach“ nejrůznějších sociálních experimentů neomlouvají.

A souhlasí-li Pavel Kolář „s recenzentovou kritikou, že ‘potřebná historizace by se proto měla spíše obrátit ke konkrétním jevům, k vývojovým možnostem daného politického a ekonomického systému, k podobě institucí a jejich fungování, ke komparaci s civilizačními trendy jinde, k analýze prosazování specifických mentalit (třeba autoritářských, funkcionářských, antisemitských, kariéristických na jedné straně, a maloměšťáckých, rezignovaných, »švejkovských« či utopických na straně druhé)“, s tím že „čtenáři musí být nad slunce jasné, že přesně o tento typ rozboru nám šlo“,²⁴ pak by pro odpověď stačilo pouze uvést strany recenzované publikace *Co byla normalizace?*, na kterých se „tento typ rozboru“ nachází.

Nemyslím si, že knize obou autorů i Kolářově odpovědi se má rozumět tak, že za normalizace bylo vše správné; ale tak, že jim jde o to, aby se oné době nově porozumělo prostřednictvím nových, případně „opravených“ konceptů. Moje kritika jejich pokusu vychází z faktu, že „normalizovaná“ sociální a politická skutečnost byla složitější a kontroverznější, než jak ji autoři ukazují, a kromě upozornění na nepřesnosti a jednostrannosti poukazovala na nedostatečné provedení oněch proklamovaných nových konceptů a hledisek. Abstraktní (a ideologické) návrhy a teoretické sebevymezení ještě neznamenají diferencující poznání toho, „co byla normalizace“ opravdu, ani porozumění tomu, co znamenal „pozdní socialismus“.

23 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 527.

24 Tamtéž, s. 525. Kolářem citovaná pasáž viz HAVELKA, M.: Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace, s. 233.

Recenze

Neodbytné pouto socialismu

Petr Chalupecký

SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha, Prostor 2016, 325 stran, ISBN 978-80-7260-341-1.

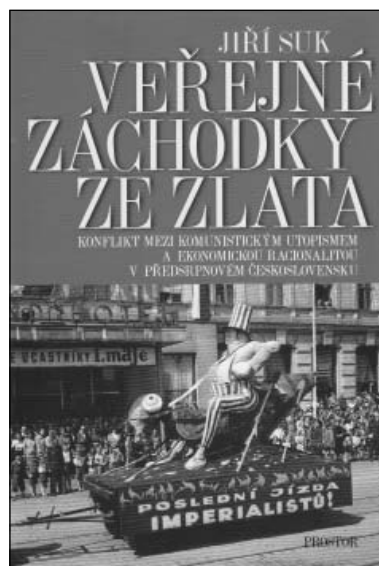
Kniha Jiřího Suka je významným příspěvkem k vývoji ekonomického myšlení v dlouhé předehře a během pražského jara 1968. Autor se ovšem nezaměřuje na vývoj československé ekonomické teorie v šedesátých letech jako takové, ale zkoumá její širší historický kontext spíše z filozofické a sociologické perspektivy. Jiřího Suka zajímá především podoba a uskutečnitelnost nového ekonomického modelu, potažmo československého pojetí „socialismu s lidskou tváří“. To vše analyzuje v dobových souvislostech šedesátých let, která celosvětově znamenala určitý přelom v poválečném vývoji, a to jak z hlediska skutečných ekonomických a společenských vztahů, tak i myšlenkového paradigmatu. Základním poselstvím monografie je myšlenka, že i přes snahu opustit tradiční sovětský model uspořádání ekonomiky a s ním svázanou ideologii marxismu-leninismu směrem k tržní ekonomice a soudobým ekonomickým teoriím přetrvávaly v myšlení tvůrců československé reformy některé podstatné prvky tohoto uvažování, jež byly současně poplatné paradigmatu, utvářenému v době osvícenství a spolu s rozvojem průmyslové společnosti, které zahrnovalo například víru v pokrok, vědecký optimismus a přednosti socialismu obecně. Změny ve světové ekonomice a společnosti během šedesátých let totiž začaly dané paradigma do značné míry zpochybňovat. Nový model socialismu tak

v sobě zahrnoval několik těžko řešitelných rozporů, které jednak odkazovaly realizaci projektu do říše utopie a jednak zároveň otvíraly prostor pro (celkem oprávněnou) kritiku konzervativních sil, že projekt opouští socialismus, tak jak jej chápali, ve prospěch návratu kapitalismu.

O celkovém vyznění knihy ostatně vypovídá také její – na první pohled záhadný – název. Ten se rozjasní, otevře-li čtenář knihu na stránce s mottem, pro nějž autor vybral slova Vladimira Iljiče Lenina z roku 1921: „Až zvítězíme na celém světě, pak, myslím, postavíme na ulicích několika největších měst světa veřejné záchodky ze zlata. (...) Prozatím je v RSFSR třeba zlatem šetřit, prodávat je co nejdražší a kupovat za ně zboží co nejlevněji. Kdo chce s vlky žít, musí s nimi výti; a chceme-li všechny vlky vyhubit, jak se sluší v rozumně

uspořádané lidské společnosti, řídíme se moudrým příslovím: ‘Neřikej hop, dokud jsi nepřeskočil.’“ (s. 13) Výrok pregnantně vyjadřuje rozpor mezi cíli, o jejichž uskutečnitelnosti sám Lenin nepochyboval, a tehdejší sociální a ekonomickou realitou, která realizaci těchto cílů odsouvala někam do vzdáleného a neurčitě budoucna.

Kniha je rozdělena do osmi kapitol (nepočítáme-li závěr, jež lze ovšem také do určité míry považovat za dodatečnou devátou kapitolu), které kombinují metodologické a teoretické úvahy s analýzou skutečného vývoje českého ekonomického myšlení v šedesátých letech. Úvodní kapitola nastiňuje genezi sovětské politické ekonomie socialismu v kontextu vývoje socialismu a marxismu, tak aby reflektovala témata, která rezonovala v diskusích kolem československé ekonomické reformy v šedesátých letech. Autor přitom zdůrazňuje zejména determinismus a historicismus myšlení Karla Marxe. Toto tradiční pojetí Marxe¹ mu umožňuje identifikovat prvky, na něž pak určitým způsobem navázal Lenin a ruští bolševici; tím nejzásadnějším je eschatologické vyústění dějinného procesu do ideální komunistické společnosti. Autor samozřejmě reflektuje i vlastní Leninův vklad do marxistické teorie, jenž ji částečně reviduje a spočívá zejména v představě revoluční avantgardy, která povede proletariát ke komunismu jako vytyčenému cíli. Není opomenut ani vliv

1 Některé interpretace toto tradiční pojetí, postavené zejména na pozdních Engelsových dílech či pracích Karla Kautského, zpochybňují. Viz např. KUŽEL, Petr: Marx nebyl prorok ani historicista. In: *Britské listy*, 28.3.2007 [online]. © 2019 [cit. 2019-02-17]. Dostupné z: <https://legacy.blisty.cz/art/33585.html>. Krátký a selektivní přehled novějších interpretací a kritika tradičního pojetí viz také např. ELBE, Ingo: Between Marx, Marxism, and Marxisms: Ways of Reading Marx's Theory. In: *Viewpoint Magazine*, 21.10.2013 [online]. © 2018 [cit. 2019-02-18]. Dostupné z: <https://www.viewpointmag.com/2013/10/21/between-marx-marxism-and-marxisms-ways-of-reading-marxs-theory/>.

domácích ruských podmínek na Leninovu praxi i jeho myšlení. Jak již bylo řečeno, autor se pohybuje spíše na konceptuální rovině, a nevěnuje tudíž tolik pozornosti ruským intelektuálním podnětům pro Leninovo ekonomické myšlení, stejně jako důvodům určitých, z hlediska pozdější politické strategie podstatných proměn jeho uvažování v období od počátku dvacátého století do roku 1917. To by ovšem ukázalo na mnohem hlubší revizi Marxova učení, než jakou ztělesňuje představa o straně coby avantgardě proletariátu či přesvědčení, že je možné uskutečnit socialistickou revoluci v zaostalém Rusku.

Když autor hodnotí vývoj v raných dvacátých letech v sovětském Rusku, vyzdvihuje roli ideologie při formování obecné a hospodářské politiky bolševiků na úkor vlivu socioekonomické reality. Lze souhlasit s tím, že Nová ekonomická politika v očích Lenina a většiny jeho spolustraníků znamenala dočasnou epizodu, určitý „krok stranou“. Jinou otázkou je, po jak dlouhou dobu měla fungovat. Při jejím opuštění již ve druhé polovině dvacátých let jistě hrály roli mocenské a názorové boje ve vedení bolševické strany, jak uvádí autor, nelze však nezmínit i reálné ekonomické příčiny, které tvořily přinejmenším záminku pro ukončení NEPu. Znovu se totiž rozpadla dělba práce mezi městem a venkovem, když rolníci nebyli ochotní za daných výkupních cen dodávat potraviny na trh, a v roce 1927 se tak ve městech projevil jejich citelný nedostatek. Výstižně autor posuzuje Stalinovy verze marxismu a jeho vazby na Leninovy či Bucharinovy teorie, stejně jako rozdíly mezi představami Stalina a Lenina či Trockého.

V závěru úvodní kapitoly nastiňuje Jiří Suk základní problémy sovětské verze centrálně plánované ekonomiky. Zde bych snad jen doplnil, že i kdyby se podařilo nastolit ceny reflektující poptávku, oddělené cenové okruhy znemožňovaly, nebo přinejmenším výrazně komplikovaly přizpůsobování nabídky poptávce. Nelze tedy očekávat, že by došlo k odstranění nerovnováh mezi nabídkou a poptávkou na spotřebním trhu.²

Druhá kapitola shrnuje vývoj československé ekonomiky od konce čtyřicátých do poloviny šedesátých let. V prvních třech částech, věnovaných hlavním principům a trendům, bych uvedl na pravou míru jen tvrzení o poklesu spotřeby obyvatelstva v zakladatelském období komunistického režimu (s. 79). Jednalo se pouze o relativní pokles, absolutně (oproti předešlému roku) klesla spotřeba pouze v roce 1953 v důsledku měnové reformy. V předchozích letech rostla, ovšem výrazně pomaleji, než předpokládal původní pětiletý plán. Obdobně o něco dále autor nesprávně hovoří o prudkém poklesu národního důchodu na přelomu čtyřicátých a padesátých let (s. 82). Ve skutečnosti pokleslo jen tempo růstu národního důchodu, nikoli národní důchod jako takový. Absolutní pokles národního důchodu oproti

2 Pro případná další vydání by snad bylo vhodné opravit větu na straně 73: „Tato ‘rozšířená socialistická reprodukce’ vyžaduje, aby růst práce trvale předstihoval růst mzdy.“ Správně by měla znít takto: „Tato ‘rozšířená socialistická reprodukce’ vyžaduje, aby růst *produktivity* práce trvale předstihoval růst *mezd*.“ Toto pravidlo je totiž chápáno spíše makroekonomicky a není platné pro každý individuální hospodářský subjekt.

předešlému roku nastal v komunistickém Československu pouze výjimečně, podle tehdejších oficiálních údajů v letech 1963 a 1981.

Za jednu z nejzajímavějších částí Sukovy knihy považují čtvrtý oddíl této kapitoly s názvem „To není plán, nýbrž hvězdopravectví“, který popisuje stav československé ekonomiky pohledem analytiků Státní bezpečnosti a stranického aparátu. Pozoruhodné jsou nejen neradostné soudy o československé ekonomice a vzorcích chování, které systematicky produkovala, ale také změna operativního zaměření Státní bezpečnosti na přelomu padesátých a šedesátých let, kdy namísto odhalování domnělých sabotérů, diverzantů a třídních nepřátel spíše začala monitorovat, jak československá ekonomika funguje a jak o ní smýšlejí jednotliví aktéři, zejména řídicí pracovníci. Prezentované bezpečnostní zprávy tak zpětně potvrzují, případně konkretizují některé deskriptivní analýzy ekonomik sovětského typu, jak je v osmdesátých letech provedli nejen čeští ekonomové, zejména Zdislav Šulc nebo Lubomír Mlčoch, ale také odborníci v jiných státech východního bloku, zejména maďarský ekonom János Kornai. Kritika tu upozorňovala například na politické zasahování do ekonomiky, praxi výrobních hospodářských jednotek nadsazovat své potřeby a podhodnocovat výrobní potenciál, ale také – a to je asi v této části nejpřínosnější – na problematické chování řídicích orgánů, jako byl rezortismus, byrokratický chaos, podceňování kritických signálů zdola, zejména na nižších a středních úrovních řízení, a všeobecná snaha vyhnout se individuální odpovědnosti – tedy základnímu principu, na kterém bylo (respektive mělo být) řízení československé ekonomiky od počátku padesátých let postaveno. Výsledkem pak bylo oslabení funkce, či spíše dysfunkce plánu jakožto základního nástroje koordinace a řízení ekonomiky a z toho plynoucí systematické koordinační selhávání.

Třetí kapitola mapuje vědeckou a politickou dráhu hlavního protagonisty československé ekonomické reformy, tehdejšího ředitele Ekonomického ústavu ČSAV Oty Šika a zamýšlí se zejména nad jeho intelektuální proměnou od aktivního stoupence stalinské politické ekonomie k jejím hlavním kritikům a proponentům svébytné verze tržního socialismu, jemuž později, po teoretickém dopracování v exilu, dal název „třetí cesta“. Autor klade důraz na dobu, kdy Šik nabýval své ekonomické vzdělání a kdy jako relativně mladý začal vědecky pracovat a přednášet.³ Tato formativní etapa si totiž podle Suka zachovala na Šika svůj vliv i v klíčovém období prosazování reformy a delší dobu poté,⁴ a stanovila tak meze jeho reformistického myšlení. Suk konstatuje, že Šik opouštěl marxisticko-leninské pozice velmi pozvolna a že ještě jeho disertační práce *Ekonomika, zájmy, politika*⁵ i texty z let 1963 a 1964 jsou jimi silně ovlivněny, zejména pokud jde o hlavní pilíře socialistického systému, jako je role plánování a vedoucí úloha komunistické strany, ale i víru v přednosti socialismu či samotný jazyk práce. V tomto ohledu je však potřeba

3 Již koncem 40. let vzdělával tehdejší pedagogy na Vysoké škole hospodářských věd v základech marxismu-leninismu.

4 Ostatně i jeho „třetí cesta“ svou dialektickou výstavbou nese marxistickou pečeť.

5 ŠIK, Ota: *Ekonomika, zájmy, politika: Jejich vzájemné vztahy do socialismu*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1962.

vzít v potaz rovněž politickou a diplomatickou stránku věci: Nakolik šlo v případě Sukem citovaných výroků o úlitbu straně, aby vůbec dotyčné texty mohly vyjít a také aby neohrozily samotné přijetí reformy, jak to komentoval sám Šik ve svých pamětech či vzpomínkových rozhovorech s odstupem několika desetiletí? A nakolik Šik v těchto textech z první poloviny šedesátých let upřímně vyjadřoval své tehdejší přesvědčení? V této otázce je dnes velmi obtížné rozhodnout, přičemž na váhu samozřejmě padá vypovídající hodnota memoárů. Ostatně sám Suk tuto možnost v souvislosti s politickými aktivitami Oty Šika o několik kapitol dále připouští. Pokud bychom u Šika dědictví marxisticko-leninské výchovy sledovali pomocí jazyka a stylu vyjadřování, tak „bipolární“ rétorika je v jeho textech z tehdejší doby velmi silně patrná. V tom musím dát Sukovým závěrům za pravdu. Přínosný je také Sukův pokus rozlišit reformismus od revizionismu a tímto hlediskem posuzovat dynamiku Šikova myšlení v šedesátých letech.

K této části knihy bych snad doplnil, že sice tehdejší oficiální ideologie kladla velmi silný důraz na morální podněty motivace, avšak ani marxisticko-leninská ortodoxie nezavrhovala úlohu zisku jako motivačního faktoru. Jeho účelem bylo zajistit racionalitu hospodaření, avšak neměl být závislý na tržních cenách a neměl být soukromě přivlastňován.⁶ Jiná věc je, nakolik tuto funkci skutečně v daném systému plnil a plnit mohl. Rovněž chozrasčot, jehož cílem bylo mimo jiné zefektivnit nakládání se svěřenými zdroji ve vztahu k cílům plánu, nebyl novinkou Chruščovových reforem, ale byl zaváděn již v rámci Nové ekonomické politiky.

Následující kapitola „Věda bez dějin, dějiny bez vědy“ podává přehled o vývoji československého ekonomického myšlení od konce čtyřicátých do konce šedesátých let minulého století a rovněž zpravuje o trpkých osudech některých poválečných ekonomů. Autor sleduje nejen vzestup a upevnění stalinské politické ekonomie, ale také ztráty, které tento proces přinesl. Vedle perzekuce řady meziválečných a těsně poválečných nemarxistických i marxistických ekonomů to bylo hlavně přerušení kontinuity se světovou vědou a předchozím vývojem. Jiří Suk pak dobu od konce padesátých let do pražského jara logicky interpretuje jako proces znovunalézání ztraceného, a současně jako hledání nástrojů, jimiž by bylo možné uchopit a vědecky zkoumat společenskou realitu, tedy skutečně existující socialismus namísto jeho ideální představy. Toto vytváření nového pojetí ekonomické vědy mělo být produktem svobodné a kritické diskuse, v níž měly být též nově zhodnoceny dosud zavrhané nemarxistické ekonomické teorie. Empirické studium kapitalistických ekonomik totiž ukazovalo na určitou ekonomickou zaostalost československého socialismu oproti Západu. Inspirace některými soudobými trendy v kapitalistických ekonomikách měla napomoci reformě socialismu, aby se tak dostal do svého vyššího vývojového stadia a z premis, jimiž jej klasikové obdařili, nezůstávaly jen prázdné fráze.

Opět bych zde opravil některé drobné věcné nepřesnosti. Vysoká škola politických a hospodářských věd vznikla sloučením Vysoké školy hospodářských věd a Vysoké školy politické a sociální až v roce 1949, nikoli v roce 1948 (s. 127). A český překlad

6 Viz např. OLIVA, Felix: Funkce zisku. In: *Plánované hospodářství*, roč. 1, č. 8 (1948), s. 219 n.

Samuelsonovy *Ekonomie* byl pořízen jen pro potřeby Ekonomického ústavu ČSAV. Jeho vydání pro širší veřejnost znemožnila invaze vojsk Varšavské smlouvy a následný nástup „normalizace“.

Zajímavá je kapitola s názvem „Dlouhý Stalinův stín“, která na základě materiálů Státní bezpečnosti dokumentuje zájem politické policie o teoretické a částečně i praktické počínání ekonomické obce a snahu omezovat některé její veřejné aktivity. Jiří Suk se zde snaží dotvořit komplexní obraz doby a poukázat na skutečnost, že i přes akceleraci liberalizačního procesu ve druhé polovině šedesátých let zůstávala podstata režimu v zásadě neměnná a že represivní složky i ve ztížených podmínkách byly nadále důležitým aktérem panující moci. Na příkladu vybraných ekonomů autor ilustruje tvrdošijnost Státní bezpečnosti i meze, které jí kladla pokračující liberalizace. Jiří Suk sice vyjma amerického ekonoma Johna Michaela Montiasa, zabývajícího se zejména finančními otázkami ekonomik východního bloku, dotyčné ekonomy nejmenuje a uvádí jen iniciálu jejich příjmení, nicméně podává dostatek indicií, takže pro informovaného čtenáře není problém tato jména rozluštit. Konkrétně se jedná o Vladimíra Nachtigala, věnujícího se statistice, zvláště bilancím národního hospodářství; vysokého úředníka ministerstva financí Miroslava Koudelku; Jaroslava Habra (původně Halbhubera), žáka Josefa Macka a v druhé polovině čtyřicátých let aktivního člena národohospodářské komise Ústřední rady odborů; a Bedřicha Levčíka, jenž v šedesátých letech patřil mezi důležité členy Šikova týmu.

Stěžejní pro zaměření knihy jsou následující tři kapitoly, šestá až osmá, v nichž autor na některých klíčových tématech analyzuje názorové posuny a diskuse tehdejších reformátorů s cílem odhalit prvky realističnosti, či naopak utopičnosti jejich snah. To vše je rámováno dobovým kontextem včetně změn v povaze světového myšlení během šedesátých let.

Šestá kapitola „Reformní diskurz v politické ekonomii šedesátých let“ zkoumá na pramenném materiálu projevy utopičnosti, revizionismu a reformismu v představách ekonomů, sociologů a filozofů o novém modelu socialismu. Suk si všímá napětí mezi skutečností země, jež pokulhávala nejen za ortodoxními představami o socialismu, ale v mnohém také za soudobými kapitalistickými státy, a snahou tehdejších reformních intelektuálů držet se základní premisy o nadřazenosti socialismu nad kapitalismem. Toto napětí podle Suka generovalo utopické rysy v československém humanitním a společenskovědním myšlení šedesátých let. Pokud se totiž jeho protagonisté měli vymezovat vůči slabinám a selháním stalinské verze socialismu, aniž by odmítli fakt, že to socialismus byl, a zároveň se chtěli vyhnout obvinění, že jim jde o prostý návrat ke kapitalistickým či buržoazním institucím, nezbylo jim logicky nic jiného než klást na budoucí systém nepřiměřené nároky, které neodpovídaly možnostem tehdejšího Československa. A je pravděpodobné – což je také hlavním smyslem Sukovy argumentace – že většina z nich přitom jen netaktizovala ve snaze prosadit reformu.

Tyto závěry ovšem implikují skeptický pohled na výsledek takzvaného obrodného procesu ve smyslu určitého širšího než národního impulzu v případě, kdyby nebyl mocensky zastaven a mohl se dál rozvíjet. Pokud bychom však vzali doslova definici utopie německého filozofa Karla Mannheima, s níž autor pracuje – tedy jako něčeho,

co není jen určitým mentálním projektem, ale také impulzem ke změně, a to nikoli jen partikularistické – pak nutno přiznat, že v takové lichotivé představě československé reformátory utvrzoval také ohlas, který pražské jaro mělo v zahraničí; a paradoxně právě neukončenost pražského jara přispěla k tomu, že se tyto naděje či iluze udržovaly ještě dlouhá desetiletí po něm. Jinou otázkou pak je, nakolik ideje či ozvuky pražského jara skutečně napomohly formovat úsilí, jež směřovalo ke společenským změnám v jiných zemích, přinejmenším v zemích sovětského bloku.

Neukončenost pražského jara také vyvolává otázku (kterou si autor explicitně neklade), jakým směrem by se reformy ubíraly, pokud by nedošlo k invazi vojsk Varšavské smlouvy. Jiří Suk, vědom si své profese historika, takto nespekuluje, avšak poskytuje řadu indicií, které problematizují nadměrné naděje. Jednak správně upozorňuje na instrumentální racionalismus ekonomů, který jejich představy držel více při zemi a současně naznačoval pravděpodobný posun reformy směrem k obnově tržní ekonomiky s určitými historicky a dobově danými specifiky. K tomu je ovšem nutno dodat, že i autorem citovaní ekonomové podléhali určité idealizaci, pokud jde o fungování tržní ekonomiky – zejména ve vztahu ke kontrole státního majetku – dané jejich tehdejší úrovní znalostí a dosavadní zkušeností. Suk správně zmiňuje také další klíčový problém, a to určité „sociální pohodlí“, užijeme-li termínu Otakara Turka, spojené se sovětským typem socialismu, jehož částečná demontáž by zcela jistě vyvolala odpor značné části veřejnosti a tím ohrozila úspěch a pokračování reformy i bez „spojenecké“ invaze.

V této souvislosti bych ještě zmínil dvojí význam slova „revize“. Jiří Suk ho používá zejména ve smyslu přehodnocení platnosti stávajících teorií či ideologie, na nichž stál dosavadní socialismus, ale také ve smyslu re-vize, tedy utváření nové vize. Ze Sukova textu je zřejmé, že revizionismus v obojím smyslu byl v diskusích a projektech československé reformy druhé poloviny šedesátých let přítomen.

Sedmá a osmá kapitola věcně i svými názvy tvoří do značné míry vzájemně opozitum, obě však sledují chronologii událostí. První z nich (Politika pod tlakem vědy a kultury: útok na „dogmatismus“) přibližuje vzestup technokratické, respektive expertní vrstvy jakožto politické skupiny, který byl umožněn stávajícím nefunkčním systémem řízení, do nějž navíc reforma vnášela další rozkladné prvky. Následující kapitola (Věda a kultura pod tlakem politiky: účtování s „revizionismem“) naopak analyzuje zpětnou reakci posrpnové moci vůči této skupině v prvních letech „normalizace“.

Jiří Suk dává správně do kontextu politický vzestup expertů a intelektuálů s prohlubující se nefunkčností stávajícího systému řízení. Tuto skupinu přitom zvýhodňovala nejen potřeba tehdejšího vedení komunistické strany a státu řešit krizový stav, do nějž se dostala nejen ekonomika, ale systém jako celek, a s nímž si vedení nedokázalo samo se svými znalostmi a dovednostmi poradit, ale také určitý scientistický étos a optimismus, na němž strana stavěla budoucí realizaci svých dlouhodobých představ o přednosti socialismu již od přelomu padesátých a šedesátých let. Suk na mnoha příkladech dokumentuje, že horizont uvažování reformních ekonomů jen výjimečně metodologicky opouštěl základní marxisticko-leninské paradigma jako východisko jejich úvah. Současně neopomíná fakt, že i přes relativně omezený vliv na realizaci

ekonomické reformy, který tito ekonomové přinejmenším do roku 1968 měli, se jim podařilo dál rozkolísat již tak otřesený systém, a tím si za změněných podmínek vynutit posílení svého vlivu na další reformní vývoj. Současně se tím více dostávali do rozporu s decizní sférou, ať už v hospodářsko-politických orgánech státu, nebo s vedoucími stranickými funkcionáři, o další podobu reformy. To vše se odrazilo v odlišných názorech na pokračování reformy, která, zatížena mnoha kompromisy, nenaplnovala očekávání ani jedněch, ani druhých.

Po nástupu „normalizace“ si Husákovo vedení kladlo za cíl obnovit jak mocenské postavení komunistické strany, tak ideologické panství marxisticko-leninské ortodoxie. Jiří Suk se při této příležitosti jako by vrací na začátek své knihy, aby precizoval základní pilíře této ideologie a samotné moci KSČ jakožto strany leninského typu. Klíčový pilíř Suk trefně shrnuje do takzvaného dogmatu o trojjedinosti moci, v němž moc všeho pracujícího lidu je ztotožněna s mocí dělnické třídy, jež je reprezentována její vůdčí silou, tedy komunistickou stranou, respektive je do ní přímo vtělena. Z tohoto úhlu pohledu pak hodnotí argumentaci, s níž se „normalizátoři“ vypořádávali s klíčovými aktéry ekonomické reformy šedesátých let a s ekonomickým myšlením této doby. Dokládá jejich snahu denuncovat tyto ekonomy a jejich koncepce nejen jako revizionistické ve smyslu odklonu od skutečného marxismu-leninismu, ale také jako utopistické, a tedy hazardující s budoucností socialismu jako takového i s budoucností země. To první se jí podařilo, alespoň na dalších dvacet let; to druhé jen částečně – spíše formálně, ale za cenu vyprázdnění obsahu. Prostor nemarxistickým ekonomickým teoriím, jež i přes svůj marxistický, respektive marxisticko-leninský étos druhá polovina šedesátých let otevřela, „normalizační“ moc sice opět přivřela, ale nedokázala úplně zavřít. Rozvíjelo se i během takzvané normalizace, byť oproti předchozí dekádě za ztížených podmínek. Současně však mezi novou generací, ale částečně i mezi „osmašedesátnickou“ generací ekonomů postupně vyprchávalo marxisticko-leninské paradigma. Ostatně to naznačuje jak poslední věta osmé kapitoly („ideologie vytlačila vědu na okraj, ale už ji nemohla pohltit“, s. 274), tak samotný závěr knihy, který sleduje spojnicí mezi ekonomickým myšlením a reformou šedesátých let na jedné straně a ekonomickou transformací devadesátých let a jejím myšlenkovým zázemím na straně druhé.

Knih *Veřejné záchodky ze zlata* je významným a v české historiografii průkopnickým dílem, které se snaží československé ekonomické myšlení šedesátých let a celý tehdejší reformní proces zasadit do širších historických, zejména paradigmatických souvislostí, určit a analyzovat rámec, v němž se tento děj odehrával, a vytyčit meze jednání a myšlení jednotlivých aktérů. Kniha je navíc psána čtivým jazykem, takže přes svou odbornost je přístupná i přemýšlivým zájemcům z řad laické veřejnosti.

Recenze

Devět let po bolševické revoluci

Dagmar Petišková

ROTH, Joseph: *Cesta do Ruska: Fejetony, reportáže, poznámky v deníku 1919–1930*. Z německého originálu přeložil Pavel Váňa. (Knihovna 20. století, sv. 1.) Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2017, 264 strany, ISBN 978-80-7325-422-3.

V posledních letech u nás vyšly tři publikace, které obsahují část žurnalistického díla Josepha Rotha (1894–1939), do češtiny předtím nepřekládaného. Jde o reportáže, fejetony, eseje, črty i dopisy psané v období od konce prvního desetiletí do druhé poloviny třicátých let minulého století. Dávají českému čtenáři možnost poznat Rotha jinak než jako romanopisce a novelistu, jehož zřejmě nejslavnější román *Pochod Radeckého* vyšel česky již roku 1934 a dočkal se pak kromě dalšího překladu i několika následujících vydání. Nyní se tedy setkáváme v českém překladu s Josephem Rothem i jako s reportérem, fejetonistou a esejistou, jako se zaníceným komentátorem politického a kulturního dění i každodenního života meziválečné Evropy, jako s novinářem, jenž dokáže zaujmout na jedné straně brilantní stylistikou, na straně druhé bystrým úsudkem, výstižným hodnocením situace a neotřelými postřehy.

První z těchto publikací, *Filiálka pekla na zemi*,¹ je tvořena výběrem protinacistických článků ze třicátých let doplněným Rothovou korespondencí Stefanu Zweigovi. Tyto texty psal Roth již v emigraci ve Francii, poté co jako autor ostře vystupující

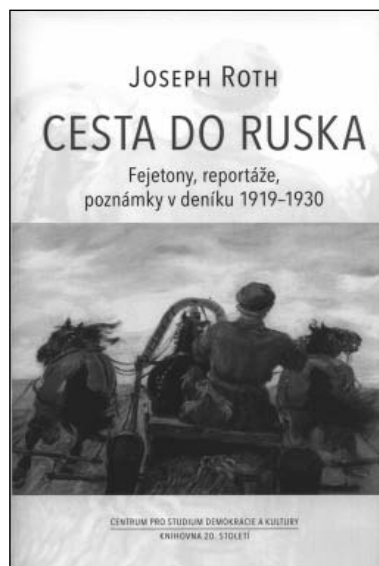
1 ROTH, Joseph: *Filiálka pekla na zemi: Spisy z emigrace*. Praha, Academia 2011.

proti německému nacionálnímu socialismu, a navíc jako osoba židovského původu, předvídavě včas opustil Hitlerovu říši.

Druhá publikace, s názvem *Židé na cestě*, obsahuje soubor reportáží a fejetonů z dvacátých let.² Autor se zde věnuje odchodu Židů z východu Evropy po ruské říjnové revoluci a první světové válce a jejich přesunu na Západ. Kromě geografického významu má židovská „cesta“ v Rothově pojetí i další rozměr ve smyslu vnitřního, osobního hledání a vypořádávání s novým, jiným a ne vždy chápajícím světem. Autor úzkostem a nejistotě přesídlivších Židů dobře rozuměl; sám, rodák z haličských Brodů, byl jedním z nich.

V předminulém roce pak vyšla *Cesta do Ruska*, kniha fejetonů, reportáží a deníkových záznamů z let 1919 až 1930, jejímž hlavním námětem je zachycení a posouzení sovětského režimu, k němuž se upínala očekávání mnohých levicových intelektuálů tehdejší západní Evropy.³ Kniha je rozdělena do tří částí, přičemž páteřní je část prostřední, sestávající ze série článků s názvem „Cesta po Rusku“. První oddíl „Fejetony a reportáže“ ji výběrem článků uvádí, část třetí je jejím dodatkem. Následuje erudovaný doslov z pera německého editora publikace Klause Westermanna.

Do první části knihy byly vybrány novinové články věnované dění ve střední a východní Evropě těsně po první světové válce – ať už v západním Maďarsku před šoproňským plebiscitem roku 1921, anebo (většinou) jevům souvisejícím s komunismem a říjnovým revolučním převratem v Rusku. V nich se Roth soustředí na život bývalých vojáků po válce, ruských a ukrajinských uprchlíků v západní Evropě, na ruskou uměleckou scénu, ale i na úlohu náboženství v bolševickém Rusku. Tak například reportáž „Tábor válečných zajatců“ z dubna 1920 pojednává o ruských zajatcích „zapomenutých“ ve vídeňských internačních barácích; jedním z mála rozptýlení je pro ně četba ruských novin: „Dříve než mi nabídl místo, musel si pročíst veškeré zprávy z ‘Ruskoje Slovo’. ‘Ruskoje Slovo’ ... se tiskne v Praze. A obsahuje článek o T. G. Masarykovi. Co je ti po nějakém Masarykovi, kamaráde?“ (s. 8)⁴ Ve fejetonu „Ukrajinománie“ si Roth všímá přehnaného zájmu o vše ukrajinské, jenž počátkem dvacátých let zachvátil německé hlavní město. Kromě „opravdových“

2 ROTH, Joseph: *Židé na cestě*. Praha, Academia 2013.

3 Původní vydání: ROTH, Joseph: *Reise nach Rußland: Feuilletons, Reportagen, Tagebuchnotizen 1919–1930*. Köln/R., Kiepenheuer & Witsch 1995. Kniha již dříve vyšla také ve slovenském překladu (*Cesty do Ruska: Fejtóny, reportáže a zápisky z denníkov 1919–1930*. Bratislava, Premedia Group 2012).

4 *Ruskoje slovo* se tehdy ovšem v Praze netisklo, Roth měl nejspíš na mysli noviny *Ruskoje dělo*, které zde vycházely ve vydavatelství O. O. Till v letech 1919–1920.

ukrajinských uměleckých souborů⁵ zde vystupovala nejrůznější uskupení, tvořená často ruskými a polskými emigranty, která se ukrajinsky jen tvářila: „Berlín hýří groteskní operetní ukrajinománií. Jakákoli melodie se sebemenším slovanským zabarvením tónu je ‘ukrajinská’. (...) Tento fenomén je však zajímavý sám o sobě: že totiž nějaký národ, jakmile ztratí svoji státní samostatnost, začne vládnout v operetách a varieté.“ (s. 58 n.)

Některé články z první části knihy vznikly jako reakce na Rothovy zážitky ze Sovětského svazu, uveřejněny však byly až později, mimo sérii „Cesta po Rusku“. Patří k nim fejeton „Ruské divadlo: v přízemí“, v němž autor s ironií komentuje a rozebírá principy revoluční dramaturgie a režie moskevského divadla Vsevoloda Emiljeviče Mejercholda. Svěřuje se, že zažíval „upřímné zděšení“, když se při představení musel tísnit na úzké nepohodlné židli v nevytápěném hledišti, jež mělo navozovat dojem sportovní haly – revoluční režijní metoda totiž postihovala nejen samo dění na jevišti, ale týkala se i organizace hlediště. Když pak Roth líčí, jak se sám Mejerchold ve výstředním žlutém sportovním obleku přišel divákům „děkovat“ (s. 73 n.), mnohého dnešního čtenáře zamrazí, uvědomí-li si, že v té době, ve druhé polovině dvacátých let, se už zřejmě nad avantgardním režisérem počínala stahovat mračna komunistické nevole, jež předznamenala jeho další tragický osud. „Pánbiček v Rusku“ je zase metaforickým příběhem o postavení církve a náboženství v bolševickém státě. Podle Rotha si tu Bůh, poté co jeho funkci převzala komunistická strana, bere trvalou dovolenou. „Leningrad“ je poetickým obrazem zimního města zahaleného do mlžného oparu, ze kterého Roth nechává vystoupit jeho evropské bulváry, a také Dostojevského, Petra Velikého, Mikuláše II., současné revolucionáře, ale i reakcionáře, které zde dosud potkává. Bílé, zasněžené rozlehlé náměstí před Zimním palácem je pro autora symbolem celé země. První část knihy pak uzavírá „Generální linie“, Rothova recenze na Ejzenštejnův film o industrializaci vesnice, ve které ironizuje režisérovy umělecké postupy poplatné sovětské kulturní doktríně a estetiku socialistického realismu.

Prostřední část knihy tvoří série sedmnácti reportáží a fejetonů uveřejňovaných od 14. září 1926 do 18. ledna 1927 ve *Frankfurter Zeitung*. Cesta do sovětského Ruska v roli reportéra byla pro Josepha Rotha prestižní záležitostí. Zrod a první kroky sovětského státu celá Evropa sledovala s velkým zájmem i napětím. Svými reportážemi tak Roth mohl konkurovat zprávám z pera mnoha významných žurnalistů a literátů, kteří se na Východ vypravovali. Patřili k nim i čeští pisatelé⁶ a spolu s nimi německy

5 V západní Evropě mělo obrovský úspěch turné Ukrajinské republikánské kapely v letech 1919–1920, která jen v Německu odehrála dvaadvacet koncertů.

6 Srv. ŠIMOVÁ, Kateřina – KOLENOVSKÁ, Daniela – DRÁPALA, Milan (ed.): *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*. Praha, Prostor 2017.

píšící pražský rodák a zanícený komunista Egon Erwin Kisch,⁷ který zemi procestoval jen pár měsíců předtím, než se sem vydal Roth.⁸

Minulost a přítomnost východní Evropy byly tématem, které pro Rotha, jenž v haličské části dnešní Ukrajiny prožil dětství i část mládí, mělo zvláštní význam a ke kterému se v celém svém díle často vracel. Ostatně již v roce 1920 byl do této oblasti vyslán jako reportér *Neue Berliner Zeitung*, aby podával zprávy o průběhu polsko-sovětské války.

V roce 1926 se pak vydal do Sovětského svazu jako korespondent na základě smlouvy s *Frankfurter Zeitung*. Finanční prostředky poskytnuté frankfurtskými novinami Rothovi umožnily půl roku cestovat zemí od běloruského hraničního přechodu Něharelaje (rusky Něgoreloje) přes Minsk a Moskvu do Nižního Novgorodu a dále pak vožským parníkem do Samary, Stalingradu a Astrachaně, odtud přes Kaspické moře do Baku, a dále do Tbilisi, Suchumi a Oděsy. Následoval Kyjev a Charkov, ještě jedna návštěva Moskvy a nakonec Leningrad. V prosinci 1926 musel Roth své sovětské putování ukončit, když ho noviny kvůli finančním problémům z Ruska odvolaly. Do té doby mu však podle všeho dopřávaly materiální komfort. Rothův novinářský kolega a filozof Walter Benjamin, jenž si cestu z Německa do sovětského Ruska hradil z vlastních skromných zdrojů a doslova tu živořil, byl při jejich setkání v Moskvě vyloženě ohromen Rothovým zdejším životním stylem. V polovině prosince 1926 se totiž oba novináři telefonicky domluvili a Benjamin přijel za Rothem do jeho hotelu. Do deníku si pak poznamenal: „Roth už seděl v prostorné restauraci. Návštěvníka tu vítá hlučná kapela, dvě obří palmy dosahující do poloviny místnosti, bary a bufety s pestrým výběrem a bělostné, s vybraným vkusem prostřené stoly – jako by to byl nějaký evropský luxusní hotel přenesený daleko na východ. Pil jsem poprvé v Rusku vodku, jedli jsme kaviár, studené maso a kompot. (...) V jeho pokoji jsme pak v rozhovoru ... pokračovali. Roth si zřejmě žije na vysoké noze, hotelový pokoj – právě tak evropsky zařízený jako restaurace – musí stát spoustu peněz, stejně jako jeho zpravodajská cesta...“⁹

7 Kisch byl vyslán do Ruska berlínským bulvárním deníkem *Berliner Zeitung am Mittag*, který ale jeho příliš nadšené prosovětské reportáže odmítl otiskovat. Kisch je pak rok po svém návratu vydal knižně, nejprve německy a zanedlouho i česky (KISCH, Egon Erwin: *Zaren, Popen, Bolschewiken*. Berlin, Erich Reiss 1927; TÝŽ: *Caři, popi, bolševici*. Praha, Pokrok 1929).

8 Novináři a umělci, kteří se po bolševické revoluci vydali do Ruska a psali o sovětském státu, významně doplnili sbírku literatury o ruských realitách z pera cizinců. Již od roku 1813 se v ústřední petrohradské knihovně (původně Imperátorské veřejné knihovně, dnes Ruské národní knihovně) vytvářela kolekce knih pod názvem *Rossika*, která obsahovala díla zahraničních cestovatelů a spisovatelů zaznamenávající, co v Rusku viděli a jak zemi vnímali. Po bolševické revoluci pak podléhalo doplňování knih do sbírky ideologickým vlivům; v roce 1930 bylo její kompletování prakticky zastaveno a z *Rossiky* se stala historická kolekce. Na skutečnost, jak významným impulzem pro „zahraniční literaturu o Rusku“ říjnová revoluce byla, upozorňuje její účastník, americký novinář Albert Rhys Williams v poslední kapitole („What Books to Read about the Soviets?“, s. 523–526) své objemné monografie *The Soviets* (New York, Harcourt, Brace & Company 1937).

9 BENJAMIN, Walter: *Moskauer Tagebuch*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1980, s. 43.

Ostatně i Rothovy reportáže svědčí o tom, že v socialistickém státě se devět let po říjnovém převratu ještě daly najít slušné předrevoluční hotely a dobré restaurace. Po Volze se mohlo plout v první třídě parníku spolu s nepmany, jejichž dcery hrály v lodní restauraci po večerech na klavír (s. 120).¹⁰

Prvním článkem, jenž byl ve *Frankfurter Zeitung* z cyklu „Cesta po Rusku“ uveřejněn, je fejeton „Carští emigranti“. Roth ho začíná metaforou: „Dlouho před tím, než jsme začali pomýšlet na cestu do nového Ruska, přišlo staré Rusko k nám.“ (s. 107) Vykresluje tragikomický obraz ruských uprchlíků usídlených v západní Evropě, kteří se zde stávají reprezentanty bývalé carské říše. Někteří z nich se v západoevropských metropolích pokoušejí, třeba v ponižujícím postavení varietních umělců, o nový život – a tak vybrnkávají na balalajkách touhu po domově, po barech se v rudých safiánových kozačkách pokoušejí o otočky v podřepu či převlečení za kozáky cválají na cizokrajných koních v pařížských hipodromech. Jiní však, zlomení a rezignovaní, tu svůj život jen dožívají – jako třeba starý kníže, kterého znal autor „jako antisemitskou kapacitu a mistra v odírání sedláků“, ovšem stejně se neubrání lítosti, vidí-li ho, „jak se za vlahých podzimních večerů zimomřivě šourá, už ne člověk, ale spíše symbol, list odváty ze stromu života“ (s. 109). Fejetonem z běloruského hraničního přechodu Něharelaje („Hranice Niegoreloje“) pak počínají zprávy o tehdejší sovětské realitě.

Struktura reportáží a fejetonů vypovídá o tom, že si ji Roth důkladně promyslel, a vytvořil tak harmonický celek, kde se popisy reality střídají s mnoha autorskými odbočkami, s komentáři, a dokonce minipovídkami – jako třeba ve fejetonu „Astrachaňské zázraky“, kde rozvíjí příběh o tamním každodenním ubíjejícím jevu, jímž jsou (nejenom v autorově oblíbené cukrárně s polskými majiteli, ale v celém městě) mračna much.

Roth byl v Sovětském svazu v době, kdy tu Nová ekonomická politika zaznamenávala úspěch – rostla hrubá průmyslová výroba a zemědělská produkce se zvyšovala. Zároveň se ale v polovině dvacátých let rozhořely diskuse o dalším ekonomickém směřování země. Tuto situaci shrnul autor ve fejetonu „Vzkříšený měšťák“ slovy: „Oba tábory čekají na budoucnost a prozatím se navzájem viditelně neruší. Je-li pravda, že je proletariát vládnoucí třídou, pak je nová buržoazie jednoznačně třídou, která si užívá.“ (s. 135)

Je-li třeba, uvádí přesné statistické údaje – jako například když v článku „Církev, ateismus, náboženská politika“ seznamuje s dřívějšími majetkovými poměry pravoslavné církve včetně počtu nevolníků, které kdysi vlastnily největší ruské kláštery (s. 175), anebo s početním složením kavkazského obyvatelstva v reportáži „Labyrint národů na Kavkaze“ (s. 139) či s počtem parníků a nákladních lodí na Volze („Po Volze do Astrachaně“, s. 127).

10 Po občanské válce bylo mnoho budov hotelů vyčleněno k jiným účelům, a tak najít odpovídající ubytování představovalo pro zahraniční návštěvníky jeden z hlavních problémů. Lepší byla situace v Moskvě, Leningradu a několika dalších metropolích, naopak stav ubytovacích zařízení v provinčních městech byl tristní. (Srv. HEEKE, Matthias: *Reisen zu den Sowjets: Der ausländische Tourismus in Rußland 1921–1941. Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren*. Münster, Lit Verlag 2003, s. 343.)

V Rothových zprávách z Ruska je zřetelný jeho soucit s těmi nejhudšími a nejzbedovanějšími, jimž se pokrok a technické vymoženosti nového státu vyhýbají – jako když v posledně uvedeném článku píše o tragickém životním osudu volžských tahačů lodí, burlaků, kteří zde dosud nahrazují práci strojů a jejichž zpěv „nevychází z hrdla, nýbrž z neznámých hlubokých zákoutí srdce, v nichž se zřejmě zpěv splétá s osudem. Zpívají jako odsouzení na smrt.“ (s. 127)

Mnohde se autor setkal s katastrofickými následky války a komunistické revoluce. O městech v Povolží píše jako o nejsmutnějších místech, jaká kdy viděl. Nachází zde nejen ohořelé domy a spáleniště, ale zjišťuje i otřesné detaily o zdejším hladomoru jako důsledku občanské války (s. 124 n.).

Ačkoliv se Roth netajil svými sympatiemi k levicovým hnutím, předsevzal si – a také to frankfurtským novinám slíbil – že bude nestranný. Snaha o objektivitu je v jeho „ruských“ zprávách zřejmá. Vyjadřuje-li se s uznáním o snaze sovětského státu vymýtit analfabetismus a poskytnout vzdělání všem jeho občanům, uvědomuje si zároveň, že překotně zaváděné nové edukativní metody jsou cestou k celkové průměrnosti až podprůměrnosti vzdělávání a k zahazování talentů („Škola a mládež“), a s nelibostí pozoruje „ortodoxní falšování faktů“ ve školní výuce (s. 210). Má radost z nového sebeuvědomění venkovského obyvatelstva, a když přihlíží spleti obyvatelstva na Kavkaze, žasne nad tím, jak se komunistům podařilo všechny ty horkokrevné národy mezi sebou usmířit. Chválí národnostní politiku státu včetně přístupu k Židům (v Sovětském svazu se „antisemitismus považuje za hanebnost“ – s. 156), industrializaci země i nové zákony, jež zaručují zrovnoprávnění žen. Zároveň ale s nechutí sleduje „novou sexuální morálku“, která – poté co odvrhne veškeré západní „dvoření a svádění“ – nutí člověka, aby převzal „mravy a zvyky savců“ (s. 165). Odsuzuje všudypřítomnou bolševickou propagandu, vadí mu tendenčnost novin i literárních časopisů, předkládání hotového názoru a odmítání argumentace.

Závěrečné „Poznámky v deníku a přednáška“ obsah Rothových článků ze zpravodajské cesty po Sovětském svazu doplňují. Autor v nich ale poukazuje i na změny v sovětské politice, které se udály od doby jeho návštěvy země – v roce 1937 upozorňuje například „na skutečnost, že se poměry Židů v sovětském Rusku ... pravděpodobně změnilo“ (s. 242). V „Deníku z cesty do Ruska“ najdeme kromě poznámek, jež autorovi sloužily jako podklad pro fejetony a reportáže, i velmi osobní zpovědi. Je zřejmé, že po několika měsících strávených v Sovětském svazu se mu už po západní civilizaci značně stýská a komunistickou zemi touží co nejdříve opustit. Jeden z deníkových záznamů je o tom, jak autor znechuceně odchází z představení moskevského divadla, jelikož mu vadí Hamlet v ruštině; z jiné poznámky je patrné, že ukrajinský Charkov v něm vyvolává doslova odpor: „Nikdy nezapomenu na tohle zabedněné, škaredé město, jehož lidé jsou nejen hloupí, ale i zlí, nepřívětiví maloměstáci.“ (s. 238) Několik deníkových záznamů vypovídá o pocitech osamocení, jež zde zažívá, a o smutku, úzkosti a depresivních stavech, souvisejících s jeho osobním životem – s onemocněním manželky, u které se projeví počátky psychické nemoci; Roth je s ní ve spojení prostřednictvím korespondence, která je však z její strany velmi řídká. „Jsem bezradný. Od Fridy ani slovo. Nemůžu mluvit, ani psát, ani číst. Tísni mě pochmurné představy.“ (s. 227)

Rothovy reportáže a fejetony, jazykově a stylisticky právě tak vytríbené jako jeho práce beletristické, představují jedno z nejbarvitějších historicko-literárních svědectví o počátečním období Sovětského svazu. Je škoda, že české vydání úroveň Rothovy výpovědi snižuje, ať již některými překladatelskými nepřesnostmi a neobratnostmi, nebo řadou gramatických chyb.¹¹

O tom, že jsou Rothovy novinářské práce zajímavé i pro dnešního čtenáře, svědčí skutečnost, že před čtyřmi lety vyšla v Německu další publikace s výběrem z autorových článků z cest do východní Evropy, *Cesty na Ukrajinu a do Ruska*.¹² Obsahuje jeho fejetony a reportáže, jejichž základ tvoří kromě série „Cesta po Rusku“ i některé z řady článků, jež byly ve dvacátých letech minulého století uveřejňovány v německých novinách pod názvem „Cesta Haličí“ a „Dopisy z Polska“. Možná že i tato publikace zaujme některého českého nakladatele a dočkáme se jejího vydání také v češtině.

11 U ruských mužských adjektivních příjmení se zde v nominativu singuláru užívá tvar zakončený hláskou -ý (Trocký – s. 18, 43, 216, 256; Budonny – s. 39; Dostojevský – s. 164; Stanislavský – s. 252), a nikoliv na -yj, -ij, -oj, jak je v češtině ustáleným pravidlem (Trockij, Budonnyj, Dostojevskij, Stanislavskij). Jméno divadelního režiséra má v českém překladu, zjevně pod vlivem němčiny, další pomýlenou podobu: „publikum Stanislawského“ (s. 71). Stejně chybně je uvedeno jméno autora sovětské protináboženské tiskoviny J. Fjodorova: „V brožuře: ‘Antináboženská propaganda na vesnici’ od E. Feodorowa...“ (s. 173). Český překladatel na mnoha místech nesprávně či nedůsledně užívá velká a malá písmena v označení území, organizací apod. Tak například zeměpisné jméno *Ostpreußen* se vyskytuje jako východní Prusko (s. 35) i Východní Prusko (s. 40 a 45). Paramilitaristický spolek *Schwarze Reichswehr* je jednou černá říšská armáda (s. 65), pak zase Černá říšská armáda (s. 66). V pasáži popisující, jak se sovětský člověk nově dozvídá o svém původu, se čtenář setká s Pithekanthropem (s. 173) i Pitekanthropem (s. 174). Je zde mnoho nesprávně užitých tvarů zeměpisných jmen – např. „z Nižného Novgorodu“ (s. 120) nebo „Borslaw“ (s. 84). Není možné přehlédnout chyby v interpunkci – jen namátkově: „Rusové platí za vše, co zabaví sovětskými bankovkami...“ (s. 34). „Údaje, které jsem sdělil v předloženém textu jsem si přinesl ze studijní cesty do Ruska.“ (s. 242). Ve fejetonu nazvaném „Podplukovník“ zarazí čtenáře sdělení, že „Bersin je uprchlík, ruský carský důstojník. (...) Mluví velmi dobře rusky a má radost, že se mnou může mluvit rusky.“ (s. 53). V německém originálu se však jazykové schopnosti ruského emigranta popisují jinak: „Er spricht sehr gut Deutsch und freut sich, daß er mit mir Russisch sprechen kann.“ (ROTH, J.: *Reise nach Rußland*, s. 59.)

12 ROTH, Joseph: *Reisen in die Ukraine und nach Russland*. München, C. H. Beck 2015.

Recenze

Polská syntéza stoletých dějin sudetských Němců

Petr Šafařík

MAJEWSKI, Piotr M.: *Sudetští Němci 1848–1948: Dějiny jednoho nacionalismu*. Z polštiny přeložila Markéta Páralová, překlad německých pramenů Pavel Mašarák. Brno, Conditio humana ve spolupráci s Muzeem druhé světové války v Gdaňsku 2014, 537 stran, ISBN 978-80-905323-2-8.

Polský historik a muzeolog Piotr Maciej Majewski (*1972), profesor Univerzity kardinála Stefana Wyszyńského ve Varšavě, je jedním z nejvýraznějších zahraničních znalců československé historie první poloviny dvacátého století. Kupříkladu jeho monografie o postojích Edvarda Beneše k německé otázce v Československu¹ se setkala s velmi pozitivními recenzemi. Čtenáři *Soudobých dějin* si mohou Majewského pamatovat z jeho recenze knihy Víta Smetany o britské politice vůči Československu na přelomu třicátých a čtyřicátých let² a z následné polemiky obou autorů v dalších

1 MAJEWSKI, Piotr M.: *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*. Warszawa, Wydawnictwo DiG 2001.

2 TÝŽ: Mnichov, Británie a pokus o revizi českého pohledu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 174–176. Šlo o recenzi Smetanovy knihy *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Praha, Karolinum 2008.

dvou číslech časopisu z roku 2009.³ Výměna to byla pozoruhodná, mimo jiné se dotkla otázky historického revizionismu a národní i středoevropské perspektivy historického výzkumu.

V minulém roce vyšel český překlad Majewského knihy *Bojovat, či ustoupit?*, věnované dilematu obrany Československa proti nacistickému Německu. Autor zde přihlíží také k faktům polsko-německé války z roku 1939 a poutavým stylem se pustil rovněž na pole takzvaných kontrafaktuálních dějin.⁴

Tato recenze se ovšem zabývá předchozí Majewského knihou přeloženou do češtiny, představující pohnuté století v dějinách sudetských (respektive českých) Němců od „jara národů“ 1848 do jejich většinového vysídlení z Československa a nastolení komunistického režimu v roce 1948.⁵ Je s podivem – a také velká škoda – že v českém odborném tisku ani v masmédiích se této knize zatím téměř nikdo nevěnoval. Nepochybně jen nedopatřením ji stále nezachycuje ani *Bibliografie dějin Českých zemí* Historického ústavu AV ČR, přestože eviduje novější Majewského publikace.⁶ Přitom je navýsost zajímavé poznat, jak se složitou, stále tu a tam i politicky rezonující materií naložil tentokrát zahraniční historik nikoliv ze Západu (jako jsou například Detlef Brandes, Eva a Hans H. Hahnovi, Samuel Salzborn, Philip Theer či Volker Zimmermann), ale z někdejšího východního bloku, navíc odborník nižšího středního věku.

Zmínil-li jsem politické aktualizace dějin, před samotným posudkem Majewského knihy o českých či sudetských Němcích dodám ke krátkému profilu tohoto polského historika, že s přesahy historie a současné politiky má osobní zkušenosti. Od roku 2009 do jara 2017 byl totiž zástupcem ředitele gdaňského Muzea druhé světové války a v této souvislosti byl zmiňován i jako odborný poradce Donalda Tuska v době, kdy byl Tusk z liberálně-konzervativní strany Občanská platforma polským premiérem (2007–2014) a kdy se projekt onoho gdaňského muzea připravoval. V roce 2017 už ale Polsku vládla nacionálně-konzervativní strana Právo a spravedlnost a gdaňské Muzeum druhé světové války bylo jednou z institucí, kterou zasáhly – i personálně – problematické změny specifické pro takzvanou čtvrtou polskou republiku. Piotr Majewski snaze vnutit danému muzejnímu projektu polský národní (národovecký?) rámec či perspektivu oponoval, krátké informace o tom se objevily i v českých médiích.⁷

3 SMETANA, Vít: Mnichov? A „pokus“ o jakou revizi? Stíny v recenzi Piotra M. Majewského. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 2–3 (2009), s. 444–455; MAJEWSKI, Piotr M.: Odpověď Vítu Smetanovi. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 744–746.

4 MAJEWSKI, Piotr M.: *Bojovat, či ustoupit? Možnosti obrany Československa na podzim 1938*. Brno, Conditio humana ve spolupráci s Muzeem druhé světové války v Gdaňsku 2018. První polské vydání této knihy je z roku 2004.

5 Původní polské vydání: „*Niemcy sudeccy“ 1848–1948: Historia pewnego nacjonalizmu*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007.

6 Srv. Majewski, Piotr Maciej. In: *Bibliografie dějin Českých zemí* [online]. Praha, Historický ústav AV ČR [cit. 2019-02-15]. Dostupné z: <https://1url.cz/JMdo1>.

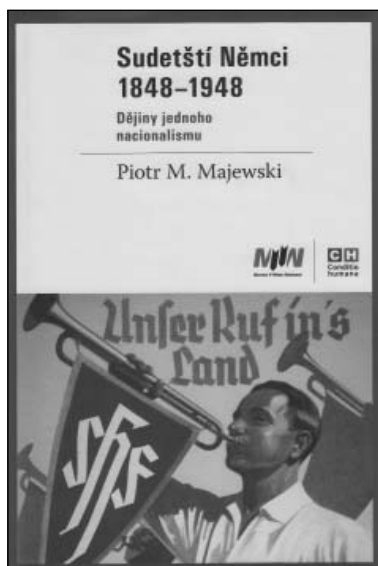
7 Viz např. Muzeum v Gdaňsku ukazuje válku v širším kontextu: Polské vládě se to nelíbí. In: ČT24 [online], 26.03.2017. © Česká televize 1996–2019 [cit. 2019-02-15]. Dostupné z:

Majewského monografii o sudetských Němcích lze pro šíři i hloubku jejího záběru označit za historickou syntézu. Jak autor sám píše v úvodu k českému vydání, vlastní pramenný průzkum prováděl pro meziválečné období, starší a pozdější dobu zpracoval na základě sekundární literatury. V proporcích výkladu, postupujícího chronologicky a rozčleněného do tří částí (s časovým záběrem 1848–1918, 1918–1938 a 1938–1945), se pisatelovo nejvlastnější zaměření projevilo tím, že prostřední část je nejobjemnější a nejdetailněji pojednaná. Je to ostatně logické, když těžiště problematiky spočívá právě ve fenoménu sudetoněmectví, které se jako kolektivní identita začalo rozvíjet až po roce 1918.

Piotr Maciej Majewski prokázal velice dobré znalosti dané látky a jejích složitých souvislostí. Zdařile se vyrovnal i s žánrem syntézy, mimo jiné tedy s oscilací mezi nutností poskytnout velké množství faktografických informací a potřebou nezahltit čtenáře (příliš mnoha) detaily, exkurzy a podobně. Text hodnocené knihy je navíc velice čtivý.

V recenzované publikaci nacházím jen drobné nejasnosti či dílčí problémy. V úvodu k českému vydání autor předkládá i krátké terminologické poznámky ohledně výrazů a spojení „sudetští Němci“, „Sudety“, „národ“, „vysídlení“, „přesídlení“, „vyhnání“ a „transfer“. Je to velmi zapotřebí a Majewski i zde projevils dar výstižného vyjádření na malé ploše. Ovšem chybí zde – zejména u výrazu „transfer“ – zohlednění toho, jaké pojmy byly použity v klíčových dokumentech, jako byl zejména Protokol postupimské konference z 2. srpna 1945. A jelikož ohledně zmíněných výrazů bylo po roce 1989 leccos napsáno, bylo by dobré odkázat na vícero zdrojů (z těch českých je v dané pasáži uveden jen odkaz na *Slovník spisovného jazyka českého* z roku 1964 – s. 16).

Dále v textu pak polský historik zachází s významem slova „vyhnání“ místy velmi úzce, když ve vztahu k vyhánění Němců – tj. jejich vysídlování před rozhodnutím na postupimské konferenci – označuje tento termín za ne zcela adekvátní z toho důvodu, že v té době „ve skutečnosti probíhalo vystěhování Němců nejčastěji za pomoci československých ozbrojených sil, s vědomím a souhlasem nejvyšších státních orgánů“ (s. 410). Z toho, jak s výrazy „transfer“, „odsun“ a podobnými Majewski občas nakládá, je zjevné, že by bývalo prospěšnější zvolit spíše některý jiný výraz jako zastřešující pro celý proces nuceného vysídlení (a pro všechny jeho fáze). Tak autor například vyhánění Němců, tj. jejich nucené vysídlování z doby před

rozhodnutím postupimské konference, nazývá „první fází odsunu“ (s. 414). Citované místo je navíc jedním z těch, kde autor nedodržel svůj závazek z úvodu používat výraz „odsun“ „výhradně v překladech citací jako název pro operaci vysídlení sudetských Němců, která probíhala v letech 1945–1946“ (s. 16).

Plnohodnotné historické syntéze odpovídá i doprovodný aparát Majewského knihy. Kromě seznamu literatury a jmenného rejstříku obsahuje také rejstřík místní, krátkou mapovou přílohu a přehled českých a německých místopisných názvů. Do jmenného rejstříku se jen ojediněle vloudila chyba: kupříkladu jméno historika Rudolfa Jaworského se na uvedené stránce vůbec nevyskytuje.

Chvályhodná byla snaha vybavit publikaci také fotografiemi. Je jich relativně malý počet a tisková kvalita některých reprodukcí není vysoká, zpravidla jde ale o dobře zvolený obrazový doprovod. Pozoruhodný je například snímek historika, nacisty a náměstka primátora Prahy v letech 1939 až 1945 Josefa Pfitznera (s. 424). Fotografie ho ukazuje, jak ve vězení na Pankráci čistí koberec. Škoda jen, že v popisku je Pfitzner nepřesně označen za pražského primátora a že chybí konkrétní datace snímku (nebo sdělení, že není známa). U seznamu zkratk by bývalo bylo dobré vysvětlit, že kurzívou jsou uvedeny edice pramenů, vysvětlivka analogické skutečnosti je přitom uvedena u jmenného rejstříku.

Překlad recenzované práce je zdařilý. Jen velmi ojediněle se v českém vydání objevují nejasnosti či omyly. Nemaje k dispozici polský originál knihy, nemohu posoudit, zda nevznikly při české redakci textu. Například se tu píše o rakouské ústavě „z ledna 1866“ (s. 63), zatímco autor možná myslel na Říjnový diplom z roku 1860. Nacionálněsocialistické křídlo Sudetoněmecké strany z jara 1936 je mylně nazváno *národně socialistickým* (s. 337). Jazykové korektury unikly některé pravopisné chyby v interpunkci (například s. 8, 414 a 434). Matoucí je vysvětlení v úvodu knihy, proč autor v jejím titulu sousloví „sudetští Němci“ opatřil uvozovkami (s. 13). Platí to ovšem o polském originálu této publikace, nikoliv o jejím českém vydání.

Majewski rovněž v úvodu mezi svými záměry deklaruje, že chce nabídnout specifický polský pohled na dané téma (s. 9). V explicitní podobě to v jeho výkladu dle mého soudu ale příliš zjevně není. Autor zde pro onu polskou perspektivu použil několikrát osobní zájmeno „my“, „náš“. Navzdory vědomí o tom, že stále existují určité „národní školy“, perspektivy, tradované výkladové rámce, projevy kolektivní paměti a podobně (či jejich rezidua), bude asi nejjeden čtenář pokládat zmíněné obraty s „polským my“ za nevhodná, příliš generalizující označení. Pohled na danou historickou problematiku je i v České republice diferencovanější.

Na druhou stranu si ale ještě připomeňme období, kdy tematizace takzvané sudetoněmecké otázky mívala v České republice značně vyhocené podoby, a to vnitrostátně i na mezinárodním poli. Projevilo se to například i na osmém sjezdu českých historiků v Hradci Králové ve dnech 10.–12. září 1999. Mimo jiné v tom, že tam zástupci Asociace učitelů dějepisu ČR dali najevo své znepokojení nad tím, že část českých médií a veřejných intelektuálů přejímá narativ sudetoněmeckých krajských organizací, a žádali historiky, aby výrazněji vstupovali do veřejných diskusí o česko-(sudeto)německých dějinách. Majewského čtivá syntéza v leccčem souzní s perspektivou, rámci, hodnotovými akcenty – chcete-li diskurzem – většinového

přístupu české odborné obce k sudetoněmeckému tematickému komplexu a určitě i s pozicemi, které tehdy artikulovala Asociace učitelů dějepisu. Příslušné debaty od té doby neskončily, byť postupně velmi zeslábla jejich razance.

S ohledem na vysokou kvalitu publikace Piotra M. Majewského (i na fakt, že nijak neidealizuje počínání české, respektive československé strany) této knize přeji, aby se s ní kromě učitelů a studentů různých typů škol dobře seznámili i ti, kteří z různých důvodů připisují odpovědnost za násilí a další negativa v česko-(sude-to)německém stýkání a potýkání zdaleka nejvíc prvně uvedenému subjektu toho vztahu. Například dobře vyargumentované upozornění, že je velmi problematické přebírat u pojmů, jako je „vyhnání“, německý úzus, by snad mohlo v podání zahraničního historika zapůsobit na řadu českých publicistů více než od českých autorů. Zvláště když Majewskému bylo v době polského vydání knihy teprve pětatřicet let a když se jedná o autora (jak jsem naznačil úvodem), který i v jiných oblastech svého profesního působení vystupuje pro otevřenost historického poznání, tedy nad rámec úzce, či dokonce integrálně pojímané národní perspektivy.

Recenze

Budoucnost Evropy v úvahách polských federalistů v exilu

Martin Nekola

ŁUKASIEWICZ, Sławomir: *Third Europe: Polish Federalist Thought in the United States 1940–1970*. Saint Helena (California), Helena History Press 2016, 478 stran, ISBN 978-1-943596058.

Docent Sławomir Łukasiewicz z Lublinské univerzity patří k předním polským odborníkům na problematiku emigrace a osobností Polonie v anglosaském světě. Dlouhodobě se věnoval zejména výzkumu projektů a představ o budoucnosti Polska a jeho místě v Evropě v díle bezpočtu významných myslitelů, politiků, diplomatů, sociologů, historiků a publicistů, kteří byli nuceni domovinu opustit vinou válek a totalitních režimů a usídlili se v zahraničí. Disertační práci *Třetí Evropa: Polské federalistické myšlení ve Spojených státech 1940–1970* zakončil roku 2004 svá doktorská studia, přičemž rozšířenou verzi publikoval o několik let později v knižní podobě.¹ Anglický překlad vyšel péčí americko-maďarského nakladatelství Helena History Press v roce 2016.²

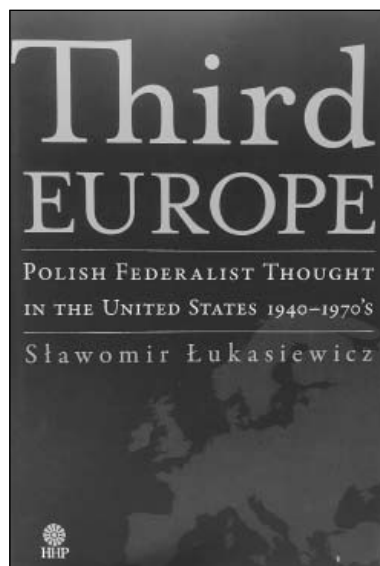
1 ŁUKASIEWICZ, Sławomir: *Trzecia Europa: Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych, 1940–1971*. Warszawa – Lublin, Instytut Pamięci Narodowej 2010.

2 Distribuci publikací tomuto nakladatelství zajišťuje Středoevropská univerzita v Budapešti a New Yorku.

Lukasiewicz jako jeden z prvních důkladně analyzoval, jak polský exil na Západě během druhé světové války a posléze po rozdělení evropského kontinentu železnou oponou reagoval na nepříznivý mezinárodní vývoj a jak si představoval jeho nové ideální uspořádání. Nejčastěji zaznívaly myšlenky mírové integrace, zejména pak úzké spolupráce států střední a východní Evropy, od Pobaltí po Balkánský poloostrov, směřující k postupné federalizaci celého regionu. Jen tak podle exilu bylo možno čelit trvalému tlaku rozpínavého ruského souseda z východu a německého ze západu. Těžce zkoušený polský národ, respektive jeho exilová reprezentace během německé okupace a posléze po ovládnutí země komunisty, se cítil povolán držet prapor těchto snah.

V intelektuálních kruzích pochopitelně nešlo o téma nijak nové; připomeňme projekt *Międzymorze* (Intermarium) Józefa Piłsudského, návrh federace střední Evropy pod vedením Polska z třicátých let. Blížící se porážka nacismu a obava ze sovětizace uvedly v exilové komunitě v život další podobné iniciativy. Počátkem roku 1942 založil v New Yorku blízký poradce generála Władysława Sikorského Józef Retinger Středoa východoevropský plánovací úřad (*Central and Eastern European Planning Board*) jakožto orgán pro přípravu ekonomické a sociální rekonstrukce regionu po válce. V srpnu 1945 ustavila skupina kolem Józefa Poniatowského v Římě Federální klub střední a východní Evropy (*Federal Club of Central and Eastern Europe*). V říjnu 1946 následovala podobná instituce v Paříži. V Londýně působila od října 1949 Unie polských federalistů (*Union of Polish Federalists*), jež pod předsednictvím Jerzyho Jankowského navázala úzké kontakty s Evropským hnutím a Radou Evropy.

Lukasiewiczova kniha vedle představení rozličných federalistických koncepcí dává nahlédnout také pod pokličku celého polského exilu, což nabízí zajímavou paralelu k československé zahraniční akci, zahájené po únoru 1948 uprchnuvšími demokratickými politiky na Západě. Komunistický režim v Polsku byl dosazen zvěncí Sověty. V červnu 1945 se sice do vlasti vrátil předseda válečné exilové vlády v Londýně Stanisław Mikołajczyk, aby převzal funkci místopředsedy koaličního kabinetu a ministra zemědělství, avšak demokraté v nastalých poměrech zoufale tahali za kratší konec a vše směřovalo k brzké dominanci komunistů. Exilové struktury zůstávaly nicméně aktivní i po skončení druhé světové války a sledovaly na dálku vývoj v sovětizované domovině s oprávněnými obavami. Po parlamentních volbách v lednu 1947 bylo jasno. Prezidentského úřadu se v únoru ujal komunistický předák Bolesław Bierut a následné represe donutily mnohé politiky opustit zemi. Na podzim byl nucen uprchnout za pomoci americké ambasády i Mikołajczyk. Jeho příchod na Západ rozvířil vášně, neboť jej mnozí považovali za kolaboranta s komunisty.

Nastal rozkol a o uznání od mnohamilionové polské exilové komunity ve světě se ucházely tři paralelně fungující instituce: stínová exilová vláda v Londýně pod vedením Augusta Zaleského; Provizorní rada národní jednoty (*Provisional Council of National Unity*), která akceptovala legalitu exilové vlády, nikoliv však její personální složení, a v níž zasedla trojice široce respektovaných osobností Tomasz Arciszewski, Edward Raczynski a generál Władysław Anders; a konečně Mikołajczykův Polský národní demokratický výbor (*Polish National Democratic Committee*), sídlící ve Washingtonu D.C. Vedle toho existovala řada dalších organizací (například Polské svobodné hnutí „Nezávislost a demokracie“ – *Polish freedom Movement „Independence and Democracy“*), redakčních kruhů hojně distribuovaných časopisů (za všechny *Kultura* v Paříži) a politických stran (demokraté, národní strana, strana práce, lidová strana, socialisté), které někdy koordinovaly svůj postup, jindy zarytě soupeřily o vliv.

Sławomir Łukasiewicz i nezasvěcenému čtenáři srozumitelně osvětluje důvody rozepří, ale především širokou škálu aktivit těchto subjektů, (ne)svorně usilujících o svržení komunismu ve vlasti. Zasazuje přitom snahy polského exilu do širšího rámce počínající studené války, s akcentem na Spojené státy a americkou zahraniční politiku. Je známo, že ministerstvo zahraničí a Národní bezpečnostní rada (*National Security Council*) již v roce 1947 doporučily prezidentu Harrymu S. Trumanovi bránit se proti intenzivní propagandistické kampani řízené Moskvou a všemi způsoby podporovat evropské nekomunistické elementy, včetně exilových struktur, jako součást protisovětské strategie. V červnu 1949 se ve Washingtonu zrodil Národní výbor pro svobodnou Evropu (*National Committee for Free Europe*), oficiálně financovaný soukromými dárci, ve skutečnosti skrytými fondy Ústřední zpravodajské služby (*Central Intelligence Agency – CIA*). Výbor stál za několika klíčovými projekty. Nejprve to bylo Tažení za svobodu (*Crusade For Freedom*), během něž byly oslovovány miliony lidí po celých Spojených státech, aby finančně přispěli na boj proti komunismu. Dále inicioval založení univerzity pro nadějně mladé exulanty, takzvané Koleje svobodné Evropy (*Free Europe College*), nebo Centra středoevropských studií (*Mid-European Studies Center*), jež sloužilo jako *think-tank* a poskytovalo exilovým myslitelům platformu pro jejich analýzy a texty. Především však výbor uvedl v život Rádio svobodná Evropa (*Radio Free Europe*), které zahájilo pravidelné vysílání 1. května 1951 a představovalo zřejmě nejdůležitější informačně-propagandistický kanál do zemí východního bloku. Československá redakce vedená Ferdinandem Peroutkou a polská v čele s Janem Nowakem-Jeziorańským byly neaktivnější. Američané rovněž sponzorovali činnost exilových internacionál, které se zrodily na přelomu čtyřicátých a padesátých let a v jejichž rámci měli Poláci a příslušníci ostatních Sověty „porobených národů“ široké možnosti uplatnění.

Łukasiewicz věnuje samostatné kapitoly třem z nich: Mezinárodní selské unii (*International Peasant Union*), známé též jako „Zelená internacionála“, která zaštitila osmnáct agrárních a maloroľnických exilových stran ze střední a východní Evropy; Křesťanskodemokratické unii střední Evropy (*Christian Democratic Union of Central Europe*), poskytující zázemí klerikálním stranám; a konečně Shromáždění porobených evropských národů (*Assembly of Captive European Nations*),

kvaziparlamentnímu tělesu, v němž zasedlo šestnáct národních delegací a které se mělo stát jakousi malou protiváhou Organizace spojených národů. Ústředí těchto a mnohých dalších nadnárodních exilových subjektů sídlila ve Spojených státech, nejčastěji v New Yorku. Rovněž o bohatém životě polské komunity v pulzující metropoli na řece Hudson se autor rozepisuje v obsáhlé kapitole.

Autor se mnohokrát vrací i k válečným vyjednáváním o československo-polské konfederaci. Představitelé obou národů, toho času pod nacistickou okupací, podepsali 11. listopadu 1940 manifest vyhlášující konec minulých sporů a úmysl vstoupit po porážce třetí říše do úzkého politického a hospodářského společenství. Rokování vyústila 23. ledna 1942 v dohodu o konfederaci, která připouštěla i přistoupení dalších států regionu. Proti záměru se ale od počátku stavěli Sověti, což ovlivnilo další vývoj. V srpnu se setkali vůdci exilových vlád Edvard Beneš a Władysław Sikorski a vzhledem k okolnostem se rozhodli konfедераční úvahy odložit. V polské interpretaci se leckdy setkáváme se zradou ze strany Čechů, respektive s obviňováním Beneše, že v rozhodující chvíli podlehl tlaku Moskvy a v prosinci 1943 odjel podepsat spojeneckou smlouvu se Stalinem. Łukasiewicz nabízí několik pohledů polských federalistů na celou kauzu. Mnohem problematičtější vztahy než s Čechy však měli Poláci historicky s ukrajinskými sousedy. Trochu proto zamrzí absence zmínek o kontaktech, spolupráci i rozepřích s ukrajinským exilem ve Spojených státech a Kanadě a jeho představitelích, případně důkladnější analýza, proč ve většině návrhů středo- a východoevropské federace psaných polskou rukou nefiguruje samostatná Ukrajina, její práva a zájmy.

Kniha Sławomira Łukasiewicze o třech blocích a sedmačtyřiceti kapitolách je vlastně fascinující kronikou života lidí, kteří vedli ze vzdálené země na druhé straně Atlantiku vyčerpávající zápas za vlast, již pod tlakem okolností opustili a mnohdy už nikdy nespatriili, a za vlastní národ, který je vinou komunistické propagandy považoval za zrádce a nepřátele. Ba co víc, dokázali navzdory každodenním útrapám hledět do budoucnosti a rozpracovávat vize sjednocené Evropy. O několik desetiletí později se staly realitou. Autor přibližuje dílo vybraných osobností (Feliks Gross, Oskar Halecki, Piotr Wandycz, Jan Wszelaki a další), které významně obohatily myšlenkovou tradici polského federalismu. Vychází přitom z mnohaletého výzkumu archivních pramenů v Polsku i zahraničí a předkládá tak zcela ojedinělou studii.

Pro českého čtenáře-historika je kniha vítanou inspirací, jak zkoumat ideu federalismu očima Huberta Ripky, Fedora Hodži, Štefana Osuského, Viléma Brzoráda, Jiřího Bertla a dalších téměř zapomenutých zástupců československého pounorového exilu.

Recenze

Varšavská smlouva jako nástroj politiky Sovětského svazu

Daniel Povolný

BÍLÝ, Matěj: *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2016, 432 strany, ISBN 978-80-87912-69-0.

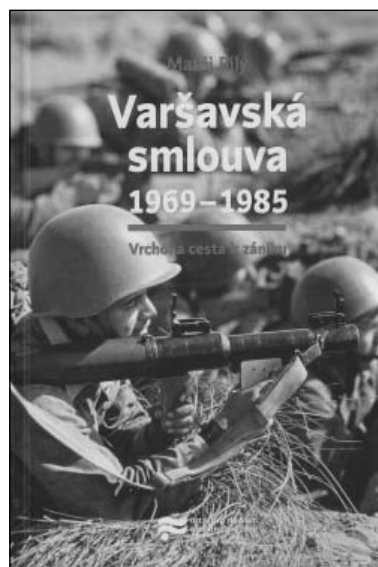
V úvodu autor oprávněně konstatuje, že dosud neexistuje „komplexní historická monografie“ o vojensko-politické organizaci Varšavské smlouvy (s. 7). Sám však svou knihou na ztečení této mety neaspiruje a ani se o to nemůže pokoušet. Přesněji řečeno, víceméně naplňuje takový cíl – pro sledovanou dobu od konce šedesátých do poloviny osmdesátých let – pouze z jedné poloviny.

V úvodní podkapitole „Struktura výkladu a metodologie“ Matěj Bílý sděluje, že se zaměřil na analýzu vnitřního vývoje Varšavské smlouvy, na její roli v mechanismech fungování evropské zájmové sféry Sovětského svazu a na vliv této organizace na mezinárodní dění v letech 1969 až 1985. V jedenácti kapitolách potom autor popisuje a analyzuje vývoj a proměny vyjednávací taktiky jednotlivých menších účastnických států a jejich občasná drobná vítězství, která ve vztahu k vedoucí úloze Moskvy měla spíše kosmetický a dočasný efekt. Čtenář se tak dozvídá, co se dělo za líbivou fasádou „bratrů ve zbrani“, za níž si všichni zdaleka nebyli rovni, protože úplně neposlouchat „Velkého bratra“ si nedovolilo ani Rumunsko jako největší *enfant terrible* paktu. Na druhou stranu může sledovat, jak zručně a obratně Sověti dokázali manipulovat a ovládat ostatní soudruhy z východního

bloku, ale také jak postupně ztráceli mocenské páky a přestávali rozumět vývoji na mezinárodní scéně, a zvláště ve Spojených státech. Tato situace, umocněná rychlým vymíráním „genseků“ (generálních tajemníků Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu) v letech 1982 až 1985, špatným stavem sovětského hospodářství a dalšími faktory, nakonec vyústila v definitivní rozklad sovětského impéria a zánik jeho východoevropské zájmové sféry včetně Varšavské smlouvy. Tyto důsledky a vůbec vývoj ve druhé polovině osmdesátých let po nástupu Michaila Gorbačova a na začátku let devadesátých tvoří relativně samostatnou kapitolu a vymykají se časovému záběru recenzované publikace. I tak lze říci, že je to práce bezpochyby přínosná, neboť představuje pro dané období první poměrně ucelenou syntézu fungování Varšavské smlouvy jako *politické organizace*.

V tom je však podle mého názoru současně kámen úrazu. Název a obálka knihy totiž slibují dějiny Varšavské smlouvy jako jednoho celku – a ten vedle politických orgánů a aktivit tvořily vojenské struktury a činnosti. Zvláště zájemci a odborníci na vojenskou historii pak mohou být překvapeni i rozladěni, když si prohlédnou obsah a v úvodním textu se dočtou, že vojenská stránka organizace Varšavské smlouvy není předmětem zájmu autora a věnuje se jí jen v nezbytně nutné míře. Vojenská složka přitom jistě nebyla podružná, bez ní by celá organizace neměla smysl a je otázka, nakolik od ní lze v historickém výkladu abstrahovat bez rizika zjednodušení či zkresení. Navíc Varšavskou smlouvu má starší a střední generace v podvědomí zafixovanou jako organizaci vojenskou, nikoli politickou, takže je pro ni titul publikace tím spíše zavádějící. Problém bylo možné alespoň formálně vyřešit volbou vhodnějšího názvu, který by specifikoval náplň knihy.

Logické by se mi rovněž zdálo postupovat ve výkladu chronologicky od založení Varšavské smlouvy a pojednat nejdříve o prvních čtrnácti letech její existence (1955–1968), zvláště když tomu autor již věnoval svou diplomovou práci, a ne začínat od prostředka. Nutně potom vyvstává úkol zpětně poukazovat na některé jevy, jež se během necelých čtyř desetiletí fungování organizace leckdy chronicky, permanentně a cyklicky opakovaly, případně riziko, že na necelých třech stranách (s. 23–25) či později zůstanou opominuty. Týká se to mimo jiné modernizace výzbroje organizace v letech 1976 až 1980 a 1981 až 1985, již se Bílý věnuje v kapitole „Zbrojní programy Varšavské smlouvy a krach détente“. Při srovnání se šestým (1945–1955), ale především se sedmým dílem edice Vojenského historického ústavu „Historie československé armády“, který se zabývá Československou lidovou armádou od vstupu Československa do Varšavské smlouvy v květnu 1955

do jeho obsazení pěti armádami téže smlouvy v srpnu 1968,¹ vystupují tyto analogie a paralely obzvláště do popředí. Unifikaci a modernizaci výzbroje a výstroje podle sovětského vzoru i ekonomické problémy s tím spojené totiž muselo Československo řešit ještě před samotným vznikem Varšavské smlouvy.

Určitě je třeba ocenit rozsáhlou heuristiku v archivech na západ a na sever od našich hranic (Spolkový archiv v Berlíně, Národní archiv v Londýně, Archiv nových spisů ve Varšavě) i sebekritické přiznání o neznalosti bulharštiny, maďarštiny a rumunštiny. Z vlastní zkušenosti bych si však dovolil tvrdit, že člověk ovládající svůj mateřský jazyk (o slovenštině nemluvě) v kombinaci s polštinou, a především s ruštinou, se nutně nemusí sklonit před bulharským jazykem a spokojit se pouze s překlady do uživatelsky příjemnější angličtiny, němčiny či polštiny. Rozhodně bych si ovšem nedovolil napsat, že jsem „prakticky zcela vytěžil“ materiály domácí proveniencce k historii Varšavské smlouvy (s. 16). Možná se to dá říci o politické stránce organizace, ale rozhodně ne o té vojenské. V tomto ohledu by kromě Operační správy Generálního štábu Československé lidové armády jistě ve Vojenském ústředním archivu stály za povšimnutí minimálně další části fondu ministerstva národní obrany z let 1969 až 1985, byť je uspořádán jen do roku 1970 (dokumenty z následujícího období lze vyhledávat v podacích denících), a také autorův „domovský“ Archiv bezpečnostních složek s fondy Vojenské kontrarozvědky a Zpravodajské správy Generálního štábu ČSLA. V neposlední řadě bych se také zajímal o některá jednání Rady obrany státu, jejichž záznamy uchovává Národní archiv ve fondu Úřadu předsednictva vlády ČSSR/ČSFR.

Nedostupnost ruských archivů, pokud tedy badatel není vybaven příslušnými konexemi a potažmo i kapitálem, je notoricky známá a v nejbližších letech se ani nedá očekávat změna k lepšímu. Právě proto bych se však *a priori* nezříkal „děl sovětologického charakteru“ (s. 11), samozřejmě s vědomím, že je nutno mezi literaturou a odbornými periodiky pečlivě vybírat, očistit je od ideologického balastu a konfrontovat s ostatním pramenným materiálem. Vedle toho, opět s použitím standardních metod historikovy práce, lze hledat i na ruském internetu. Výběr odborné literatury by se dal pochopitelně doplnit o další tituly, ať už české, nebo zahraniční, ale protože autor nechává vojenskou oblast při výkladu do značné míry stranou, není třeba je uvádět.

Co by ovšem čtenář (kromě tří srovnávacích „ekonomických“ tabulek) bezesporu uvítal, je schéma vzájemných vztahů, podřízeností a funkční náplně jednotlivých politických a vojenských částí organizační struktury Varšavské smlouvy, včetně jejích proměn v daném období. Velkým přínosem pro orientaci ve jménech jednotlivých aktérů (kromě těch nejznámějších) by jistě byl přehled, kdo a kdy v této organizaci zastával vedoucí a velitelské funkce. Možná by si pak autor uvědomil, že vrchní velitel Spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy maršál Ivan Ignatjevič Jakubovskij si na konci roku 1976 mohl ze záhrobí (zemřel 30. listopadu 1976, s. 234) jen stěží pochvalovat, že většina aliančních armád splnila úkoly uplynulé pětiletky (s. 229),

1 BÍLEK, Jiří ad.: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: Květen 1955 – srpen 1968*. (Historie československé armády, sv. 7.) Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008.

když v poznámce je citovaný dokument patrně správně datován (30. prosince 1975), a ne jako o něco dále (s. 283), kde datum 32. 12. 1975 je evidentní překlep, jenž unikl pozornosti jak autora, tak redaktorky. Stejně tak by bylo namísto sjednotit používání příjmení a nejlépe i otčestva, jako třeba v případě zástupce hlavního velitele Varšavské smlouvy v Polské lidové armádě na počátku osmdesátých let armádního generála Afanasije Fjodoroviče Ščeglova (a nikoliv Šcheglova).²

Velmi záslužné by bylo i zařazení přehledů jednání hlavních orgánů Varšavské smlouvy (například Politického poradního výboru nebo Výboru ministrů obrany) a velkých spojeneckých cvičení, čímž by kniha získala nejen na váze, ale i na významu a mohla by sloužit jako příručka pro historiky i laiky se zájmem o danou problematiku. Pokud by se tato objemná kniha vhodně rozdělila na dvě nebo rozšířila o pár stránek, zůstalo by i více místa pro obrazovou přílohu, která přišla hodně zkrátka. Pouhých osm fotografií stísněných na stranách 411–414 je možné označit za nedostatečné, ba skoro zbytečné, nemluvě o kvalitě jejich výběru. Přitom autorovy studie o Varšavské smlouvě ve stejném období otištěné ve čtvrtletníku *Historie a vojenství* z let 2013 až 2015 jsou fotografiemi v dostatečné míře vybaveny a stačilo by je pouze přetisknout.

Na závěr bych si dovolil ještě jednu drobnou a jednu významnější poznámku k používání vojenské terminologie, přestože by jich mohlo být více. Napsat o stroji Mi-24, že se jednalo o bojovou helikoptéru (například s. 251), když šlo o bitevní vrtulník, je z hlediska pravověrných vojenských vrtulníkůřů velmi vážným prohřeškem. Sám bych mohl vyprávět, jak jsem jako vedoucí autorského kolektivu knihy *Historie československého a českého vrtulníkového letectva od roku 1945 po současnost* „pohořel“ s občasným užitím slova „helikoptéra“. Co však považuji za daleko závažnější chybu, je autorovo nepochopení, jak to mělo vypadat s nasazením tanků T-34 v roce 1981 (s. 250), a tvrzení (v poznámce 1065), že v roce 1980 byly v československé armádě dva vševojskové svazy těmito tanky vyzbrojeny.

Předně bych upozornil, že střední tanky T-34/85 se v Československu v letech 1951 až 1956 licenčně vyráběly, tedy že primárně nešlo o verze používané během druhé světové války (byť několik těchto veteránů dožívalo v mobilizačních základnách ještě na konci osmdesátých). Dále, Československá lidová armáda nejenže do roku 1980 místo těchto tanků zařadila do výzbroje jejich nástupce T-54/55, ale také již (v malém množství u jednoho výcvikového pluku) vlastnila nové typy T-72 a dotyčné tanky T-34 měla v počtu 428 kusů v roce 1980 již jen ve skladech (!) pro potřebu svazků (!) vytvářených za války (!) a předurčených k obraně domácího teritoria, nikoliv pro útočné operace na nepřátelském území. Správně se tedy jedná o dva vševojskové svazky, v tomto případě o motostřelecké

2 Pro správnou podobu jména viz např. HEY, Patrizia: *Die sowjetische Polenpolitik Anfang der 1980er Jahre und die Verhängung des Kriegsrechts in der Volksrepublik Polen: Tatsächliche sowjetische Bedrohung oder erfolgreicher Bluff?* Berlin, Lit Verlag 2010. Škoda že se na to nepřišlo již před několika lety, kdy autor druhou část dotyčné kapitoly „Role Varšavské smlouvy v polské krizi 1980–1981“ (s. 328–368) s téměř totožným obsahem publikoval v prestižním časopise *Historie a vojenství* (BÍLÝ, Matěj: 1981: Role Varšavské smlouvy ve druhé fázi polské krize. In: *Historie a vojenství*, roč. 62, č. 2 (2013), s. 20–41).

divize, které v době míru prostě neexistovaly. Svaz, třebaže se dá z jazykového hlediska lehce zaměnit se svazkem, je ve vojenské terminologii organizační strukturou vyšší úrovně – Československá lidová armáda se skládala z plánovaného počtu svazků (divize, brigády), útvarů (pluky, samostatné prapory) a jednotek (prapory, roty). Kromě toho dva skutečné vševojskové svazy (1. a 4. armáda) tvořily ve své podstatě v době míru hlavní síly Západního vojenského okruhu a v případě války hlavní síly Československého frontu.

Přes uvedené výhrady bych knižní prvotinu Matěje Bílého nezatracoval, o fungování politických struktur Varšavské smlouvy v daném období poskytuje poměrně ucelenou představu a přináší množství užitečných informací. Věnoval bych „jen“ výrazně větší pozornost práci s prameny, konzultoval bych své poznatky a závěry i mimo akademickou půdu *alma mater* s historiky z praxe a bral bych si více k srdci lektorské posudky starších a zkušenějších kolegů.

Recenze

Subkulturní násilí jako protest vůči „buržoaznímu“ způsobu života

Lucie Marková

DANIEL, Ondřej: *Násilím proti „novému biedermeieru“: Subkultury a většinová společnost pozdního státního socialismu a postsocialismu*. Příbram, Pistorius & Olšanská 2016, 178 stran, ISBN 978-80-87855-90-4.

Tématem knihy Ondřeje Daniela jsou vztahy mezi většinovou společností a menšinovými kulturami v pozdním období Československa a prvních letech České republiky. Autor si vytyčil cíl ukázat, jak na menšinové kultury, respektive subkultury a aktivistická hnutí pohlížela mainstreamová společnost v rámci takzvaného dlouhého postsocialismu. Ačkoliv „dlouhý postsocialismus“ považuje za těžko vymežitelný, sám jej definuje pokusem o přestavbu státního socialismu a centrálně plánované ekonomiky, jeho demontáží a přerodem v liberální demokracii. Časové rozpětí práce tedy zahrnuje osmdesátá a devadesátá léta minulého století, přičemž těžištěm jsou spíše léta devadesátá. Přestože termín „dlouhý postsocialismus“ Daniel využívá na několika místech textu a důkladně vysvětluje i další pojmy, se kterými operuje, širší teoretický rámec pro výklad daného období bohužel nenabízí.

Ústředním pojmem knihy je *nový biedermeier*, jímž se autor snaží vystihnout určité přizpůsobení většinové společnosti pohodlí a konzumnímu životnímu stylu, a to bez ohledu na období, vládnoucí režim a ideologii. Zároveň jej užívá jako ekvivalent

pro období posledních let státního socialismu a raného postsocialismu a odkazuje tím na zdánlivě uhlazený povrch již zmíněného „dlouhého postsocialismu“. Právě výrazem „nový *biedermeier*“ autor kriticky nahlíží na předstíranou uhlazenost společnosti, která se snaží zabránit tomu, aby její uniformita byla čímkoliv narušena. Odvolává se přitom na umělecký a životní styl typický pro měšťanské vrstvy v německy mluvících zemích první poloviny 19. století a metaforicky srovnává útulné *biedermeierovské* pokojíčky s konformním způsobem života společnosti zdejšího pozdního státního socialismu a postsocialismu. Proto za protiklad „nového *biedermeieru*“, jehož nositelem je buržoazie, respektive střední třída, považuje subkulturní a aktivistické násilí (s. 12 a 34).

Svůj historický výzkum postavil autor na široké pramenné základně tvořené fanziny, hudebními texty, audiovizuálním materiálem, ale i články z celostátních časopisů či deníků a různými formami ego-dokumentů (s. 13). Dané téma přitom nahlíží optikou mikrohistorie. Za vyzdvihnutí stojí využití metody přímého pozorování, typického pro antropologické bádání, které prováděl na území Prahy, Brna a v jihovýchodních částech Českomoravské vrchoviny. V rámci metodologického zasazení tématu však autor opomněl přesněji vymezit svůj postoj k problematice.

Kniha *Násilím proti novému biedermeieru* je rozdělena do sedmi kapitol, členěných na další podkapitoly. V první kapitole „Subkultury, násilí a postsocialismus“ Ondřej Daniel seznamuje s historií bádání o subkulturách, přičemž zmiňuje důležité publikace a centra, která se této tematice věnovala (například Birminghamská a Chicagská škola). Na subkultury nahlíží především z hlediska násilí, čímž propojuje východiska těchto škol. Celou kapitolu je možné číst jako průvodce cizojazyčnou i českou literaturou k tématu subkultur, která poskytuje čtenáři velmi dobře zpracovaný přehled a autorovi potřebné znalostní zázemí. Eventuální mezery v literatuře autor šikovně doplňuje vlastními výzkumy. Zároveň v úvodní kapitole jasně a vhodně vymezuje pojmy, s nimiž dále operuje, jako pozdní státní socialismus (který v českém prostředí dává do souvislosti s označením „normalizace“), postsocialismus, postkomunismus a kapitalismus. Rozdíl mezi výrazy „postkomunismus“ a „postsocialismus“ vidí v jejich používání – „postkomunismus“ zdomácněl v žurnalistickém jazyce, případně v akademických pracích čerpajících z frankofonního prostředí, zatímco „postsocialismus“ se užívá v českém akademickém jazyce. Zároveň si však uvědomuje, že tento pojem není bez kontroverzí, a proto se musí používat s opatrností (s. 28). Svá odůvodnění Daniel adekvátně opírá o dostupnou světovou i českou odbornou literaturu.

Druhá kapitola s názvem „Posedlá, ďáblem posedlá...“: black metal mezi radikální estetikou a radikální politikou“ přenáší čtenáře od metodologického a teoretického pozadí ke konkrétním příkladům projevovaného subkulturního násilí. Autor dává nahlédnout do prostředí spjatého s hudebním stylem *black metal*, především na konci osmdesátých let. Tato kapitola je oproti většině ostatních poněkud stručnější, a spíše než o nějakou hlubší analýzu se jedná o popis stavu a vnímání metalové subkultury většinovou společností. Platí to i pro následující kapitolu věnovanou fotbalovým *hooligans*. Tuto subkulturu vidí Ondřej Daniel jako skupinu usilující o znovuosídlení forem, které jí byly „zburžoazněním“ fotbalu odňaty (s. 47).

Popis ožívují občasně odkazy na zobrazení subkultury fotbalových chuligánů ve filmech a perspektiva, s níž autor pohlíží na některé její excesy. Seznam kratších kapitol uzavírá část věnovaná českým rasistickým *skinheads*. Zde autor poukazuje na zajímavý fakt, že rasističtí *skinheads* představovali alibi pro nový *biedermeier* a zároveň se díky skupině Orlik stali na nějakou dobu součástí mainstreamové společnosti (s. 55 a 63).

Zcela jiný ráz mají následující tři kapitoly, které jsou sondou do prostředí subkulturního antifašismu, autonomie a subkulturního aktivismu, a nakonec do prostředí autonomních volnočasových aktivit. Liší se jak rozsahem, tak zpracováním. Autor hned v úvodu knihy upozorňuje na asymetrický výklad jednotlivých subkulturních a aktivistických kontextů, když píše: „Tato kniha je syntézou a rozšířením poznatků, které jsem publikoval ve třech dílčích studiích v letech 2013–2016.“¹ (s. 13) A opravdu dotyčné kapitoly působí nesourodě a dávají podnět k zamyšlení o lepším rozvrstvení a propojení látky.

V úvodu kapitoly „Zabij skina, zkur*ysyna': subkulturní antifašismus“ řeší autor metodologický problém, jak se vypořádat s pojmem „antifašismus“, který odmítá považovat za protiklad smýšlení rasistických *skinheads* (s. 64). Jejím ústředním motivem jsou pak střety mezi anarchisty a *skinheads* na prvního máje v Praze a Brně² a s tím související nestrannost či brutalita policie při zásazích na těchto akcích. Nejdelší kapitola má název „Obludný karneval životního stylu': autonomie a subkulturní aktivismus“ a věnuje se mediálnímu a bezpečnostnímu obrazu anarchistického, antifašistického a antiglobalizačního aktivismu. Spíše než na subkultury se tady Ondřej Daniel soustředí na různá aktivistická hnutí, která poukazují na snobský způsob života. Popisem jejich protestu (například proti plesu ve Státní opeře v únoru 1992) šikovně ukazuje to, co je ústředním motivem celého díla, a sice podoba onoho protestu proti „novému *biedermeieru*“ (s. 89). V poslední kapitole „Tančuju, pokecám s kámošema, prostě si to užívám': autonomie od politiky?“ sleduje taková témata jako užívání drog, autostop a cestování, technopárty Czechtek a fenomén tanečních zábav pozdního socialismu.

1 Jedná se o následující publikace: DANIEL, Ondřej: Kánon a alibi: Anticiganismus postsocialistických subkultur. In *Slovo a smysl*, roč. 10, č. 20 (2013), s. 260–271; TYŽ: Násilí československé mládeže na konci státního socialismu: Bezpečnostní riziko a téma společenské kritiky. In: DANIEL, Ondřej – KAVKA, Tomáš – MACHEK, Jakub a kol.: *Populární kultura v českém prostoru*. Praha, Karolinum 2013, s. 274–290. Třetí článek autor neuvádí.

2 Konkrétně v letech 1992 a 1999 v Praze a v roce 2002 v Brně.

Uvedené tři kapitoly mají několik společných rysů. Především v nich autor využívá rozsáhlé citace z novinových článků, samizdatových tiskovin, fanzinů a ego-dokumentů. Dává tak prostor „pohledu zasvěcených“, kteří se často popisovaných událostí účastnili, a tím do textu vnáší aktérskou perspektivu, jež ho pomáhá oživit. Hodně pozornosti se zde také dostává mediálnímu obrazu subkultur a akcí jejich vyznačů. Záporným rysem těchto kapitol je v první řadě minimum analýzy. Zmíněné citace většinou doprovází pouze autorův komentář, mnohdy omezený na několik vět, zatímco by si zasloužily hlubší rozbor a interpretaci (jako například v některých pasážích podkapitoly „V kotli: prostor ‘sám pro sebe‘“, s. 122). S nedostatkem analýzy souvisí také chybějící závěry jednotlivých úseků, které by poskytly přehledné shrnutí předešlého výkladu.

Celkové rekapitulace se čtenář dočká až v závěru knihy. Velkým přínosem je tu přehledová tabulka, porovnávací vztah většinové společnosti ke zkoumaným subkulturám ve třech sledovaných časových úsecích – na konci státního socialismu, v raném postsocialismu a pozdním postsocialismu (s. 147 n.).

Celkově lze říci, že spíše než o hloubkovou a rozsáhlou historickou analýzu vztahů mezi subkulturami, většinovou společností, kulturou a politikou se jedná o představení a zachycení vývoje těchto vztahů na několika případových studiích. Ocenit lze především množství probádané literatury a pramenů, jasné užívání pojmů či zvolenou metodologii výzkumu. Slabinou je nevyváženost kapitol, jejich nedostatečná provázanost a příliš úzké zpracování některých témat. To však neznamená, že by byla kniha nezajímavým či nezdařilým příspěvkem k problematice subkultur. Naopak může čtenáři poskytnout patřičný základ, aby se v ní lépe orientoval, a nabídnout mu další náhledy na jejich pestrou mozaiku.

Recenze

Politické ozvěny Buchenwaldu

Jakub Šlouf

MOULIS, Miloslav: *Z mých vzpomínek*. K vydání připravila Lenka Kločková, Maria Chaloupková a Roman Štěr. Praha, Národní archiv 2016, 279 stran, ISBN 978-80-7469-052-5.

Národní archiv vydal v roce 2016 paměti známého novináře, publicisty a historika Miloslava Moulise (1921–2010). Kniha *Z mých vzpomínek* je kritickou edicí nedokončeného rukopisu autora z let 2005 a 2006. Moulis v něm navazuje na své dříve publikované memoáry pojednávající o meziválečném období a nacistické okupaci.¹ Patřil tehdy k výrazným protagonistům levicové odbojové organizace Národní hnutí pracující mládeže. Za protinacistickou činnost byl v letech 1940 až 1945 dvakrát vězněn, nejdéle v koncentračním táboře v Buchenwaldu.

Druhý díl pamětí Moulis začíná popisem své repatriace z koncentračního tábora v květnu 1945. Díky statusu bývalého politického vězně a blízkým vztahům k řadě významných funkcionářů Komunistické strany Československa nastoupil v letech 1945 až 1948 do vedoucích pozic postupně v expoziturách ministerstva informací v Plzni, Praze a Ústí nad Labem. Později se stal tiskovým referentem sekretariátu Ústřední rady družstev, kde působil až do léta 1952. V tomto roce vrcholilo uvnitř stranických a státních aparátů pátrání po údajných skrytých nepřátelích,

1 MOULIS, Miloslav: *Vlaky do neznáma*. Třebíč, Akcent 2001.

kteří zasáhlo též některé Moulisovy přátele a ochránce z řad bývalých spoluvězňů. Někteří byli odsouzeni v rámci vykonstruovaných politických procesů (Josef Frank), jiní odvoláni z funkcí (Jiří Žák). Sám Moulis byl vyšetřován za to, že jako šéfredaktor *Družstevních novin* nezabránil uveřejnění obrázku, na němž se podobizna prezidenta republiky Klementa Gottwalda omylem podobala bývalému generálnímu tajemníkovi Ústředního výboru KSČ Rudolfu Slánskému, který byl tehdy trestně stíhán jako údajná hlava protistátního spiknutí. Moulis musel kvůli svým konexím k některým domnělým „zrádcům“ opustit dosavadní funkci a nastoupil do redakce časopisu *Československý horník*. V letech 1959 až 1963 ale již znovu povýšil a byl zaměstnán jako politický pracovník tiskového oddělení sekretariátu ÚV KSČ. Později působil jako historik ve Vojenském historickém ústavu v Praze, kde se zapojil do některých historiografických projektů blízkých reformnímu hnutí.

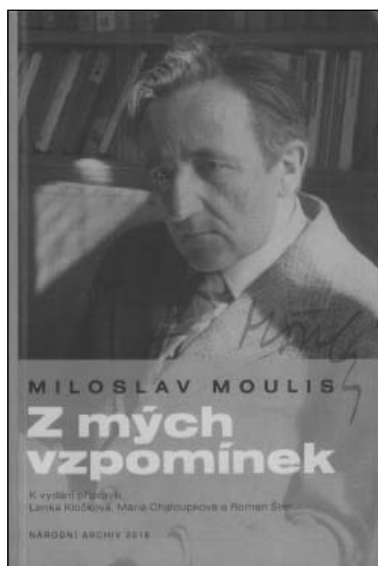
Právě líčení vývoje Moulisových politických postojů v padesátých a šedesátých letech je jedním z aspektů, v nichž mohou jeho paměti přispět k obecnějšímu historickému poznání. Moulis byl příslušníkem mladé generace komunistických aktivistů, která po válce bez větších politických zkušeností vstupovala do veřejného života a díky odbojovým zásluhám obsadila významné funkce. Do značné míry přitom svou činností přispěla k nastolení diktatury komunistické strany, kterou tehdy vědomě a cíleně podporovala. Její důvěru ve stranické vedení zpochybnily zpravidla až přímé osobní zkušenosti s mechanismem politických procesů, které se v letech 1949 až 1952 zaměřily též do nitra strany. I po oficiálním odhalení takzvaných deformací kultu osobnosti v roce 1956 však nadále tito komunisté věřili v prospěšnost poučovacího režimu i možnost odstranění jeho nedostatků. Ve druhé polovině šedesátých let se pak stávali protagonisty reformního proudu. V tomto směru mohou Moulisovy paměti být důležitým doplňkem memoárů některých čelných komunistických politiků (Marie Švermové, Čestmíra Císaře, Zdeňka Mlynáře),² protože na rozdíl od nich působil Moulis spíše ve středních a nižších funkcích a zmíněný proces názorové přeměny tak zachytil z jiné, méně exponované perspektivy.

Moulisova výpověď však bohužel není zcela upřímná, protože autor záměrně mlčí o politickém rozměru své činnosti. Snaží se budít zdání, že mu v letech 1945 až 1968 nešlo o nic jiného než o apolitickou žurnalistiku a propagaci protinacistického odboje. Za tímto účelem redukuje svůj životopis pouze na některá vybraná témata. Je to patrné například z toho, že popisuje náplň funkce vedoucího oddělení úřadovny ministerstva informací či tiskového referenta Ústřední rady družstev jako pouhou politicky neangažovanou redakční práci. Bez jakéhokoli komentáře vynechává též období let 1956 až 1963, kdy působil mimo jiné jako politický pracovník v sekretariátu Ústředního výboru KSČ. Kniha tak zároveň jasně ukazuje limity autorovy sebereflexe.

Druhou oblastí, v níž mohou být Moulisovy memoáry důležitým pramenem, je utváření poválečných sítí osobních vazeb uvnitř komunistické strany. Autorova

2 ŠVERMOVÁ, Marie: *Vzpomínky*. Praha, Futura 2008; CÍSAŘ, Čestmír: *Paměti: Nejen o záku-
lisí Pražského jara*. Praha, SinCon 2005; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Praha,
Mladá fronta 1990.

kariéra byla výrazně ovlivněna tím, že poslední fázi druhé světové války strávil v koncentračním táboře v Buchenwaldu. Vězeňskou samosprávu zde ovládali do značné míry němečtí (a na ně napojení čeští) komunisté. Rozhodovali přitom o zásadních otázkách života a smrti, jako bylo například pracovní zařazení jednotlivých vězňů. Uvnitř tábora proto vyrostla rozsáhlá organizace, jejíž členové se po válce velmi aktivně angažovali v komunistické straně. Loajality a vztahy utvořené během společného pobytu v koncentračním táboře přetrvaly mnohdy několik desetiletí. V poválečné komunistické straně existovala síť funkcionářů z Buchenwaldu, kteří o sobě věděli a vzájemně se podporovali. Její vliv se dotýkal nejvyšších pater politiky a také se opíral o pozice v bezpečnostních orgánech i v regionech. Mezi bývalé pracovníky buchenwaldské vězeňské samosprávy patřili například zástupce generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ Josef Frank, velitel Zemského odboru bezpečnosti v Praze Emil Hršel, velitel Státní bezpečnosti Jindřich Veselý, člen předsednictva ÚV KSČ Josef Tesla či šéfredaktor *Haló novin* Jiří Žák.³ K někdejšímu Moulisovým spoluvězňům patřili také ministr obrany Alexej Čepička, tajemník ÚV KSČ Vratislav Krutina, předseda závodní stranické organizace v ČKD Praha Bedřich Kozelka, primátor města Plzně Josef Ullrich a mnoho dalších.⁴ Do Moulisova života jeho bývalí spoluvězni opakovaně zasahovali v letech 1945, 1948 i 1952, kdy jejich prostřednictvím hledal uplatnění či pomoc. V letech 1969 až 1972 pak naopak Moulis stanul v roli pomocníka a přímluvce.

Třetí rovina, v níž Moulisovy memoáry přinášejí důležité svědectví přesahující pouhou subjektivní optiku autora, je vzájemné sepětí reformní politiky druhé poloviny šedesátých let a tehdejší historiografické tvorby. Moulis od roku 1963 působil ve Vojenském historickém ústavu, kde se podílel na dvou důležitých vědeckých a publikačních projektech. Předně byl členem Československého výboru pro dějiny protifašistického odboje, fungujícího při Ústavu dějin KSČ, v němž se sdružovali odborníci připravující novou syntézu protinacistické rezistence. Jejich interpretace minulosti přitom v řadě ohledů legitimizovala nástup reformní politiky komunistické strany.⁵ Moulis také v letech 1966 až 1972 spolu se dvěma kolegy

3 Srv. ŽÁK, Jiří: *Deset posledních dnů – Buchenwald*. Plzeň, Volnost 1945.

4 Srv. KOZELKA, Bedřich: *Vzpomínky*. Praha, Práce 1968; ULLRICH, Josef: *Šest let za ostnatým drátem*. Plzeň, Volnost 1945.

5 Viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2012.

asistoval nadcházejícímu prezidentu republiky Ludvíku Svobodovi při sestavování jeho pamětí. Během politicky velice turbulentní éry pražského jara a počínající „normalizace“ s hlavou státu spolupracoval téměř denně, a proto mohl přímo sledovat vývoj Svobodových postojů. Svého výjimečného postavení se také pokoušel využívat ve prospěch některých přátel postižených politickými prověrkami. V roce 1972 však protivníci Ludvíka Svobody zaútočili prostřednictvím rukopisu pamětí na prezidenta a autorský kolektiv musel být na nátlak stranického vedení rozpuštěn. Moulisovy memoáry nabízejí pro toto období řadu zajímavých postřehů o smýšlení Ludvíka Svobody i o provozu historiografie na konci šedesátých a počátku sedmdesátých let.

Kniha je psána poutavým stylem zkušeného novináře. Úvodem a kritickými odbornými poznámkami text doplnili pracovníci Národního archivu Lenka Kločková, Maria Chaloupková a Roman Štér.

Anotace

FIDLER, Jiří: *Okupace 1968*. Praha, E-romedia Group, a. s. – Knižní klub 2018, 224 s., ISBN 978-80-242-61-79-9.

Součástí prakticky nepřetržitého kome-moračního toku, který provázel loňský „osmičkový“ rok, se přirozeně stalo i připomínání padesátého výročí invaze vojsk států Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968. Jednou z publikací vydaných k tomuto výročí je kniha Jiřího Fidlera *Okupace 1968*. Známy a publikačně plodný vojenský historik a publicista se během let k tématu srpna 1968 opakovaně vrací, stačí zde připomenout jeho knihu *21. 8. 1968: Okupace Československa. Bratrská agrese* (Praha, Havran 2003) nebo texty ke knižnímu katalogu výstavy fotografií *1945 Osvobození – 1968 Okupace: Sovětská vojska v Československu* (Praha, Kant 2008). Zatímco v těchto publikacích se věnoval především rozboru vojenských stránek událostí a objasnění dlouhodobých strategických cílů Sovětů v Československu v návaznosti na jejich zájmy v celém středoevropském prostoru, nejnovější kniha má podobu jednoduché, stručné encyklopedie. Také v tomto ohledu autor vychází ze svých dřívějších zkušeností, neboť podobně koncipovaných příručních en-

cyklopedií k význačným momentům československé historie vydal již několik. Uvedme alespoň *Atentát 1942* (Brno, JOTA 2002), *Zborov 1917: Malý encyklopedický slovník* (Brno, JOTA 2003) nebo *Sokolovo 1943: Malý encyklopedický slovník* (Praha, Naše vojsko 2004).

Knihy obsahuje pouze velmi stručný úvod. Bezpochyby je to škoda, autor však pravděpodobně předpokládá, že uživatel se v tematické vyzná, respektive nehledá v knize širší souvislosti, ale sáhne po ní při hledání konkrétních údajů detailního charakteru. Tematický rozsah je výrazně omezen na vojenskou oblast, encyklopedie je tudíž zaměřena na Československou lidovou armádu a okupační vojska. Teritoriálně pak zachycuje pouze české země, nikoliv Slovensko. Typologicky nabízí tři druhy hesel: geografická, biografická a hesla vojenských formací. Snazší vizuální přehlednosti a rychlejší orientaci slouží barevné odlišení vojenských a biografických hesel týkajících se okupačních armád.

Hesla vojenských formací jsou dovedena do úrovně taktického svazku (divizí, respektive brigád), biografická hesla zachycují jen nejvyšší stupně. Geografická hesla zahrnují všechna krajská a okresní města a dále

všechna místa, kde sídlila posádka Československé lidové armády o síle minimálně samostatného útvaru (tedy na úrovni pluku nebo samostatného praporu).

Textový rozsah hesel je velmi skromný, přesto poskytují základní souhrn dat. Svou úplností v rámci zvolených kategorií mimo jiné dokládají, jak velké penzum práce se za encyklopediemi obecně i za touto konkrétně skrývá. Není ostatně od věci připomenout, že v dnes již dávné minulosti existoval v rámci Československé akademie věd celý specializovaný Encyklopedický ústav, zatímco dnes se s encyklopediemi s různou (pravdělně spíše menší) mírou úspěchu potýkají jednotlivé instituce, soukromá nakladatelství, *ad hoc* vytvořené autorské kolektivy, či dokonce jednotlivci.

Zmíněné tři typy hesel ve Fidlerově publikaci mají vždy jednotnou strukturu. Medailonky československých vojáků například obsahují informace o vojenském vzdělání, případných válečných zkušenostech a vojenské kariéře, včetně osudu dotyčných po srpnu 1968. Tyto údaje mimochodem umožňují udělat si představu o tom, kdo stál na vrcholu tehdejší československé armády. Ze čtyřiceti představených hodnostářů jich dvanáct prošlo boji druhé světové války, další tři byli účastníky domácího odboje, ostatní už většinou patřili k mladší generaci. Naopak všichni nejvyšší velitelé intervenčních vojsk, kteří jsou zmíněni v publikaci (deset sovětských a jeden polský), byli sice věkově starší, měli ale také podstatně větší válečné zkušenosti. Zdánilivě příznivý prvek omlazení velitelského sboru československé armády lze v této souvislosti interpretovat spíše jako důkaz toho, jak velký počet bývalých válečných velitelů byl z armády v průběhu dvou poválečných desetiletí postupně odstraněn. O postojích čelných hodnostářů československé armády vůči intervenci vypovídá, že jedenáct z uvedených čtyř desítek jich v době za-

čínající „normalizace“ neprošlo politickými prověrkami a museli svléknout uniformu, což představuje asi čtvrtinu z celé skupiny.

Užitečnou informací u geografických hesel je uvedení konkrétní intervenční formace, která danou lokalitu obsadila. Podobně autor postupoval u hesel československých vojenských celků, když pokaždé zmiňuje, který intervenční svazek během srpna 1968 neutralizoval dotyčný útvar či svazek ČSLA. Hesla intervenčních formací zase obsahují seznam měst, která jimi byla okupována, u všech prvosledových divizí je zařazena i přehledná mapka. Hesla vojenských formací zahrnují i více než čtyřicet intervenčních divizí pozemních vojsk a letectva, které operovaly na českém území, několika armád a dvou frontů, což pouhým svým výčtem dokládá drtivou převahu intervenčních uskupení.

Hesla jsou vzájemně provázána odkazy, standardně v textu zvýrazněnými. Publikaci bohatě ilustrují dobové fotografie a v přiměřené míře i zmíněné schematické mapky. U mnoha fotografií však bohužel chybějí popisky, bez nichž leckdy zaniká i základní sdělení, které má fotografie předat. Tragický jičínský případ střelby polského vojáka do civilistů, kterému se v poslední době opakovaně věnovala média, je například v knize dokumentován fotografií s triviálním popiskem „Oběť okupantů“, který se vůbec nepokouší vysvětlit konkrétní výběr události a naznačit její kontext. Celkově jsou to ale spíše drobnější nedostatky.

Dojem z knihy ovšem snižuje zvolená grafická úprava, pokud se vůbec dá o něčem takovém hovořit. Pochybnost, zda s textem vůbec nějaký knižní grafik pracoval, podporuje zjištění, že v tiráži chybí jakýkoliv údaj tohoto typu. Ať již tomu bylo jakkoliv, grafická podoba knihy, která by se dala tolerovat u nějakého drobného, nadšeneckého nakladatelství, jež vydává knihy „na koleně“,

rozhodně neodpovídá možnostem tak mohutného podniku, jakým je Euromedia Group, a nakonec ani požadované ceně.

Navzdory tomu Fidlerova encyklopedie vojenských reálií k okupaci v srpnu 1968 podle mého názoru rozhodně nezapadne mezi ostatní bohatou knižní produkcí k tématu. Naopak, pro svou jednoduchou, stručnou a přehlednou podobu představuje doslova „příruční“ zdroj základních informací, který upotřebí jak každý odborník na dané období, tak i mnozí novináři, pedagogové, spisovatelé a zájemci ze široké veřejnosti.

Zdenko Maršálek

HEJDÁNEK, Ladislav: *Češi a Evropa*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 123 strany, ISBN 978-80-87912-95-9.

Filozof, evangelický myslitel a občanský aktivista Ladislav Hejdánek (*1927) patří k těm výrazným českým intelektuálům, kteří si s naléhavostí kladli a kladou otázky po místě Čechů a češtví v evropské kultuře a dějinách. Třebaže nepromyšlí toto téma tak systematicky a intenzivně, jako třeba Tomáš Garrigue Masaryk, Emanuel Rádl nebo Jan Patočka, řadí se svými úvahami soustředěnými v publikaci *Češi a Evropa* do této myšlenkové linie. Rezonují v nich přitom centrální témata Hejdánkova myšlení, jako je filozofické hledání a zkoumání pravdy, dialog jako cesta jejího nalézání a lidského dorozumění nebo odpovědnost vzdělance.

Vybrané texty jsou rozděleny do tří oddílů podle tematické blízkosti. Statě v první části „Češi v Evropě“ jsou věnovány českému pojetí a vymezení Evropy a pozici české společnosti v dějinách Evropy a její myšlenkové tradici. Hejdánek zde právě vyzdvihuje evropskou tradici dialogu jako nástroje ke společnému hledání a sdílení pravdy. Dialog je

tím pro něj zároveň základem evropské integrace. V druhém oddílu „Reflexe nedávné minulosti“ se autor formou eseje a dopisu vyjadřuje k dějinným událostem (Palachova oběť, odsun německého obyvatelstva), které dodnes podněcují společenské diskuse. Výklad těchto událostí je pro Hejdánka zodpovědností filozofů, minulost se skrze něj promítá do současnosti a spoluurčuje budoucnost. Třetí oddíl „Národ a nacionalismus“ je zasvěcen kritice nacionalismu a romantického pojetí národa a národního státu, které je ve společnosti dosud pevně zakořeněno. Hejdánek nad herderovskou tradici „přirozených“ národů a národních států, která upozaduje lidskou individualitu a zabraňuje vytváření jakýchkoliv mezinárodních společenství založených na hlubších hodnotách, než je pouhý pragmatismus, staví myšlenky Emanuela Rádl. Ten základ státu neviděl v identifikaci národní, nýbrž občanské, a tento princip i podle Hejdánka brání zhojbnému vyvyšování některých etnických skupin nad jiné.

Pravda a bohatá tradice přístupu k pravdě v české filozofii se od svého vymezení v prvním eseji stále znovu objevují v téměř všech dalších textech. Spolu se zodpovědností tvoří pravda jádro většiny Hejdánkových textů a slouží mu jako nutný předpoklad hodnotného vyrovnání s minulostí stejně jako nástroj k pochopení výzev budoucích a k zaujetí vhodného postoje k nim. Teprve toto pochopení a přijetí výzev podle Hejdánka umožňuje skutečně dějinné jednání a je důležitým ustavujícím prvkem národa či jakéhokoliv společenského celku, uvnitř kterého tyto výzvy sdílíme. Je symbolické, že kniha *Češi a Evropa* vyšla u příležitosti stého výročí založení Československa.

Vojtěch Hercík

KÖNIGSMARKOVÁ, Jana: *Křídla zamrzlá v ledu bez obav zvedněme: Proměna recepce básnické tvorby Konstantina Biebla na přelomu 40. a 50. let*. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2018, 140 s., ISBN 978-80-261-0763-7.

Tragická smrt básníka je téma, které často přitahuje zájem umělců a historiků, zvláště pokud její kulisy skicuje doba, v níž i literární recenze mohla mít podobu politického kladiva. Platí to i v případě Konstantina Biebla, výrazného představitele moderní české poezie, jehož závěr životní pouti zmapovali naposledy zejména David Voda a Milan Blahynka jako editoři publikace *Bojím se jít domů, že uvidím kožené kabáty na schodech: Zápisky Vítězslava Nezvala a jiné dokumenty k smrti Konstantina Biebla* (Olomouc, Burian a Tichák 2011). Připomeňme na tomto místě také badatelské úsilí Iva Markvarta, který mimo jiné objevil jeho neznámé básně z raných let, a především kritickou edici předválečné Bieblovy tvorby s prostým názvem *Básně*, již spolu s vlastním komentářem vydal Jiří Holý v edici Česká knižnice (Brno, Host 2014).

Do bieblovského bádání se v poslední době vřazuje rovněž Jana Königsmarková, doktorandka Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, která v závěru roku 2018 publikovala samostatnou studii zaostřenou na poslední etapu Bieblova života, zejména pak na okolnosti tehdejší básnickovy tvorby a dobovou recepci jeho díla. V centru její pozornosti stojí zejména Bieblovo úsilí zapojit se do proudu pounorové socialistické literatury, jak byla postupně vytyčována na přelomu 40. a 50. let, především v sérii různých kampaní a prohlášení klíčových představitelů pounorové kulturní politiky. Zásadní místo v tomto procesu zaujal známý referát Ladislava Štolla „Třicet let bojů za českou socialistickou poezii“ z ledna 1950. Stojí za zmínku, že tématu

se Königsmarková dotkla již ve své magisterské práci zaměřené na českou raně budovatelskou poezii počátku 50. let, v níž právě pod zorným úhlem Štollovy doktríny sledovala proměny poetiky Nezvalovy. Anotovaná studie, parafrázující v názvu jak Bieblovu poslední sbírku, tak známou metaforu Františka Hrubína z druhého sjezdu československých spisovatelů, vznikla na základě pečlivého studia klíčových fondů někdejšího Archivu ÚV KSČ, řady osobních fondů Literárního archivu Památníku národního písemnictví a Archivu Akademie věd ČR (zde uložené korespondence mezi Ladislavem Štollem a Konstantinem Bieblem) a samozřejmě podrobných rešerší dobového tisku.

Základní interpretační instrument autorky představuje zkoumání interakcí kulturně-politických a spisovatelských institucí s tehdejší literární tvorbou s cílem „poskládat jednu z možných variant kontextu proměny poetiky Konstantina Biebla a její literárně-kritické recepce na přelomu 40. a 50. let“ (s. 5). Upozorňuje, že pod vlivem vystoupení Václava Kopeckého na devátém sjezdu KSČ a prvních varování před vulgarizací socialistického realismu byly Bieblovy básně, průběžně publikované v roce 1949, přijímány literární kritikou pozitivně a mohly povzbuzovat jejich autora k další tvorbě, zejména pak k vydání první ucelené pounorové sbírky. Vzhledem k nejasným konturám socialistického realismu v poezii a souvisící nejistotě tehdejší literární kritiky (umocněné tzv. pamfletovou aférou) vnímá autorka Štollův referát z ledna 1950 jako v jistém ohledu „spásný“ krok, který mohl přinést vodítko jak tvůrcům, tak literárním kritikům.

Königsmarková dokládá Bieblův tvůrčí vzmach od konce roku 1949 a v následujících měsících, povzbuzovaný mimo jiné Štollem (jak vyplývá z jejich korespondence), s nímž také básník konzultoval konkrétní

tvorbu. Klade si tudíž otázku, proč Biebl nepublikoval svou sbírku už v roce 1950, když měl evidentně dost materiálu i podporu Štollova okolí. Dokládá, že Biebl plánoval vydání sbírky na jaře 1950, k čemuž ale z nejasných důvodů nedošlo. Vylučuje přitom neblahý vliv „plenárky o poezii“, na níž přednesl Štoll svůj referát, i „kauzy“ Jaroslava Seiferta vyvolané jeho nelichotivými výroky o sovětské poezii. Nakonec autorka nápadnou absencí očekávané Bieblovy sbírky mezi dobovými uměleckými počiny vysvětluje kombinací jeho zdravotních potíží a tvůrčí nejistoty, pramenící z nízké sebe-důvěry ve vlastní básnické kvality (s. 41). Poté se Königsmarková zamýšlí nad tím, proč sbírka *Bez obav*, vydaná v červnu 1951, nenacházela dlouho žádného recenzenta; jako hypotézu nabízí problematiku personální stav kulturních redakcí řady periodik, který během roku 1951 kulminoval. Zhruba v té době Biebl také napsal jako jediný český básník verše věnované čerstvému padesátníkovi Rudolfovi Slánskému, už v září 1951 sesazenému z postu ústředního tajemníka ÚV KSČ; verše autorka dohledala v pozůstatosti Františka Kautmana (s. 71).

Další část studie se detailně zabývá okolnostmi vzniku jediné recenze na Bieblovu sbírku, která vyšla v *Tvorbě* v říjnu 1951 ve velmi specifické kulturněpolitické situaci. Analyzuje v této souvislosti řadu možných interpretací, zejména jak mohl recenzi vnímat samotný Biebl. Na dochovaném archívním materiálu dovozuje, že nepovažuje za pravděpodobnou případnou sofistikovanou literární kampaň proti Bieblovi ze strany redakce *Tvorby*, zmítané na podzim 1951 personálními a politickými problémy (s. 79, srv. s. 102). Velmi erudovaně rovněž líčí, jak byly četné posmrtné reflexe Bieblovy poezie, a zejména jeho poslední sbírky svázány s postulováním nové ideologické a estetické normy v socialistické tvorbě, a pro-

vází čtenáře sérií aktivů a konferencí Svazu československých spisovatelů, na nichž se tato problematika „vyjašňovala“. Práci uzavírá připomínka řady prohlášení o okolnostech posledního období Bieblova života z tribuny druhého sjezdu československých spisovatelů v dubnu 1986.

Studie Jany Königsmarkové představuje sympatický pokus o nový pohled na staré téma, ještě zdaleka však nevyčerpala jeho potenciál.

Jiří Knapík

KUDRNA, Ladislav – STÁREK ČUŇAS, František: „*Kapela*“: *Pozadí akce, která stvořila Chartu 77*. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 409 s. + 104 nečíslované strany obrazových příloh, ISBN 978-80-200-2757-3 a 978-80-87912-75-1.

V knize „*Kapela*“, s podtitulem *Pozadí akce, která stvořila Chartu 77*, spojil síly profesionální historik s undergroundovým aktivistou a pamětníkem. Ladislav Kudrna se v Ústavu pro studium totalitních režimů věnuje mimo jiné historii československého zahraničního odboje, zapojení československých letců ve druhé světové válce a dějinám československého kulturního undergroundu. Oproti tomu František Stárek (řečený Čuňas) byl přímým účastníkem dějů, kterými se kniha zabývá. Od 70. let se podílel na šíření samizdatu a alternativní kultury, byl signatářem Charty 77 a za svoji činnost byl vězněn. Nyní se v tomtéž ústavu podílí na zpracování historie undergroundu.

Anotovaná publikace líčí zejména perzekuční vlny vůči představitelům a příznivcům alternativní kultury na území dnešní České republiky (slovenské území není zahrnuto vzhledem k omezenému přístupu k tamním archiváliím). Na konci 50. let

perzekuce zasáhly zdejší příznivce rokenrolu a pokračovaly v 60. letech tažením proti tzv. máničkám. Před invází vojsk Varšavské smlouvy se však nedá hovořit o podzemním hnutí na území Československa, v 60. letech si mladí lidé poslech západní populární hudby často nespojovali s nějakým politickým smýšlením nebo kritickým postojem vůči establishmentu. V raných 70. letech, se vzrůstajícím tlakem politického režimu, se již formovalo undergroundové hnutí, které se později přímo napojilo na opoziční politické aktéry, například signatáře Charty 77. Samotnou akci „Kapela“ Státní bezpečnost zahájila v roce 1975, a vzhledem k tomu, že nikdy nebyla formálně ukončena, trvala až do pádu režimu v roce 1989. Její snahou bylo omezovat působení amatérských a polooficiálních hudebních skupin a oslabovat vliv moderní populární hudby na mládež, což mělo napomoci její „normalizaci“ a případné převýchově. Kromě průběhu akce „Kapela“ autoři přibližují i akce „Sabath“ (jejím cílem byla likvidace severočeského undergroundu) a „Asanace“ (byla namířena proti hlavním aktérům undergroundu a disidentům). Kniha se v chronologickém pořadí věnuje pozadí perzekučních vln, jejich vyhodnocení, ale i reakci samotného undergroundu.

Hlavním pramenem knihy jsou archivní materiály oficiálních institucí, pocházející především z Archivu bezpečnostních složek, dále texty z prostředí opozice a undergroundu a memoáry, jen v omezené míře mohli autoři využít nepočtených titulů odborné literatury. Bohatý obrazový doprovod zdařile ilustruje chronologický vývoj undergroundového hnutí. Na konci knihy jsou zařazeny dva exkurzy: první se na téměř sto stranách věnuje podrobnému vyhodnocení akce „Kapela“ v jednotlivých krajích, druhý se zabývá strukturou desáté správy Federálního ministerstva vnitra.

Kniha je velmi přínosná zejména pro pochopení zákulisí režimních represí proti undergroundu. S pomocí velmi rozsáhlého poznámkového aparátu, přímo odkazujícího na oficiální dokumenty komunistického režimu, také ukazuje, jak se vyvíjely režimní názory na výchovu mládeže nebo šíření moderní popkultury.

Autoři v knize „Kapela“ zdařile navázali na svá předchozí díla. Ladislav Kudrna byl například editorem sborníku *Reflexe undergroundu* (Praha, ÚSTR 2016), František Stárek Čuñas spolu s Jiřím Kostúrem vydal monografii *Baráky: Souostroví svobody* (Praha, Pulchra 2010). Problematicky by mohlo být vnímáno, že Čuñas Stárek nyní píše odborné texty o událostech, které prožíval jako jejich přímý aktér. Podle mého názoru však v obou uvedených publikacích prokázal, že tento vnitřní vhléd může naopak být přínosem.

Michael Šubrt

Právněhistorické studie, roč. 41, č. 1 (2018).
Téma: cestovní ruch. Praha, Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2018, 167 s.,
ISSN 0079-4929.

První číslo loňského ročníku časopisu *Právněhistorické studie*, vydávaného péčí Ústavu právních dějin Právnické fakulty Univerzity Karlovy, je díky pěti komplementárním studiím věnováno tématu dějin cestovního ruchu, a zejména jeho právním aspektům. V úvodní přehledové stati právní historik René Petráš (Právnická fakulta UK) přibližuje hlavní trendy ve vývoji legislativy platné v českém prostředí od „dlouhého“ 19. století až na práh současnosti a z této perspektivy se pak zamýšlí nad významem cestovního ruchu v očích politické reprezentace a společnosti. Dochází přitom k možná paradoxnímu závěru, že navzdory

velké dynamice rozvoje cestovního ruchu v posledním století není v tuzemském prostředí věnována této problematice náležitá pozornost ani ze strany společenských věd, ani z hlediska legislativy, což přináší nejednou negativní důsledky v každodenní realitě. V další studii historik Jan Rychlík (Filozofická fakulta UK) na základě svých předešlých dlouhodobých bádání přehledně shrnuje problematiku právní regulace zahraničních výjezdů z českých zemí mezi lety 1848 a 1989. Poukazuje přitom na leckdy velmi konzervativní přístup československých oficiálních míst k výjezdovému cestování občanů a na dobovou praxi státních orgánů, které někdy jednaly buď v rozporu s existující legislativou, nebo zcela bez jakékoliv opory v ní.

Organizace a řízení cestovního ruchu v Protektorátu Čechy a Morava se staly předmětem zájmu historika Ivana Jakubce (Filozofická fakulta UK), který ve své původní studii, založené na materiálech z fondů říšského protektora (uložených v Národním archivu v Praze), upozorňuje na značně rozporuplné a fakticky „dvoukolejné“ tendence ve sféře tehdejšího řízení cestovního ruchu: nacistické úřady na jedné straně usilovaly o centralizaci a unifikaci správního a hospodářského aparátu a form řízení, na straně druhé ale neměly zájem posilovat cestovní ruch příslušníků českého národa. Jeden z klíčových „hybatelů“ a průkopníků interdisciplinárně zaměřeného bádání o dějinách cestovního ruchu, historik Jan Štemberk (Vysoká škola obchodní) pak v dalším původním příspěvku popisuje klíčové aspekty vývoje legislativy v souvislosti s „protektorátním“ cestovním ruchem, a to jak co do právních základů organizace této sféry, tak v konkrétních oblastech poskytování ubytovacích, stravovacích a dopravních služeb, při administrativních restrikcích přeshraničního pohy-

bu osob a též v právních úpravách svátků a možností trávení volného času. Soubor studií pak uzavírá politolog a germanista Lukáš Novotný (Filozofická fakulta UJEP v Ústí nad Labem) přehledovým exkurzem do zahraniční problematiky na příkladu vývoje právních a správních aspektů rozvoje cestovního ruchu v bývalé Německé demokratické republice (1949–1989). Poměry v cestovním ruchu se zde odvíjely v mnoha ohledech podobně jako v někdejším Československu, ovšem pod daleko větším ideologickým a částečně i represivním tlakem tamního „komunistického“ režimu.

Ačkoliv jednotlivé studie vycházejí z poněkud odlišných oborových východisek či tematických perspektiv a pracují také s odlišnými druhy primárních pramenů, případně reprodukují v tuzemsku málo známé či zcela neznámé poznatky ze sekundární literatury, celkově považují tento soubor studií za velmi přínosný a spatřují v něm výrazný potenciál pro rozvíjení další interdisciplinárně založené spolupráce směrem do budoucna.

Pavel Mücke

RYANTOVÁ, Marie – UHLÍKOVÁ, Kristina – FORMÁNEK, Jakub – CÍSAŘOVÁ, Jitka (ed.): *Antonín Podlahy: Kněz ve vědách o historii a umění*. Pelhřimov – Praha, Nová tiskárna Pelhřimov – Arcibiskupství pražské 2017, 382 strany, ISBN 978-80-7415-167-5.

V roce 2015 uplynulo 150 let od narození pomocného biskupa pražského Antonína Podlahy (1865–1932). Ústav dějin umění AV ČR, v. v. i. ve spolupráci s Arcibiskupstvím pražským jeho osobnost připomněl konferencí, na podzim 2018 se pak dostala čtenářům do rukou kniha s vročením 2017. Publikaci v měkké vazbě doplňuje řada

černobílých fotografií, chronologicky uspořádaná bibliografie prací Antonína Podlahy (s. 250–317) a rejstřík jmenný i místní.

Editoři rozdělili příspěvky do tří částí. První z nich, nazvaná „Antonín Podlaha: Život naplněný aktivitou“, je koncipována biograficky. Studie Marie Ryantové (s. 15–45) sleduje vzestup syna pražského stavitele a jeho mnohostranné aktivity. Celkem 110 knih a velké množství článků ukazují jak na množství práce, tak na její šíři od umělecko-historických textů až kupříkladu k bibliografickým soupisům: Podlaha tak „zanechal dílo odpovídající výkonu několika vědeckých badatelů či dnešních týmů“ (s. 31). Jeho kněžské dráze se věnuje Jakub Formánek (s. 47–59). Formaci a studium strávil Podlaha přes své nadání v Praze, a nikoli v Římě, kněžské svěcení přijal v roce 1888 a od začátku 20. století v církevní hierarchii kontinuálně stoupal.

Jan Uhlík pozoruje Antonína Podlahu v pozici činovníka Jednoty pro dostavění chrámu svatého Víta (s. 61–73) a konstatuje, že „oslavý dokončení dómu v roce 1929 spojené s oslavami svatováclavského milénia představovaly vyvrcholení biskupova celoživotního díla“ (s. 71). Roli Podlahy v jubileu svatého Václava roku 1929 věnovala pozornost Jitka Císařová (s. 75–93). Přináší mimo jiné zajímavé detaily k vyjednávání o vyznění oslav, jež zasahovaly politickou reprezentaci, církev i široké vrstvy.

Kristina Uhlíková zpracovala biskupovo působení v Archeologické komisi České akademie věd a umění (s. 95–111). Antonín Podlaha neabsolvoval systematické studium dějin umění, odbornost získal četbou zahraniční literatury a častými návštěvami památek; kvůli efektivnosti používal kočár, později se progresivně naučil řídit automobil. Šárka Radostová seznamuje se sběratelskou a mecenášskou činností episkopa (s. 113–125). Zachovalá fotografická doku-

mentace poskytuje průhledy do jeho bytu, respektive salonu naplněného knihami a sbírkami. Úspěšný proces jejich aukčních prodejů podle závěti sleduje Robert Mečkovský (s. 127–135).

Druhý oddíl publikace, s názvem „Antonín Podlaha v peripetiích doby“, zakotvuje téma v širších souvislostech. Jitka Jonová zmapovala Podlahovy kontakty s páterý a literáty Karlem Dostálem-Lutinovem a Sigismundem Bouškou (s. 139–155). Představitel české katolické moderny a římskokatolické církve spojoval zájem o vědu, českou literaturu a jazyk – Antonín Podlaha ostatně patřil mezi podporovatele významnější role národních jazyků při liturgii. Marek Šmíd přibližuje pohled nunciů a Svatého stolce (s. 157–169) na Podlahovu osobnost, řazenou „mezi domácí katolickou elitu“ (s. 158). O možném nástupu Antonína Podlahy na svatovojtěšský stolec se v Římě uvažovalo dvakrát, v letech 1919 a 1931, v ternu se jeho jméno ale neobjevilo; poprvé snad kvůli činorodým aktivitám a nekonfliktní povaze, podruhé pravděpodobně kvůli zdravotnímu stavu. Marek Fapšo píše o interpretacích bělohorské bitvy a svatojánské legendy ze strany Josefa Pekaře a připojuje obecnější rámce (s. 171–181). Uznávaný historik odmítal oficiální prvorepublikovou výkladovou linii, auxiliář pražské arcidiecéze zde vystupuje jako autor textu o svatém Janu Nepomuckém.

Třetí část, nazvaná „Historici a ochránci památek s kolárkem“, ukazuje některé další příklady spojení kněžství a pastorační služby v římskokatolické církvi s uměleckými a umělecko-historickými činnostmi. Tomáš W. Pavlíček zasazuje Antonína Podlahu do seminární a kněžské generace (s. 185–201). K výkladu o klericích připojuje kupříkladu hodnocení Antonína Podlahy ze strany představených: „velmi dobrý, ušlechtilý charakter; s logicky vystavěnou

a obsahově velmi pečlivě připravenou homilii a velmi příjemným hlasem a rétoricky zdatným přednesem“ (s. 200).

Marie Ryantová ve svém druhém příspěvku předkládá biografický medailon přítele a spolupracovníka Antonína Podlahy, kanovníka vyšehradské kapituly Eduarda Šittlera (s. 203–215). Martin Barus ve vztahu k soudobému kléru litoměřické diecéze ukazuje „litoměřického Podlahu“ Vinzenze Luksche, mimo jiné vyučujícího v biskupském semináři a diecézního konzervátora (s. 217–233). Řadu biografických příspěvků uzavírá text Hany Kábové o knězi Václavu Ešnerovi (s. 235–245), jenž v letech 1923–1957 spravoval farnost Kyje a při opravách a úpravách místního kostela a fary využil svůj zájem o historii, hudbu a dějiny umění a také své kontakty v těchto oblastech. Autorka se nevyhýbá obtížným otázkám, jež souvisejí se vztahem tohoto kněze s učitelkou a jeho úsilím o zabezpečení mimo strukturu církve.

Osobnost Antonína Podlahy se stále těší zájmu vzhledem k obrovské šíři jeho činnosti; při hodnocení se dobová svědectví shodují v superlativech, úcta k němu a vůbec jeho památka však ve zbývajících dvou

třetinách 20. století velmi rychle zmizely. Na dílo „svátečního člověka“ nemohl vlivem nepřízně doby navázat jeho obdivovatel Jan Lebeda. Z toho důvodu je vydání anotované publikace vítaným přínosem, který konkretizuje všeobecné povědomí o mnohovrstevnatých aktivitách Antonína Podlahy.

V knize sice postrádáme katalogizaci Národní knihovny, v jejím katalogu však byla publikace zařazena mezi kolektivní monografie a biografie. Některé činnosti, jež provázely život Antonína Podlahy, například aktivita ve spolcích, byly pro diecézní klérus jeho doby typické, jakožto člen elitní složky duchovenstva je ovšem mohl rozvinout na vyšší úrovni a propojit s obrovským osobním nasazením. V této souvislosti působí poněkud zarážejícím dojmem, že v knize není žádná studie věnována oblasti teologie. Předložená publikace však pomocného pražského biskupa zajímavě připomíná, přibližuje některé výseky z jeho širokého záběru a vsazuje Antonína Podlahu do souvislostí českých církevních a kulturních dějin.

Michal Sklenář

Abstracts

Studies and essays

Assimilation: a critique of the notion

Interpretations of the history of Jewry in the Czech Lands and Poland after the Second World War

Kateřina Čapková

The article was originally published in English under the title “Beyond the Assimilationist Narrative: Historiography on the Jews of the Bohemian Lands and Poland after the Second World War” in the Polish journal *Studia Judaica*, Vol. 19, No. 1 (37) (2016), pp. 129–155. The authoress compares the historiographies of the post-war history of Jews in the Czech Lands and Poland, analyzing not only differences between, but above all similarities in paradigms of interpretations of the Jewish experience in these two regions. She first compares the institutional base, contents, and quantity of research of Jewish history in the Communist and post-Communist Czechoslovakia and Poland, drawing a conclusion that while dozens of publications on the post-war experience of Polish Jews were written in Poland in the 1980s and particularly in the 1990s, writing about the modern Jewish history (save for a few works on Theresienstadt) had been unacceptable in Czechoslovakia until the political changes in 1989, and even then the interest of Czech historians in the post-war life of Czech Jews (unlike that in their tragic fate during the war) did not show any substantial increase. At the same time, the authoress claims that it generally holds true (and not only for the Polish and Czech/Czechoslovak historiographies) that while the notion of assimilation has been broadly criticized and questioned with respect to the older period of the Jewish history, it still dominates in works dealing with the time after the 2nd World War. This means, in fact, that the post-war existence and experience of religious-minded Czech and Polish Jews has been either denied, or marginalized, and that the history of Jews, who are often

perceived as a monolithic social group, has been misleadingly interpreted as a story of linear assimilation. To a substantial extent, the interpretation is a result of the unacceptable generalization/extrapolation of the situation in the center (Prague, Warsaw) to that in outlying regions. It must be noted that roughly a half of the post-war Jewish population in the Czech Lands were immigrant who had lived in Carpathian Ruthenia or eastern Slovakia before the war and who were forming up new communities based on different traditions; similarly, almost a half of the post-war Jewish population in Poland were living in Lower Silesia where they had been repatriated from the Soviet Union. Compared to the assimilation narrative burdened with nationalism and conforming to the official interpretation of the Communist era, the authoress offers alternatives respecting the complexity and plurality of the human society.

“We need to learn”

The development of political structures of the Warsaw Treaty organization between 1985 and 1989

Matěj Bílý

The study analyzes the functioning of political structures of the Warsaw Treaty organization between the advent of Secretary General of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union Mikhail Gorbachev and the collapse of the state socialist dictatorships in Central and Eastern Europe in the end of the 1989, which has hitherto been examined only superficially. Using results of research in Czech, German, and Polish archives and drawing from studies of published documents, it describes in detail the substantial changes in the day-to-day operation of political structures of the organization, which took place at that time. It attempts to clarify and evaluate the essence of these shifts, to assess them in the context of previous developments, and to outline their significance for the fate of the Warsaw Treaty after 1989. It shows that Gorbachev initiated fairly significant changes in the organization, but he rarely promoted their implementation in an assertive enough manner. However, the greater openness toward and incentives presented to the allies, which characterized the approach of the Soviet Secretary General, were only partly successful. On the one hand, the political structures of the Warsaw Treaty started working in a routine manner for the first time in the history of the organization since 1985, becoming a venue where information was shared and foreign policy viewpoints and initiatives of member states were presented, the deepening crisis of the Eastern Bloc notwithstanding. On the other hand, however, day-to-day problems in the operation of the political structures of the Warsaw Treaty persisted, reflecting the impasse the Eastern Bloc as a whole and the system of relations between its member states, built in the previous four decades, found itself in. Before 1989, the Warsaw Treaty organization was unable to

strengthen itself sufficiently enough, and the collapse of the then existing political regimes in Central and Eastern Europe doomed it to an early demise.

The civilization dimension of revolutionary processes in the work of Jaroslav Krejčí

Karel Černý

In the opening part of his summarizing study, the author provides a biographic sketch of Jaroslav Krejčí (1916–2014), presenting him as an interdisciplinary researcher educated in law, economics, history, religious studies, and sociology, who was imprisoned for political reasons in Czechoslovakia during the 1950s, emigrated to the United Kingdom in 1968, and then became a Professor at the University of Lancaster, since the early 1990s also lecturing in his home country. Using fragmentary components, the author attempts to rebuild and critically present Jaroslav Krejčí's comparative approach toward studies of long-term revolutionary transformations, which he had been building all his life, and set it in a broader sociological-historical context, with an access on the civilization dimension of these transformations. Although Krejčí also developed a unique typology of revolutionary processes or a theoretical model of revolution cycle phases, the study focuses on multiple civilization connections of revolutionary transformations. Krejčí notices, first and foremost, the civilization conditionality of the birth of revolutions, finding out that some civilizations do not wish revolutions, while a strong revolutionary tradition is typical for others. He also studies differences in the courses and outcomes of the so-called western and eastern revolutions, looking again for civilization conditionality of these differences. He argues that while the former tend toward plurality regimes, the latter head toward regimes characterized by a high concentration of power. In the end, Krejčí focuses on the topic of civilization transformations resulting from revolutionary processes that bring new, revolutionary combinations of new and old, and in particular domestic and foreign, resources. In the second part of the study, the author critically points at Jaroslav Krejčí's unfinished civilizationist turn in his research of these revolutionary transformations. He also provides a description of how the topic of the civilization aspect of revolutionary processes is evolving in today's academic mainstream, particularly in works of historical sociologists such as Shmuel N. Eisenstadt, Johann P. Arnason, and Samuel P. Huntington. The final discussion summarizes principal propositions of Krejčí and also examines their heuristic potential in their application to events of the so-called Arab Spring.

Discussion

On the cookbook and the pudding

A reply to Pavel Kolář

Miloš Havelka

The article is a continuation of the debate between the author and Pavel Kolář on the pages of the *Soudobé dějiny* journal. It evolves from Miloš Havelka's review of the publication *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu* (*What was the normalization? A study on late socialism*) (Prague, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016), which was published under the title "Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace" (*Ideological criticism of the ideological criticism of the normalization*) in *Soudobé dějiny*, Vol. 25, No. 1–2 (2018), pp. 229–243. Kolář reacted to the review by a reply titled "Normalizace ve své epoše: V odpověď na polemiku Miloše Havelky" (*Normalization in its Epoch: In Reply to Miloš Havelka's Polemics*) published in *Soudobé dějiny*, Vol. 25, No. 3–4 (2018), pp. 523–536. Havelka is now developing some of the arguments he used in his review of the abovementioned book, also with respect to Kolář's reply. He insists that the positions and interpretations of both authors often suffer from ideologicity, abstractness, proclamativity, and one-sidedness, and he relates his reservations to their perception of the society and everydayness during the Czechoslovak normalization (1969–1989). He also returns to the discussion about the concept of legitimacy and legitimate use of violence of Max Weber in connection with research of the period in question. The requirement for a "responsibilization" of the society, which Pavel Kolář identifies himself with and which makes the society liable for maintaining the normalization regime does not, in Havelka's opinion, distinguish between the state and the society and between different groups of people, their attitudes, and realistic possibilities to influence the situation, and should be fleshed out with analytical interpretations of specific manifestations of this responsibility. Havelka admits that the authors' intention was to find a new understanding of the normalization period through new, or "corrected" concepts. However, he argues that the "normalized" social and political reality was more complex and more questionable than as presented by the authors, and that the authors do not apply the proclaimed new concepts and viewpoint on reality adequately enough.

Reviews

The persistent bond of socialism

Petr Chalupecký

Suk, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Prague: Prostor, 2016, 325 pp., ISBN 978-80-7260-341-1.

In the reviewer's opinion, the book titled *Gold Public Conveniences: A Conflict between Communist Utopianism and Economic Rationality in Czechoslovakia before the Soviet Occupation* is an important contribution to studies of the evolution of economic thinking in Czechoslovakia in the 1960s and of the reform process culminating in the Prague Spring in 1968, hitherto unparalleled in Czech historiography. However, the author does not focus only on the economic theory prevailing at that time, but also examines it, mainly from philosophical and sociological perspectives, in a broader historical context, including paradigmatic Marxist works and Soviet disputes concerning the economic policy after the Bolshevik revolution. He is interested in the form and viability of the new economic model, or the Czechoslovak concept of the "socialism with a human face", including its internal conflicts and limits of thinking and acts of various players. The greatest deal of attention is paid to Ota Šik (1919–2004), then Director of the Institute of Economics of the Czechoslovak Academy of Sciences and the principal author of the "third way" economic concept; the author also describes the restorative reaction of the political regime against the concept after the defeat of the Prague Spring. The reviewer presents the content of each chapter of the book and formulates some partial reservations.

Nine years after the Bolshevik revolution

Dagmar Petišková

Roth, Joseph: *Cesta do Ruska: Fejetony, reportáže, poznámky v deníku 1919–1930*. Translated from the German original by Pavel Váňa. (Library of the 20th Century, Vol. 1.) Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2017, 264 pp., ISBN 978-80-7325-422-3.

The publication *Travel in Russia: Columns, Reports, Diary Entries 1919–1930* is a translation of the German original *Reise nach Rußland: Feuilletons, Reportagen, Tagebuchnotizen 1919–1930* (Köln/R., Kiepenheuer & Witsch 1995) and contains a selection of newspaper articles of Austrian writer Joseph Roth (1894–1939) dedicated to events in Central and Eastern Europe shortly after the Great War, and in particular his news reports from the Soviet Union, published in the *Frankfurter*

Zeitung daily from September 1926 to January 1927 and supplemented by diary entries reflecting his stay in the Soviet Union. Roth was sent there as a reporter of the abovementioned German paper and although he made no secret of his sympathies to the left, he tried to describe the Soviet reality impartially. Roth's newspaper texts, whose language and style are as cultivated as those of his literary works, are, in the reviewer's opinion, one of the most colourful literary testimonies about the early period of the Soviet Union.

A Polish synthesis of the hundred-year history of the Sudeten Germans

Petr Šafařík

Majewski, Piotr M.: *Sudetští Němci 1848–1948: Dějiny jednoho nacionalismu*. Translated from Polish by Markéta Páralová; translation of German sources by Pavel Mašarák. Brno: Conditio humana in cooperation with the Museum of the Second World War in Gdańsk, 2014, 537 pp., ISBN 978-80-905323-2-8.

The reviewer presents Piotr Maciej Majewski, a Polish historian and museologist, as one of the leading foreign experts on the Czechoslovak history of the first half of the 20th century and also a defender of independent historical studies against political pressures in today's Poland. The publication titled *The Sudeten Germans 1848–1948: The history of a nationalist movement*, which is a translation of the Polish edition "*Niemcy sudeccy*" 1848–1948: *Historia pewnego nacjonalizmu* (Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007), presents a good, fact-rich, and gripping synthesis of the history of Sudeten, or Bohemian, Germans since the revolutionary year 1848 until their expulsion from Czechoslovakia and the establishment of the Communist regime a hundred years later. Majewski's views are, to a considerable degree, consistent with the perspective and value accents of a majority of the approach of the community of Czech historians to topics related to the Sudeten Germans.

The future of Europe in thoughts of Polish federalists in exile

Martin Nekola

Łukasiewicz, Sławomir: *Third Europe: Polish Federalist Thought in the United States 1940–1971*. Saint Helena (Cal.): Helena History Press, 2016, 478 pp., ISBN 978-1-943596058.

According to the reviewer, the publication, initially published in Polish under the title *Trzecia Europa: Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych, 1940–1971* (Warszawa – Lublin, Instytut Pamięci Narodowej 2010), is one of the first works

providing a thorough analysis of how the Polish exile community in the West reacted to unfavourable international developments during WW2 and after the division of Europe by the Iron Curtain and how its members imagined Europe's new ideal arrangement. However, the author does not only deal with theoretical concepts of selected personalities, but also provides an insight into the complex situation of the Polish exile community, clearly explains causes of conflicts and disputes between its various groups and fractions, and, in particular, presents a broad range of its activities. The book is a fascinating chronicle of the life and thoughts of people engaged in an exhaustive struggle for their distant motherland which they, due to circumstances, had been forced to abandon and which many of them did not see again, and for their own nation which the Communist propaganda had made believe they were traitors and enemies.

The Warsaw Treaty as a tool of the Soviet Union's policy

Daniel Povolný

Bílý, Matěj: *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku*. Prague: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016, 432 pp., ISBN 978-80-87912-69-0.

The author focuses on an analysis of the internal development of the Warsaw Treaty, its role in operative mechanisms of the Soviet Union's European sphere of interest, and its influence on international events since the late 1960s until the mid-1980s. In the reviewer's opinion, he presents a fairly comprehensive picture and brings much useful information in this respect. However, he ignores, save for the barest essentials, military structures of the Warsaw Treaty; moreover, this fact is not obvious from the title of the book *Warsaw Pact 1969–1985: The culmination and the road to downfall*. The reviewer appreciates extensive heuristics in both Czech and foreign archives, but he also notes some partial errors in terminology.

Subculture violence as a protest against the “bourgeois” way of life

Lucie Marková

Daniel, Ondřej: *Násilím proti „novému biedermeieru“: Subkultury a většinová společnost pozdního státního socialismu a postsocialismu*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2016, 178 pp., ISBN 978-80-87855-90-4.

The book titled *Violence against the “New Biedermeier”: Subcultures and Majority Society of Late State Socialism and Post-Socialism* deals with relations between the majority society and minority cultures in Czechoslovakia and the Czech Republic in the 1980s and the 1990s, respectively. The key notion is the *New Biedermeier*,

a term which the author uses to describe the adaptation of the majority society to comfortable life and consumerism regardless of the ruling regime and ideology; he also uses it as a metaphor characterizing the last years of the state socialism and the early period of post-socialism. He sees subculture and activist violence as its antithesis. The reviewer describes the content of case studies dedicated to fans of *black metal*, racist *skinheads*, football *hooligans*, anti-fascist movement, other activist groups, and subculture leisure activities. She notes that it is unbalanced, stating that the author has not advanced from a mere description to an analysis of the functioning of the subcultures and their relations with the majority society.

Political echoes of Buchenwald

Jakub Šlouf

Moulis, Miloslav: *Z mých vzpomínek*. Prepared for publication by Lenka Kločková, Maria Chaloupková and Roman Štér. Prague: Národní archiv, 2016, 279 pp., ISBN 978-80-7469-052-5.

The book *From my Memories* of the Czech historian, journalist, and publicist Miloslav Moulis (1921–2010) are a sequel of his previous book of memoirs, *Vlaky do neznáma* (*Trains Heading for the Unknown*) (Třebíč, Akcent 2011), which depicts the era of the first Czechoslovak Republic and the Nazi occupation during which the author, a member of the resistance movement, was imprisoned. The loose sequel starts with his return from the Buchenwald concentration camp and describes his life in post-war Czechoslovakia. As a Communist activist, he first held various administrative jobs and started studying history in the 1960s. In the reviewer's opinion, Moulis's memoirs may be beneficial for three aspects of historical studies: the evolution of political attitudes of low- and middle-level Communist officials in the 1950s and 1960s, the creation of post-war networks of personal relations within the Communist Party of Czechoslovakia, in which alliances established during the Nazi internment were playing an important role, and the mutual union of reformist politicians and historiographers in the 1960s.

Authors and Authoresses

Matěj Bílý (1986)

A member of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague, studying the history of the Soviet Union and its sphere of interest in Europe after 1945, the Communist regime in Czechoslovakia, and in particular the evolution and organization of the Warsaw Treaty. He published a monograph titled *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku* (Prague 2016).

Kateřina Čapková (1973)

A researcher and head of the Inclusive History WG at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague; also lectures at the New York University in Prague. Her field of research is the history of the 19th and 20th centuries, with a focus on the history of Jewry in Central and Eastern Europe, religious and ethnic minorities, and issues related to refugees and migration. Her published works include the monograph *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (Prague and Litomyšl 2005), which was subsequently reworked and published in English under a slightly modified name (*Czechs, Germans, Jews? National identity and the Jews of Bohemia*) (New York and Oxford 2012) and then again in Czech (Prague and Litomyšl 2013). Together with Michal Frankl, she wrote the monograph *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Prague and Litomyšl 2008), which was published in German under the title *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Cologne and Vienna 2012).

Karel Černý (1980)

A sociologist working at the Department of Historical Sociology of the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague. He concentrates on issues of social changes, conflicts, and also today's Islam and the Middle East, where he has undertaken several field research projects. His publications include the monographs *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* (Prague 2012) and *Ježídové – komunita na útěku* (Prague 2017). His last monograph *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* was also simultaneously published in English under the title *Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015* (Prague 2017).

Miloš Havelka (1944)

A sociologist and philosopher, professor of philosophy at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague; he also lectures at the Faculty of Arts of the Charles University and CEVRO Institute in Prague. For a long time, he was the editor-in-chief of the *Sociologický časopis* journal and its English version *Czech Sociological Review*. He specializes in the history of sociology, philosophy and historiography, and on systematic problems of social science epistemology. He is a translator and editor of works of Max Weber. He has published, inter alia, the commented anthologies *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague 1995) and *Spor o smysl českých dějin, Vol. 2: 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Prague 2006), and the monograph *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Prague 2001). A collection of his studies was published under the title *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii věděni* (Brno 2010).

Petr Chalupecký (1975)

A senior lecturer at the Department of Economic History of the Faculty of National Economy of the University of Economics in Prague. He specializes in the economic history of post-war Czechoslovakia and history of the Czechoslovak economic thinking. He is, inter alia, a co-author of the collective monograph *Mezinárodní hospodářské vztahy států střední Evropy v první polovině 20. století* (Prague 2015).

Lucie Marková (1991)

An Oral History/Contemporary History graduate, she works at the Centre of Oral History of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, where she participates in a grant project dedicated to foreign business trips of Czechoslovak citizens between 1945 and 1989. At the same time, she is studying General Anthropology at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague, and is also interested in the alternative musical scene in Czechoslovakia during the 1980s.

Martin Nekola (1982)

An independent researcher working in the United States and the Czech Republic. His main areas of interest include anti-Communist exile from Czechoslovakia and other countries of Central and Eastern Europe after the outbreak of the Cold War, Czech expatriates around the world, and histories of non-democratic regimes. He is the author of three publications about the Third Reich and one dealing with Latin American dictatorships, namely: *Hitlerovi satrapové* (Prague 2008), *Mocní Třetí říše* (Prague 2010), *Vyslanci hákového kříže* (Prague 2011), and *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Prague 2012). His latest work is the biography *Petr Zenkl: Člověk a politik* (Prague 2014).

Dagmar Petišková (1959)

She works in the Department of Bibliography of the National Pedagogical Museum and Library of J.A. Comenius in Prague and specializes in Czech-Ukrainian

literary relations. She is the editor of collections dedicated to Ukrainian émigrés in the Czechoslovak Republic, namely: *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu* (Prague 2005), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny* (Prague 2006), and *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uměnověda* (Prague 2009).

Daniel Povolný (1972)

A member of the Office for the Documentation and Investigation of Crimes of Communism of the Police of the Czech Republic in Prague; he occupies himself with the history of the Czechoslovak armed forces during the 1945 – 1989 period, in particular with topics related to the Czechoslovak People's Army and the National Security Corps and the 1968 – 1969 period, but also with regional history. He is the author or co-author of a number of books and other publications. He is the sole author of, for example, the following books: *Operativní technika v rukou StB* (Prague 2001), *Týnec nad Sázavou: K historickým kořenům města* (Příbram 2016 and 2018), *Vojenské řešení pražského jara* (in two volumes, Prague 2008 and 2010), *Organizační vývoj vojenské kontrarozvědky v letech 1945–1990* (Prague 2009), or the most recent *Operace DUNAJ: Krvavá odpověď Varšavské smlouvy na pražské jaro 1968* (Prague 2018). He is one of the five co-authors of the *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989* (Prague 2017).

Petr Šafařík (1973)

A philologist and a graduate in German studies, lecturing at the Department of German and Austrian Studies of the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague. From 2011 to 2018, he was a member of the Czech Radio Council (and for a short while also its chairman). His areas of interest include contemporary cultural history, Czech-German relations, and mass media.

Jakub Šlouf (1982)

A researcher of the Department of Research of the 1945 – 1989 Period of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague and an archivist of the Department of Non-State Funds and Archival Collections of the National Archives in Prague. His research interests include the post-war development of the Communist Party of Czechoslovakia, public protests of the population during the period of state socialism, transformations of the relationship of industrial workers to the Communist Party dictatorship, and history of the Plzeň region. He has published the monographs *Spříznění měnou: Genealogie plzeňské revolty 1. června 1953* (Prague 2016) and *Podvedená strana: Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace 1945–1948* (Plzeň 2016).

Contents

Studies and essays

- Kateřina Čapková Assimilation: a critique of the notion
Interpretations of the history of Jewry in the Czech Lands
and Poland after the Second World War 9
- Matěj Bílý “We need to learn”
The development of political structures
of the Warsaw Treaty organization
between 1985 and 198932
- Karel Černý The civilization dimension of revolutionary processes
in the work of Jaroslav Krejčí 75

Discussion

- Miloš Havelka On the cookbook and the pudding
A reply to Pavel Kolář 115

Reviews

- Petr Chalupecký The persistent bond of socialism 122
- Dagmar Petišková Nine years after the Bolshevik revolution 130
- Petr Šafařík A Polish synthesis of the hundred-year history
of the Sudeten Germans 137
- Martin Nekola The future of Europe in thoughts of Polish federalists
in exile 142
- Daniel Povolný The Warsaw Treaty as a tool
of the Soviet Union’s policy 146
- Lucie Marková Subculture violence as a protest against
the “bourgeois” way of life 151

Jakub Šlouf	Political echoes of Buchenwald	155
<i>Annotations</i>		159
<i>Abstracts</i>		168